

Головне управління культури і мистецтв
Київської міської держадміністрації

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Випуск 4

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

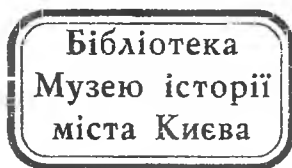
матеріали щорічної науково-практичної конференції

Випуск 4

Київ
Видавництво «КИЙ»
2005

ББК 63.6
К 38

Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної
конференції, що відбулася в Музеї історії міста Києва
24 січня 2005

К 1805080000-10 Без оголош.
7161-2005

ISBN 966-7161-74-9

© Музей історії м. Києва, 2005.

© Видавництво «КИЙ», 2005.

*Тамара ХОМЕНКО,
заслужений працівник культури України,
директор Музею історії міста Києва*

Рік, що минає, назавжди запам'ятається усьому колективу Музею історії міста Києва. Пам'ятними були й попередні два роки: 2002 та 2003. Однак вони були знаменними в історії нашого закладу — 20 років від дня відкриття постійної експозиції у Кловському палаці та чверть століття від дня заснування нашого Музею.

Події 2004 року запам'ятаються (і не лише співробітникам Музею) зовсім іншим. 2004-й увійде в історію як рік згортання постійнодіючої експозиції у Кловському палаці і переміщення музею до Палацу мистецтв «Український дім» на вул. Хрещатик, 2 згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України № 506-р від 11 серпня 2003 р.

З 10 березня 2004 р. Музей було закрито для відвідувань. Почалося планомірне згортання експозиції, пакування фондів, бібліотеки, архіву, демонтаж обладнання та перевезення збірки Музею до наданих приміщень у палаці мистецтв «Український дім».

Роботи з демонтажу, пакування та обліку виконував весь персонал музею: і працівники відділу фондів, і науковці, і технічні служби Музею.

В середині травня роботи було завершено, 26 травня 2004 р. підписано акт про передачу будинку Кловського палацу Верховному Суду України.

Незважаючи на відсутність постійної експозиції, працівники Музею продовжують наукову та науково-просвітницьку діяльність. Упродовж 2004 року чимало зроблено в науковому напрямі діяльності. Це, насамперед, наукова концепція майбутньої експозиції Музею історії міста Києва. Водночас, за таких обставин головні зусилля науковців були спрямовані на поповнення колекції музею. За минулий рік зібрано 1524 музейних експонати. До збірки Музею надійшли матеріали поч. ХХ ст., серед яких — поштові листівки із серії «Українські січові стрільці» видавництва «Червона калина», журнали «Нива» та «Огонек» за 1915 рік, живописні роботи киянки О. Лішевої. Серед матеріалів, що поповнили ко-

лекцію Музею, рідкісні видання з бібліотеки М.Грушевського, меблі з його помешкання по вул.Паньківській, 9, рідкісні видання провідників Київської Громади О.Кониського та Т.Зінківського, рукописи та особисті речі класика української літератури Олесь Гончара.

Сучасну історію відображають зібрані комплекси чемпіонів Олімпіади в Афінах Я.Клочкової та Є.Тадєєва, матеріали по виборах Президента України та з історії Києво-Могилянської академії та Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Співробітники Музею виступали з науковими доповідями та повідомленнями на профільних конференціях в Україні (Київ, Хмельницький, Львів, Севастополь, Ялта) та за її межами (Росія, Польща, Італія).

Науковці Музею продовжували також плідно співпрацювати з науковими академічними інституціями, зокрема щодо підготовки 50-томного видання праць Михайла Грушевського, яке здійснюється Інститутом археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. С Паньковою та О. Мельник підготовлено коментарі до 6-го тому видання, який нещодавно вийшов друком. Підготовлена та здана до друку монографія О.Воронцової «Звіринецькі печери».

Зусиллями науковців Музею був підготовлений та відкритий Музей М.Грушевського у с.Лісники Київської області.

Упродовж 2004 року в серії «Бібліотека Музею історії міста Києва» побачили світ нові видання: «Київські мініатюри». Книга третя (В.Ковалинський), «Тут був Євбаз, а потім — площа Перемоги» (Д.Малаков), монографія «Особняки Києва» (О.Друг, Д.Малаков).

Крім книг цієї серії, видано книгу «Від війта — до мера» (О.Друг, В.Ковалинський, О.Мельник), «Бабин Яр: людина, влада, історія. Книга 1» (Т.Євстаф'єва, В.Нахманович). У періодичній пресі з'явилися понад 50 публікацій науковців музею.

За короткий час перебування Музею у приміщенні на вул. Хрещатик, 2 проведено велелюдні презентації монографії О.Друг та Д. Малакова «Особняки Києва», книги Т.Євстаф'євої та В.Нахмановича «Бабин Яр: людина, влада, історія. Книга 1». Відбулося засідання клубу «Субота у Бегемота».

Стабільно працювали усі філії Музею, проводились екскурсії також до Маріїнського палацу.

Протягом 2004 року було проведено 3119 екскурсій, з них — 575 у Кловському палаці. Музей та його філії відвідало 151066 чол.; відбулося 15 виставок. Серед них варто відзначити такі: «Доля. Живопис В.Забашти», «Меценатство української діаспори (на прикладі діяльності Ліги українських меценатів)», «Гаврило Глюк. Живопис. Графіка», «Життєпис М.Грушевського у світлинах». Остання виставка проходила у Львові.

Науковці Музею брали участь у підготовці телевізійних програм «Київські мініатюри», «Репортер», «Я так думаю», телесеріалі «Київ — місто-герой, місто-великомученик», а також програм Українського радіо: «Голос Києва», «Промінь», «Культура», «Громадське радіо», «Свобода».

Попри складну ситуацію — перебування Музею в екстремальних умовах — колектив продовжує роботу по створенню майбутньої повноцінної та ґрунтовної експозиції, яка буде гідною відповіддю на виклик долі та всебічно висвітлить і колекції, і творчий потенціал колективу, а найголовніше розміститься на відповідних площах так званого «Українського дому».

З ІСТОРИЇ КИЄВА

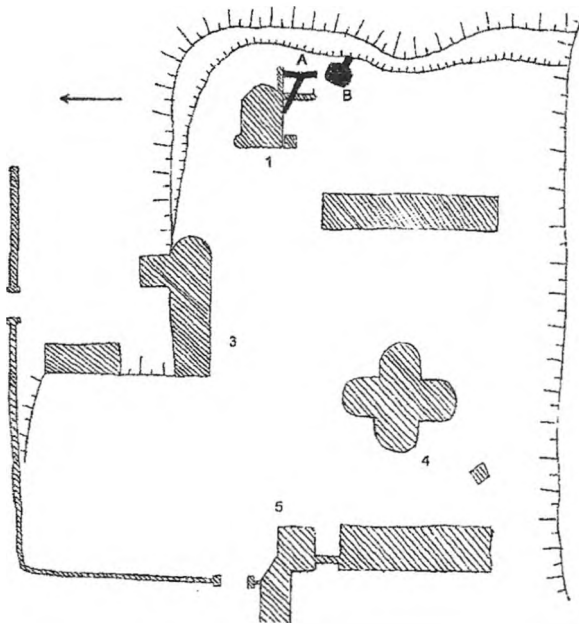
*Тимур БОБРОВСЬКИЙ,
кандидат історичних наук,
зав. сектором відділу «Київ підземний»
Музею історії міста Києва.*

ПЕЧЕРИ ВИДУБИЦЬКОГО МОНАСТИРЯ У КИЄВІ (за матеріалами досліджень відділу «Київ підземний»)

Протягом 2003 р. співробітниками відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва здійснювались спелео-археологічні розвідки на території Видубицького монастиря у Києві. Дослідження мали охоронний характер і були викликані необхідністю обстеження провалу, що утворився навесні 2003 р. за 10 м на південний схід від Михайлівського собору — пам'ятки архітектури другої половини XI ст. (Мал. 1, В).

Попередніми дослідженнями було з'ясовано, що на території монастиря розташовано досить великий печерний комплекс, який за певними ознаками може бути віднесений до найдавнішого періоду в історії монастиря — середини-другої половини XI ст. Окремі частки цього комплексу обстежувались ще у 1916 та 1945 рр. Тоді було відкрито декілька стародавніх підземних споруд, склепіння яких виявилось зруйнованим провалами, що, між іншим, призвело до руйнації південної прибудови до Михайлівського собору (Ертель, 1916; Каргер, 1945). Це сталося не пізніше XIV ст., що також свідчить про стародавність згаданих підземель. Наявність нового провалу на початку робіт 2003 р. дозволяла припускати, що у цьому місці може бути відкрита ще вціліла ділянка печерного комплексу.

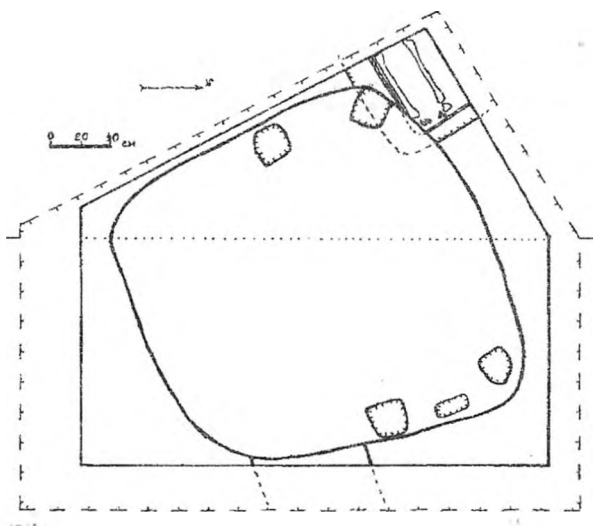
Провал 2003 р. мав вигляд інтенсивного просідання ґрунту діаметром до 50 см і глибиною близько 70 см. На місці провалу було закладено розвідковий шурф, орієнтований стінами за сторонами світу, розмірами приблизно 3 x 3 м, глибиною до 3,5 м. З

Мал. 1. Схема розташування печер поблизу Михайлівського собору Видубицького монастиря (А – ділянка підземелля, досліджена М.К.Каргером у 1945 р.; В – підземна споруда на місці провалу 2003 р.).

південного сходу шурф обмежувався монастирською огорожею, з північного заходу — огорожею поховання командира першого українського корпусу Якова Григоровича Гандзюка (†1918 р.).

Шурфуванням встановлено, що на глибині близько 2 м від сучасної поверхні у цьому місці розташовувалась печерна споруда, виконана у суцільному материковому лесі. Споруда являла собою трапецієвидне в плані приміщення довжиною 2,3 м, шириною 2–2,3 м, висотою не менш 1,6 м (Мал. 2). Склепіння приміщення та частково верхні частини його стін ще в давнину були обвалені. Це відбулося десь близько кінця XIII–XIV ст., оскільки вже за литовської доби обвалене приміщення було засипане під час планувальних робіт у монастирі. Наявність в засипці великої кількості будівельного сміття давньоруського часу (бита плінфа, шматки цегляного розчину, уламки вапняного тиньку зі слідами фрескового розпису) свідчить про те, що планувальні роботи співпали з розбиранням руїн східної частини Михайлівського собору.

Мал. 2. План та перерізи підземної споруди, відкритої шурфом 2003 р.

Відомо, що наприкінці XII ст. (а, можливо, і раніше) собору загрожувала катастрофічна руйнація внаслідок зсувних процесів. З метою запобігання їм за проектом архітектора Мілонєга було споруджено потужну підпірну стіну. Втім, за даними археології, вже на початку XIV ст. підпірна стіна й східна частина храму зазнали руйнації (Каргер, 1945). Десь близько до цього часу обвалилася й печерна споруда. Не виключено, що причиною її обвалу стали ті ж самі зсуви схилу.

Досліджене у шурфі печерне приміщення було орієнтоване стінками по сторонах світу. Вздовж його північної стіни розташовувалась дерев'яна конструкція на зразок лави. Її розміри, що встановлюються за слідами від опорних стовпчиків та підбоїв у стінах приміщення, свідчать, що це, наймовірніше, був лежак. Дана обставина дозволяє визначати й саме приміщення як житлову споруду. Цікаво, що вже у першій половині XII ст. лежача у підземеллі не існувало (стовпові ями від опор були заповнені ґрунтом з уламками кераміки першої половини XII ст.), отже й сама споруда не використовувалась за первинним призначенням. Вхід до приміщення розташовувався у південній частині східної стіни споруди. Ймовірно, за допомогою невеличкого проходу камера сполучалася з денною поверхнею на схилі, звернутому до Дніпра.

Співставляючи наслідки останніх досліджень з матеріалами розкопок Михайлівського собору у 1945 р., коли було виявлено частину стародавньої печери поблизу південно-східного кута церкви, можна дійти висновку, що в XI ст. на території Видубицького монастиря, на південь та схід від Михайлівського собору існувала ціла група печерних споруд. Усі вони були відокремлені й не складали єдиного лабіринту. Ймовірно, ці споруди, як і у випадках зі Звіринецькими та Гнілецькими печерами у Києві, становили комплекс печерного монастиря — підземне монастирське поселення, що передувало розбудові монастиря на поверхні. Отже, час заснування цих печер варто віднести до середини — другої половини XI ст., що цілком узгоджується з нововиявленими матеріалами. При цьому, приміщення, розкопане шурфом, вірогідно, являє собою залишки чернечої келії найдавнішого зразка.

Залишається додати, що після завершення дослідницьких робіт у листопаді 2003 р. шурф було законсервовано тимчасовою гідроізолюваною конструкцією-покришкою. Зрештою, подальше вивчення вхідного коридора споруди дозволить остаточно з'ясувати характер її планування, а також — здійснити консервацію та реставрацію дослідженої печери з метою подальшого її експонування. Не виключено також, що поруч існують і інші підземні споруди, що потребують спелео-археологічного вивчення.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Эртель А. Д. Отчет об осмотре пещер, открытой при земляных работах в Выдубицком монастыре.— ЦДИА Украины.— Ф. 725, оп. 1, д. 74, с. 13–14.

2. Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева (отчеты и материалы: 1938–1947 гг.).— К., 1950.— С. 161–162.

Евгений ГОРОХОВСКИЙ,
кандидат исторических наук,
ст. научный сотрудник Киевского музея А. С. Пушкина

ЕВДОКСИЯ, ЕВДОКИЯ ИЛИ ФЕОДОРА?
(К проблеме атрибуции первой находки византийской монеты в Киеве)

Пушкинская пора в истории восточноевропейской культуры ознаменована не только расцветом («золотым веком») русской словесности в первых десятилетиях XIX в., но и другими гуманитарными феноменами. Романтическое мировосприятие, присущее просвещенному обществу Российской империи той эпохи предопределило также формирование устойчивого интереса к изучению и сохранению памятников отечественной старины. Конкретным проявлением этого стало возникновение десятков крупных казенных и частных археолого-нумизматических коллекций. Уже первый обзор их количественного состава, данный Иваном Сахаровым в 1838 г. выглядит достаточно внушительно, ибо речь идет о многих десятках тысяч предметов. Среди учтенных там находок из Киева и его окрестностей, фигурирует первая (и единственная в ту пору) византийская монета с именем «императрицы Евдокии». Автор «Летописи русской нумизматики» указывает свой источник — текст из журнала «Отечественные записки» за декабрь 1823 г., опубликованный редактором Павлом Свиныным со ссылкой на сообщение «Его Высокопреосвященства Киевского митрополита Евгения». По поводу атрибуции находки там сказано следующее: «Некоторые здесь¹ думают, что это должна быть Евдокия, супруга константинопольского императора Аркадия...»

Это достаточно осторожное и сослагательное определение первоисточника в последующей литературе XIX–начала XX в. превратилось в несомненное утверждение. Первая в истории находка

---

¹ Судя по контексту, имеются в виду киевские любители старины из окружения владыки, а также, быть может, гости — приезжие нумизматы, например: Максим Берлинский, Кондратий Лохвицкий, Михаил Максимович, Станислав де Шодуар и др.

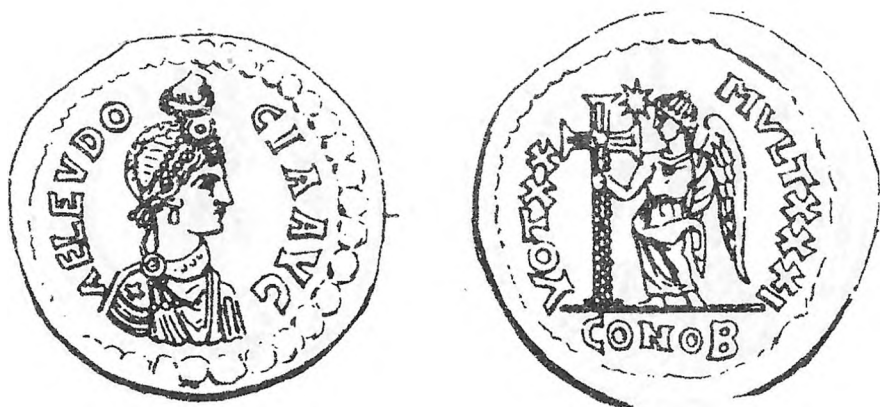
Монета Евдокии (395–404)

византийской монеты на территории Киева однозначно определялась в качестве чеканки от имени августы Евдокии, дочери франкского короля, выданной в 395 г. по Р. Х. замуж за Аркадия (395–408), снискавшей печальную славу гонительницы Св. Иоанна Златоуста и скончавшейся в 404 г.

Иная точка зрения высказана в работах Михаила Брайчевского (1959) и Владислава Кропоткина (1969), считавших что данная монета была чеканена от имени другой византийской императрицы V в. н. э. — Евдокии, супруги Феодосия II (308–350) — наследника Аркадия. Поскольку эти авторы, определяя находку, ссылались... только на вышеупомянутую литературу, столь недвусмысленный пересмотр традиции без необходимых комментариев выглядит по меньшей мере странно. С таким же успехом эту монету можно было бы приписать, например, еще одной августе первой половины V в. — западноримской императрице Евдокии или любой другой Евдокией (Евдокией), которых в средневековой истории было немало!

Анализ полного текста первоисточника — статьи из «Отечественных записок», в основе которой была рукопись владыки Евгения (в миру Евфимия Болховитинова) позволяет подойти к интерпретации находки с совершенно иных позиций. Начиная с обзора Сахарова, последующие авторы упоминали лишь о том, что монета была золотая, обнаруженная при земляных работах на Подоле близ Введенской церкви в 1823 г. и весила (в старинных

Монета Евдокии

аптекарских единиц) 1 драхму 11 гран². Вместе с тем в нашем источнике содержится прочая важнейшая информация о признаках, характеризующих монету и обстоятельствах ее находки. Во-первых, не исключено, что этот предмет составлял часть клада. Монету обнаружил хозяин земельного участка, находившегося вблизи храма, при осмотре места работы землекопов, нанятых им для рытья погребца. Там, видимо, на земляном отвале, лежал разбитый глиняный сосуд, вероятно выкинутый рабочими из ямы вместе с «золотым». Резонно предположив, что здесь могли быть другие монеты, землевладелец пожаловался на своих рабочих в губернскую канцелярию, но расследование дела и опрос землекопов не дали результатов. Последние, естественно, все отрицали, а времена были «александровские» — либеральные.

Во-вторых, владыка Евгений, очевидно, осмотревший находку у губернатора, с исключительной тщательностью описал внешний вид монеты, упомянув: не только аптекарский вес, но и размеры, аналогичные золотому полуимпериалу³, а также — изображения на аверсе и реверсе, сопровождавшиеся легендами, включавшими латинские и греческие буквы.

Это, в принципе должно, было насторожить любого эксперта конца XIX и XX в., поскольку само по себе исключает датировку

² 4,41–4,42 грамма.

³ Диаметр этих александровских золотых — 21–22 мм.

Монета Феодоры (1055–1056)

монеты V в. по Р. Х. Легенды на всех монетах Евдоксии Франкской, а также прочих упомянутых выше правительниц, исключительно латинские. Кроме того, вместо типичного для монет V в. аверса с профильным портретом императрицы, на аверсе нашей монеты изображена фигура Спасителя — Господа Иисуса Христа в полный рост. На реверсе же, вместо обычного изображения хризмы или другой лаконичной символики, представлена Матерь Божья, передающая императрице лабарум (знамя-штандинг). Изображение Христа сопровождается характерной для иконописи аббревиатурой «ΩΝ» т. е. «Сущий или Сый». Вокруг — легенда «Ius. Xpi. Rex Regnantium», то есть «Иисус Христос — Царь Царствующих» (или «Царь Царей»). Изображение на реверсе окружено надписью, прочитанной владыкой Евгением как «ΑΕΥΘΩΑ ΑΥΓΟΥΣΤΑ», т. е. «Евдо[кс]ия» или «Евдо[к]ия Августа»⁴.

Хотя автор публикации не воспроизвел изображения монеты, ее описание настолько ясно и четко, что представить себе точный нумизматический тип этого предмета достаточно просто.

Реальная сложность ее атрибуции была как раз в первой половине XIX в., когда научные основы византийской нумизматики еще не были разработаны. Классические работы Пьера Жюстина

⁴ Поскольку в тексте источника легенды киевской монеты воспроизведены обычным типографским шрифтом, можно предположить замену греческой буквы «Υ» латинской литеры «V», весьма характерной для начертания титула «августа» на византийских монетах этого периода.

Сабатье (1847, 1862) появились уже после смерти владыки Евгения, а прочие намного позже, в основном в XX в.

По всей вероятности, исследователи, упоминавшие о находке золотой византийской монеты из Киева — и опубликовавшие свои материалы в конце XIX — середине XX в.⁵, не знали текста первоисточника. Иначе они сразу бы отметили, что нумизматические памятники с изображениями Христа и Богородицы появляются только в конце I тыс. по Р. Х. и, соответственно, находка 1823 г. с Подола не может датироваться не только V в., но также и VI–VII вв. Иконография же исследуемой монеты находит точное соответствие лишь в одном случае. Это — хорошо известный в византийской нумизматике тип золотой монеты императрицы Феодоры (1055–1056). Судя по опубликованной в 1868 г. переписке митрополита Евгения с российским канцлером Николаем Румянцевым, эксперт из Императорского Эрмитажа Егор Кёлер высказал мнение о принадлежности нашей монеты некоей императрице Феодоре, уже в 1825 г. Однако из текста письма неясно, какая из византийских монархинь, носивших это имя, имелась в виду. Полагаем, что речь могла идти как раз об августе Феодоре, правившей в середине XI в. Ведь описание аналогичной монеты есть в книге основоположника античной нумизматики нового времени Йозефа Эккеля, включившего в свой труд, кроме древнегреческих и римских, также византийские монеты, вплоть до XV в.

Однако в прижизненных публикациях трудов митрополита Евгения (до 1837 г.) тематика, связанная с данной монетой больше не затрагивалась, а тексты вышеназванных писем, изданные позже, оставались вне поля зрения научной общественности. В этих же письмах раскрываются некоторые факты по поводу судьбы находки, после ее представления в губернскую канцелярию и публикации. Некоторое время она находилась в собрании Лохвицкого. Намерение приобрести ценный раритет изъявлял сам канцлер Румянцев, но согласно замечанию Евгения, монета была продана некоему «поляку».

Любопытно, что в книге де Шодуара (1837), постоянно обшавшегося с владыкой,— упомянута некая золотая монета Феодоры

---

⁵ Владимир Антонович, Феодосий Беляшевский, Василий Ляскоронский, Николай Петров.

доры, происходившая из Киева и найденная там при «рытье погребов». Однако пока судить о тождестве ее с описанной самим Евгением находкой близ Введенской церкви рано. Монета Шодуара вместе со всей его коллекцией была приобретена Эрмитажем и подробно не опубликована до сих пор⁶.

В ходе исследования этой проблемы нельзя не поставить вопрос о степени точности прочтения Евгением легенды на реверсе киевской монеты, ведь ни на одной монете Феодоры нет подобной надписи. Для византийской нумизматики искажения имен монархов (сокращения и пропуски букв, а также замена одних букв другими) — типичное явление, но чтение, предложенное владыкой не соответствует ни одному из известных образцов.

В связи с этим нельзя исключить возможность интерпретации киевской находки и как уникального предмета, битого по образцу монет Феодоры немного позже — во время краткого семимесячного единоличного правления императрицы Евдокии Макремболитиссы (1067), имевшего место после смерти ее первого мужа Константина XIII Дуки и до бракосочетания Василиссы с Романом IV Диогеном. Среди памятников византийской нумизматики, как раз в XI в. встречаются уникалы начальной поры правления некоторых монархов, чеканенные по образцам предшествующих царствований.

Определенный ответ на вопрос: «Евдокия или Феодора?» пока дать нельзя. Ясно лишь одно — первая в истории находка византийской монеты из Киева чеканена не в позднеантичный период как считалось ранее, а в эпоху высокого средневековья.

---

⁶ Золотая монета Феодоры (1055–1056) попавшая вместе с собранием Шодуара в Эрмитаж кратко описана в публикации В. В. Кропоткина (Византийский временник.— 1965.— Т. XXVI.— С. 173, № 40/516) под шифром «Киев 30-е гг. XIX в.» со ссылкой на каталог из неизданной работы хранителя Эрмитажа Николая Бауера, посвященной древнерусскому денежному обращению. Вероятно речь идет о той же монете, что упомянута в книге Шодуара.

*Владислав ДЯТЛОВ,
ст. научный сотрудник
отдела «Киев подземный»
Музея истории города Киева*

НОВАЯ РЕДАКЦИЯ КИЕВО-ПЕЧЕРСКОГО ПАТЕРИКА

После того, как Русь приняла христианство в качестве официального вероучения, на ее территории начали появляться монастыри. Без них воцерковление молодого восточнославянского государства было бы неполноценным.

Кольбелью монашества на Руси явилась Киево-Печерская лавра, основанная в XI в. препп. Антонием и Феодосием и прославленная на весь мир. Изначально подземная, эта обитель переместилась потом на поверхность, но сохранила свои пещеры как усыпальницу брaтии и удел строжайших из иноков.

Жизнь древнейших лаврских подвижников воспета в «Патерике Печерском». Слово «патерик» произошло от греческого «патер», что значит «отец», и имеет синоним «отечник». Так издревле именуются христианские сборники жизнеописаний и наставлений монашествующих подвижников определенной местности. «Патерик Печерский» является первым собственным патериком Руси. Он всегда оставался едва ли не самой любимой у русичей книгой житий святых. При этом смена эпох в жизни страны приводила к неоднократным переработкам «Патерика».

Некоторые главы «Патерика» заимствованы из древнерусских летописей. Они сохранились, в частности, в Лаврентьевской (1377) и Ипатьевской (начало XV в.) летописях, принадлежащих к числу старейших. Таковы «Сказание о начале Печерского монастыря» (помещенное в летописях под 1051 г.), «Слово о первых черноризцах печерских» (из летописной статьи 1074 г. о кончине препп. Феодосия, состоящее из введения, повествований о препп. Дамиане, Иеремии, Матфее, Исаакии и концовки), «Слово о перенесении мощей препп. Феодосия» (1091), известие о внесении имени препп. Феодосия в синодик (1108), «Слово о святителе Нифонте, епископе Новгородском» (1156), «Слово о преставлении препп. Поликарпа, архимандрита Печерского» (1182).

В «Патерик» входят также «Слово о создании церкви Печерской», приписываемое св. Симону, епископу Владимиро-Суздальс-

кому (†1226), его же «Послание» к печерскому иноку Поликарпу и «Послание» самого Поликарпа к игумену Печерскому Акиндину. Первое состоит из рассказов о приходе варяга Шимона к препп. Антонию и Феодосию со святынями для будущего храма, о молитве преп. Феодосия за Шимона, об оковании гроба преп. Феодосия сыном Шимона Георгием, о приходе зодчих, о «начале» церкви, о приходе иконописцев, о чуде с Иоанном и Сергием, об освящении церкви. Второе включает повествования о препп. Онисифоре, Евстратии, Никоне Сухом, Кукше и Пимене, Афанасии затворнике, Николае Святоше, Еразме, Арефе, священнике Тите. Третье содержит «Слова» о святителе Никите, епископе Новгородском, препп. Лаврентии, Агапите, Григории чудотворце, Иоанне (Многострадальном), Моисее Угрине, Прохоре Лебеднике, Марке с Феофилом и его братом (Иоанном), Василии и Феодоре, Спиридоне и Никодиме с Алимпием, Пимене (Многоболезненным).

Наконец, составными «Патерика» являются «Житие преп. Феодосия», его «Послание князю Изяславу о католиках» и «Поучение келарю», «Похвала преп. Феодосию» и «Слово о чуде на Пасху 1463 г.».

Перечисленные произведения, кроме последних двух, написаны до монгольского вторжения на Русь, но сам «Патерик», как сборник, сложился позднее путем постепенного прибавления к писаниям св. Симона и Поликарпа остальных частей книги. При этом в разных редакциях «Патерика» его статьи и их составные неоднократно менялись местами, сокращались и дополнялись данными из других источников.

Старшая из известных сегодня рукописей «Патерика» создана в 1406 г. по благословию св. Арсения, епископа Тверского (†1409), который являлся Киево-Печерским постриженником. Арсениевской редакции предшествовала так называемая Основная. Она составлена не позднее 1317 г., когда появилась одна из ее рукописей, дошедшая до нас в копии рубежа XV–XVI вв. Важной вехой в истории книги стали редакции 1460 и 1462 гг., созданные лаврским иноком Кассианом. Вторая из них обрела наибольшее распространение. Она не включала в себя «Поучение преп. Феодосия келарю» и вскоре была дополнена «Словом о чуде на Пасху 1463 г.».

Период формирования «Патерика» является временем преодоления русичами монгольского ига, когда возрождение страны

вдохновлялось наследием прежней эпохи, в том числе «Житиями» Печерских святых. Еще до нашествия монгол Русь распалась на удельные княжества, между которыми периодически вспыхивали междоусобицы. После вторжения судьба княжеств сложилась по-разному. В XIV в. княжества Южной Руси были присоединены Литвой, которая оттеснила монгол и под влиянием русичей перешла от язычества к христианству. Но если сначала литовская власть приняла православную веру, то очень скоро, сближаясь с Польшей, своей союзницей в войнах против немецких рыцарей, отдала предпочтение католицизму, исповедуемому в странах Западной Европы. В землях Южной Руси, однако, продолжало господствовать Православие. Тем временем Север Руси постепенно объединился вокруг Москвы и в XV в. окончательно сверг монгольское иго. Хотя территории освобожденной Руси входили в разные государства и были вследствие этого разделены на две церковные митрополии, Киевскую и Московскую, «Патерик» переписывали и в той, и в другой.

Создание «Патерика» стало частью общецерковного прославления почивших подвижников лавры в лике святых. По словам самой книги, этому предшествовали как местное лаврское почитание памяти Печерских святых и их мощей, так и распространение данного почитания вне обители: в начале XII в. киевский князь Святополк Изяславич неоднократно ходил на молитву в лавру к мощам святых и радел о внесении имени преп. Феодосия в общецерковный синодик Руси, а в середине того же столетия брат преп. Николая Святоши черниговский князь Изяслав возлагал на себя перед битвами власяницу святого сородича. Обращаясь к другим свидетельствам, следует прежде всего вспомнить икону Божией Матери с предстоящими препп. Антонием и Феодосием, написанную в конце XI в. или в 1288 г., когда образ доставили в Брянский Свенский монастырь, и находящуюся в Третьяковской галерее. Отметим, что и «Патерик» говорит об иконе препп. Антония и Феодосия, существовавшей уже спустя десять лет после кончины обоих подвижников (†1073–1074). К XII–XV вв. относится составление служб препп. Антонию, Феодосию и некоторым святителям, вышедшим из стен лавры и прославленным на месте своего архиерейского служения. В 1394 г. трудами упоминавшегося св. Арсения в Твери был воздвигнут первый извест-

ный историкам храм препп. Антония и Феодосия Печерских. В 1419 г. инок Зосима из подмосковной Троице-Сергиевой лавры отправился в Киев и пробыл «у гроба преподобного Антония и игумена Феодосия пол лета», а в 1446 г. «преподобным отцам Антонию и Феодосию, и прочим преподобным и богоносным отцам Печерским... и всех святых старцев гробам в пещере» поклонился внук литовского князя Ольгерда Андрей.

После выхода рукописной редакции «Патерика» 1462 г., на рубеже XV–XVI вв. в Киево-Печерской лавре создается «Поминание (пред лицом) Пресвятой Владычицы нашей Богородицы и Приснодевы Марии и преподобных и богоносных отец наших Печерских, Антония и Феодосия и всех святых Печерских». Здесь есть слова: «Поминание и мольба к Богу, и Пресвятой Богородице, и преподобным отцам Антонию, и Феодосию, и всем святым... Помяни, Господи, души усопших раб Своих, иже zde лежащих и повсюду православных, Антония, Феодосия, (игумена) Никона, (игумена) Стефана, Феодора, Василия, Николая, Онисифора, Исаакия, Марка, Арефы». Далее оставлено место для других имен. Тем временем в Псково-Печорском монастыре строится деревянная церковь препп. Антония и Феодосия. Немного позднее «Патерик» 1460 г. был включен в майский том Великих Четий Минея святителем Макарием, митрополитом Московским и всея Руси (†1563), а австрийский дипломат С. Герберштейн записал рассказ литовского канцлера О. Гашгольда о том, что в Киеве «много пещер, в которых видны гробницы и в них еще не истлевшие тела».

За объединением в 1569 г. Литвы и Польши последовала попытка насильственного окатоличивания Южной Руси, встретившая резкий отпор. Защищая свою веру, русичи снова черпали силы в наследии домонгольской эпохи, а в ответ на слова католиков о безблагодатности Православной Церкви ссылались на чудо нетления мощей многих древних лаврских подвижников. Об этом чуде неоднократно упоминают письменные источники того времени. Польский офицер А. Гваньини сообщал о лавре (1581): «В пещерах видны многие старинные гробницы и тела некоторых знаменитых русских мужей, давно похороненные, но только истлевшие, а не распавшиеся... Так лежат в пещере тела непогребенные, которые показываются чужестранцам и пришельцам монахами рус-

ского обряда». Вспоминая свой визит в Киев в 1584 г., католический монах М. Груневег отметил: «Нам показали там много тел тех, кого считают святыми, и прочих, достойных памяти». Польский историк С. Сарницкий, говоря о лаврских пещерах, свидетельствовал (1585): «Только то несомненно и считается за чудо богомольцами, стекающимися в Киев, что монахи показывают там нетленные тела». Советник курляндского герцога Д. Мюллер писал (1585), что в Киеве «показывают громадные пещеры, заключающие в себе многие нетленные, хотя и высохшие, тела». В дневнике немецкого посла Э. Лясоты читаем (1594): «Лежащие там большею частью еще нетленны». Польский поэт С. Кленович (†1602) сказал: «В глубочайших пещерах почили останки нетленные русских героев».

В 1619 г. лаврская типография издала богослужебную праздничную mineю, в месяцеслове которой значились многие из печерских подвижников, упоминаемых в «Патерике», а в предисловии говорилось: «Молитвами Пречистыя Богородица, Еяже ходатайством и заступлением святаа обитель сия Печерскаа сгражденна и хранима пребывает, сдержавши в себе Пречестнаго Ея Успения чудотворный храм и преподобных отец наших Антония и Феодосия, и всех святых Печерских (отнихже мнози и до днесь в нетлении пребывают)». Чуть позднее краковский каноник С. Старовольский скажет о Печерской обители: «При этом монастыре находятся вырытые в земле пещеры, куда полагались некогда тела... Некоторые из них доселе остаются неповрежденными и потому почитаются святыми». Посетив лавру в 1634 г., русский паломник игумен Василий Гагара писал: «Много Палестинския земли прошел, и Грузинскую, и Эфиопскую, и Мутьянскую, и Сербскую, и нигде столько не нашел святых мощей чудотворцев, что в Киеве в пещерах мнозии святии во плоти опочивают нетленными». Свои записи о лаврских пещерах оставил и французский инженер Г. Бошлан, служивший в то время в Польше.

В 1635 г. лавра выпустила первый печатный «Патерик». Он представлял собой новую редакцию книги, составленную на польском языке епископом Мстиславским Сильвестром Коссовым по благословению св. Петра Могилы, митрополита Киевского (†1647). В 1638 г. в качестве продолжения «Патерика» издается книга лаврского инока Афанасия Кальнофойского «Тератургима

или Чудеса, которые были как в самом свято-чудотворном монастыре Киево-Печерском, так и в обеих святых пещерах». Здесь приводились карты двух лабиринтов пещер: Антониевых, где почивают мощи преп. Антония, и Феодосиевых, где до 1091 г. находились мощи преп. Феодосия. Кроме Печерских святых, известных из «Патерика», на картах упоминалось немало подвижников, о которых не сохранились подробные сведения.

В 1643–1644 гг. лавра печатает «Следованную Псалтирь», где помещает «Правило молебное к преподобным отцем нашим Печерским, и всем святым, в Малой России просиявшим, певаемое когда и где кто изволит». Неоднократно переиздававшееся впоследствии, оно известно еще как «Канон преподобным отцем Печерским, творение Мелетия Сирига». В настоящее время высказано предположение, что иеромонах Мелетий Сириг, выдающийся греческий богослов и экзарх Патриарха Константинопольского, только отредактировал перевод «Канона» для патриаршего рассмотрения. Помимо печерских подвижников в «Каноне» воспеты другие святые Южной Руси, уже называвшейся Малой вслед за ее Галицко-Волынской окраиной, которую греки именовали так с начала XIV в. Из Печерских святых «Канон» вспоминает только указанных в «Патерике».

Восстание украинского народа в 1648 г., повлекло за собой поэтапное присоединение Украины к Московскому государству, получившему имя России. На этом фоне создаются еще две редакции «Патерика» на церковнославянском языке: рукописная, лаврского архимандрита Иосифа Тризны, и печатная 1661 г. К части экземпляров второй из них прилагались новые карты лаврских пещер, где, в отличие от «Тератургимы», нет ряда имен святых, упоминавшихся ранее, зато впервые отмечены мощи некоторых других. Подобные несоответствия заметны и при сравнении более поздних карт. Пытаясь истолковать это явление, митрополит Киевский Евгений (Болховитинов; †1837) говорил о сокрытии мощей лаврской братией ввиду военной угрозы, архиепископ Черниговский Филарет (Гумилевский; †1866) вспоминал об обвалах и работах по благоустройству пещер. К середине XVII в. относятся и новые свидетельства путешественников о лаврских пещерах: это рисунки голландского художника А. Ван-Вестерфельда (1651) и дневник архидиакона Павла Алеппского (1653–1655), секретаря Патриарха Антоийского Макария.

В 1674 г., по просьбе вильнюсского пастора И. Гербиния, лаврский архимандрит Иннокентий Гизель отослал ему «Патерик» 1661 г. с картами пещер. В 1675 г. И. Гербиний выпустил свою книгу «Религиозные киевские подземелия» с пещерными картами, почти повторяющими присланные из лавры. В 1678 и 1702 гг. печатный церковнославянский «Патерик» был переиздан с незначительными изменениями. При этом в качестве приложения к третьему изданию книги лавра в 1703 г. опубликовала новые карты пещер, во многом отличающиеся от предыдущих. На рубеже XVII–XVIII вв. лавра осуществила первое издание церковнославянских печатных Четий Миней. Подготовленные св. Димитрием, митрополитом Ростовским (†1709), они включали в себя «Жития» печерских подвижников из «Патерика». Предположительно в это же время в лавре были составлены две «Службы» святым, чьи мощи лежат, соответственно, в Антониевых и Феодосиевых пещерах. Посетив лавру в 1701 г., московский священник Иоанн Лукьянов писал: «И ту видехом преподобных отец. В нетленных плотех, что живые, лежат! И толь множество их, что звезд небесных!»

В 1755–1756 гг. комиссия, назначенная российским правительством, подвергла печатный церковнославянский «Патерик» правке, после чего он неоднократно печатался в Киеве и Москве до 1902 г. В 1762 г. было разрешено включать имена всех Печерских святых в российские месяцесловы. В следующем же году лавра издала «Службы преподобным отцем Печерским, ихже мощи в Ближней и Дальней пещере нетленно почивают». Ближней и Дальней названы здесь соответственно Антониева и Феодосиева пещеры. В сборник вошли уже упомянутые общие «Службы» святым обеих пещер, а также особые «Службы» некоторым подвижникам, известным по «Патерику». При этом в двух первых «Службах» перечислены имена и тех, кто не назван в «Патерике», но чьи имена есть на картах пещер, включая святых, не подвизавшихся в лавре, а лишь почивающих в ней мощами. Впоследствии сборник переиздавался и был дополнен рядом других отдельных «Служб» Печерским святым. В XVIII в. было создано еще несколько пещерных планов, представляющих интерес для исследователей истории почитания печерских подвижников. Это планы военного инженера Д. Дебоскета (1744), И. Набгольца и Ф. Каржавина (составлены первым в 1769 г. и изданы вторым в 1789 г.) и митро-

полита Киевского Самуила (Миславского) в его «Кратком историческом описании Киево-Печерской лавры» (1795).

С первой половины того же столетия известна икона Собора Печерских святых. В самом распространенном ее варианте изображаются, прежде всего, большинство воспетых в «Патерике» печерских подвижников, во-вторых, святые, не жившие, но почивающие в лавре мощами, и в-третьих, некоторые святые, не подвижавшиеся и не покоящиеся там, но глубоко почитаемые в Киеве. На иконе, однако, нет ликов многих святых, которые не упомянуты в «Патерике», но подвизались в лавре, а почил вдали от нее и пребывают мощами в других уголках Руси. Это св. Серапион Владимирский (†1275), преп. Стефан Махрицкий (†1406), св. Арсений Тверской (†1409), препп. Косьма Яхромский (†1492), Афанасий Брестский (†1648), Макарий Овручский (†1678), свв. Феодосий Черниговский (†1696), Димитрий Ростовский (†1709), Иоанн Тобольский (†1715), Иннокентий Иркутский (†1731), преп. Паисий Величковский (†1794), некоторые из свв. мучеников Черкасских (†1930-е гг.) и преп. Кукша Одесский (†1964). На названной выше иконе нет также ликов препп. Досифеи (†1776), Феофила (†1853), Парфения (†1855), Паисия (†1893) и Алексия (†1917), подвизавшихся в лавре и погребенных в ее скитах: с момента своего прославления в 1993 г. они изображаются порознь или на особой иконе «Новопрославленных Печерских святых». Лишь в 90-х гг. XX в. в сонме Печерских святых на стене лаврского храма во имя Иконы Божией Матери «Живоносный Источник» были запечатлены лики свв. Петра (Могилы; †1647), Филарета (Амфитеатрова; †1857) и Владимира Священномученика (Богоявленского; †1918), митрополитов Киевских, живших и почивающих в лавре. До настоящего времени на иконах Собора Печерских святых не изображался и св. Павел Тобольский (†1770), постриженник лавры, мощи которого почивали сначала в престольном храме обители, а недавно были перенесены в Дальние пещеры.

К XVII–XVIII вв. относятся и известные ученым списки «Книги, глаголемой описание о Российских святых», распространявшейся в рукописи, периодически дополнявшейся и причисляющей к лаврским святым ряд подвижников, о которых умалчивают другие источники.

В XIX–XX вв. была проделана большая работа по исследованию «Патерика» и изданию его рукописных текстов, а также по

изучению истории почитания Печерских святых. Но древние тексты книги остались в поле научной литературы, а их русскоязычные переводы, принадлежащие М. Викторовой (1893), Л. Дмитриеву (1980) и Л. Ольшевской (1999), охватывают не все главы «Патерика» и нуждаются в стилистической адаптации для современного церковного читателя. На этом фоне многие православные верующие Украины, России и Беларуси пользуются переводом «Патерика» 1702 г. на русский язык, осуществленным Е. Поселянином и изданным в 1897 г. Впоследствии под одной с ним обложкой начали помещать «Краткие сказания о жизни и подвигах святых отцов Дальних пещер». Они были составлены игуменом Модестом (Стрельбицким; †1902), позднее архиепископом Волынским, по надписям на старинных досках, некогда закрывавших могилы подвижников в Дальних пещерах, и по двум лаврским рукописям: «Словарь преподобных отцов Дальних пещер» и «Тропари и кондаки святым отцам Дальних пещер». Впервые «Краткие сказания» игумена Модеста с текстами из упомянутых рукописей вышли в свет в 1863 г. отдельной брошюрой.

В течение последних 25 лет был выпущен ряд церковных изданий, где нашли отражение многие результаты исследований «Патерика» и истории почитания Печерских святых. Речь идет, в частности, о 12-томной богослужебной Минее с краткими житиями святых (1978–1989), «Хронологическом списке русских святых» в приложении к переизданным (1991) «Рассказам из истории Русской Церкви» М. Толстого (†1896), об «Истории Русской Церкви» в изложении митрополита Макария (Булгакова; †1882), И. Смолича (†1970) и протоиерея Владислава Цыпина с комментариями А. Назаренко и новой редакцией «Хронологического списка русских святых» (1994–1997), а также о первых томах «Православной Энциклопедии». Многие сведения о Печерских святых, приведенные в этих и ряде других изданий, крайне востребованы современным читателем «Патерика», но до сих пор не были собраны в одной книге.

В силу вышеизложенных причин, по благословию Предстоятеля Украинской Православной Церкви Блаженнейшего Владимира, митрополита Киевского и всея Украины, автор этих строк попытался, используя собранный им материал о лаврских святых, составить новую редакцию «Патерика Печерского». Необходимо

с благодарностью отметить большую консультативную помощь, оказанную автору научным сотрудником Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника Евгением Кабанцом, чьи публикации о Печерских святых являются важной вехой в историографии данной темы.

10 июля 2003 года Блаженнейшим Митрополитом Владимиром был подписан в печать первый том новой редакции «Патерика». А спустя ровно год, 10 июля 2004 г., этот том увидел свет в типографии Киево-Печерской лавры.

Указанный том повествует о подвижниках лавры XI–XV вв. и древних святых, не живших в ней, но по традиции причисляемых к сонму Печерских. При этом мы предлагаем собственный перевод текстов древнего «Патерика», а также надгробных надписей и рукописных сказаний о святых, почивающих в Дальних пещерах. Перевод сопровождается комментариями. Кроме того, в томе изложены сведения о некоторых святых, не упомянутых в переведенных текстах. Летописные главы «Патерика» переведены по текстам Лаврентьевской и Ипатьевской летописей, «Житие преп. Феодосия» — по древнейшему известному списку в «Успенском сборнике» XII–XIII вв., творения св. Симона и инока Поликарпа — по изданному Л. Ольшевской (1999) тексту 1317 г. в копии рубежа XV–XVI вв., «Слово о чуде на Пасху 1463 г.» — по опубликованному Д. Абрамовичем (1930) тексту «Патерика» 1462 г. в рукописи середины XVI в. Последняя из перечисленных публикаций использована и для перевода утраченных в «Успенском сборнике» отрывков «Жития преп. Феодосия». Имеющиеся в переводимых текстах цитаты из Священного Писания исправлены в соответствии с синодальным переводом, но изложены таким образом, чтобы читатель имел представление и о формулировке этих цитат в древних рукописях «Патерика». Все помещенные в томе сведения распределены по главам в хронологическом порядке. Книга богато иллюстрирована. В ней приведены не только знаменитые гравюры начала XVIII в. с изображением Печерских святых, но и гравюры к изданию «Патерика» 1661 г., прориси с древнерусских икон отдельных лаврских подвижников, иконы Печерских святых рубежа XIX–XX вв., фотографии пластических реконструкций обликов некоторых из преподобных, виды и карты лаврских пещер разных эпох, предполагаемые виды лавры и главных ее сооруже-

ний в древнерусскую эпоху, созданные на основе результатов архитектурных и археологических исследований XX в.

Во втором томе новой редакции «Патерика» предполагается объединить жизнеописания лаврских подвижников XVII–XX вв. При этом, как и в первом томе, изложение материала должно соответствовать принципу, который давал бы возможность читателю проследить не только судьбы конкретных подвижников, но и видимые через них эпохи в истории лавры и всего отечественного Православия.

*Анатолій ІЗОТОВ,
мистецтвознавець*

ЛІТОПИС КИТАЇВСЬКОГО ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО КОМПЛЕКСУ В ПОСТАТЯХ

Поступ Києва у віках завжди був нерозривно пов'язаний з його найближчими селами, як-от Пріорка, Дорогожичі, Кинь-Грусть, Феофанія, Деміївка, Лиса гора, Голосіїв, Китаїв. Відомі діячі історії та культури, які брали активну участь у розбудові міста, також відіграли значну роль й у відповідному формуванні його околиць.

Серед них особливо вирізняється Китаїв. Формування цієї ландшафтної та археологічно-архітектурної пам'ятки відбувалося протягом тривалого історичного проміжку часу. В цьому процесі брали участь всі соціальні верстви населення: від київського князя до імперської вінценосної особи, від монаха до владики, від кріпака до архітектора, а в наукових дослідженнях — від археолога до військового історика.

У часи Київської Русі об могутні стіни існуючої тут фортеці розбивались війська кочовиків. А коли ця місцевість широко уславилася завдяки Китаївській пустині, яку негласно вважали Київським Афоном, її описували мандрівники, вона окрилювала музу письменників та поетів. Нею захоплювались історики та вчені, тут знаходили притулок кріпаки, що втікали від панів, та усамітнювались монахи, їй відвідували можновладці та опікувались нею меценати.

Історія залишила ім'я першого «будівничого» на цій та деяких інших територіях. За літописом (хоча прямої згадки про дану місцевість там немає) ним є князь Володимир, який у часи свого правління зміцнював кордони Київської Русі шляхом зведення лінії укріплених пунктів по Трубежу, Сулі, Стугні та Дніпру. Китаїв, в його час — літописне місто Пересічень, увійшло в цю південну лінію оборони. Саме тоді на території сучасної Китай-гори зводиться міцне укріплення.

У тому ж літописі згадуються історично достовірні постаті, які пов'язані з цією місцевістю: князі Ростислав та Святослав. 9 грудня 1154 р. вони виступили з Києва до міста Пересічення, де

почали збирати дружину для походу проти князя Гліба Юрійовича, котрий разом із безліччю половців ішов до Переяслава¹. Другою є згадка від червня 1161 року, коли князь Ростислав Мстиславович у відповідь на полон його сина Мстислава новгородцями, наказав «ізоымати» новгородських послів та «уметати» їх в Пересіченський погріб, де їх загинуло 14 мужів².

Відтоді, і аж до початку XVIII ст., писемні згадки про Китаїв відсутні. Хоча, за однією з версій, під час визвольної боротьби на Україні 1648–1654 р., відступаючи під натиском переважаючих сил ворога під командуванням Януша Радзівіла козаки на чолі із Богданом Хмельницьким у цьому районі заманили ворога в пастку. На Китаївських висотах козаки могли укріпитися на існуючих фортифікаційних спорудах князівської доби на випадок програшу бою та тривалої оборони. Бій відбувся в місцевості, де знаходиться сучасне село Мишоловка. До речі, мабуть, саме через цю подію селище отримало свою сучасну назву. А влітку 1941 р. на південному напрямку Київського укріпленого району, до складу укріплень якого входили й Китаївські висоти, відбувалися запеклі бої, учасником яких був, зокрема, герой майбутньої Сталінградської битви генерал О. Родімцев³.

У XVIII ст. також з'являється повідомлення, за яким на території укріплення князь Андрій Боголюбський нібито мав свій замиський палац, де «відпочивав» від постійної ворожнечі, яку вів зі своїм батьком Юрієм Долгоруким за великокнязівський київський стіл.

З писемних джерел другої половини XIX – початку XX ст. відомо, що в 1716 році, коштом Київського військового генерал-губернатора Дмитра Голіцина в Китаєві збудовано, а за іншими – відбудовано, дерев'яну церкву святого Сергія Радонезького, а також зведено дерев'яні келії для братії п'устині.

У 1744 р. Київ відвідує російська імператриця Єлизавета Петрівна разом із наступником престолу Петром III та його нареченою Катериною (майбутня імператриця Катерина II).

---

¹ Літопис руській. В зб.: Давньоруські та давні українські літописи.— К.: Дніпро, 1981.— С. 261.

² Там само.— С. 278.

³ Родімцев О.І. Захищаючи місто на Дніпрі. В зб.: У битві за Київ.— К.: Молодь, 1973.— С.69-84.

Зацікавившись розповідями оточуючих її осіб про живописну красу Китаєва, вона схотіла одразу ж відвідати його. Нею була зроблена щедра жертва на розбудову п'устині. Також вона дізналася про монаха-затворника Досифія, з котрим провела деякий час в бесіді. На кошти, які імператриця подарувала монаху, було зведено нову церкву у с. Пирогово...

...Історія цього монаха цікава та захоплююча. У 1721 р. в багатій сім'ї рязанських дворян Тяпкіних народилася дівчина, охрестили її Дарією. З двох років, за велінням бабусі, Дарія була віддана до монастиря. А коли їй виповнилося дев'ять років, батьки забирають її до Москви, однак дівчина, що вже не бачила свого майбутнього життя без подвижництва в ім'я Господа, в п'ятнадцять років втікає з дому, видавши себе за біглого селянина. У зв'язку із наказом Петра I, що забороняв приймати до монастирів біглих селян, військових та кріпаків без відпускнуго свідоцтва, в 1739 р. архімандрит Рафаїл (Заборовський) не дозволяє Дарії оселитися в Києво-Печерській лаврі. Тоді вона, дізнавшись про Китаївську п'устинь, оселяється у її печерах під ім'ям Досифія. Багато див творив Досифій у подвижництві, а також став першим наставником Прохора Мошніна, майбутнього Серафіма Саровського⁴.

Коли Досифій помер, його таємниця була розкрита, завдяки її сестрі, котра у зображенні на могильній плиті впізнала Дарію. Поховано Досифія біля храму Святої Трійці. На поховальній плиті написано: «1776 року, вересня 25-го дня умре Досифій». Так закінчується ще одна історія Китаєва.

З духовних осіб, окрім Досифія, місцевість ця пов'язана із ієросхимонахом Феофілом (в миру Фома Горенковський). Його могила знаходиться неподалік від Досифієвої. Народившись у сім'ї священика, Фома пішов навчатись до Київської духовної академії, а з 1812 р. став послушником Братського монастиря. Певний час живе у Голосіївській п'устині, а з 1843 р. перебирається до Китаївської. За своє життя, як провидець, Феофіл передрік заснування Троїцького (Іонівського) і Покровського монастирів у Києві, Преображенського скиту (в Китаєві), визначивши при цьому їх май-

---

⁴ Короленко Л. Женищина мужского монастыря//Зеркало недели.— 1999.— 23 января.— С. 7.

бутнє місце розташування; Кримську війну та смерть імператора Миколи I. До речі, імператор відвідав провидця у 1852 р. Після смерті Феофіла 1853 р. на його могилі було встановлено хрест, а 1866 р. на кошти ігумена Ніжинського монастиря встановлено бронзову плиту⁵.

Спочатку будівлі Китаївської пустині були дерев'яними. Протягом 1763--1767 р. відомим лаврським будівничим Стефаном Ковніром на прохання архімандрита Києво-Печерської лаври до Святійшого Синоду коштом сина Дмитра Голіцина Олексія, а також київських меценатів Сулими та Гудими зводиться кам'яна церква Святої Живоначальної Трійці «о трех пределах», перший — Святої Трійці, другий в ім'я Сергія ігумена Радонезького, а третій — на честь новопреставленого Чудотворця Димитрія (митрополита Ростовського), якого церква 1752 р. канонізувала. Його особа особливо імпонувала киянам, оскільки він був вихідцем з України. Створення притвору, вочевидь, було актом вияву пошани до його особи. Освячена церква митрополитом Київським Зосимом Валкевичем 28 травня 1767 р.

До нашого часу вона дійшла в перебудованому вигляді. 1892 р. єпархіальний архітектор В. Николаєв за ініціативи настоятеля Китаївської п'устині ігумена Герасима, який звернувся до Духовного Собору з проханням про розширення церкви Святої Трійці, добудував східну частину храму.

Поруч архітектором І. Богдановим протягом 1829–1837 р. за проектом архітектора А. Меленського зводиться кам'яна дзвіниця. А в 1838 р. годинникових справ майстер Іван Данцир ремонтує годинник, який, нібито, вже здавна знаходився у Китаївській пустині, та розміщує його на третьому ярусі збудованої дзвіниці.

У 1832 р., після затвердження проекту А. Меленського на зведення кам'яної дзвіниці, а також теплої церкви та трапезної, під особистим наглядом І. Богданова, протягом 1830–1850 р. у Китаївській п'устині зводиться цілий комплекс споруд: церква Дванадцяти Апостолів та Трьох Святителів – Петра, Олексія та Іони (домова) з трапезною (1832–1833 р.), а також господарські та келійні приміщення, що поєднували ці дві церкви. Рзміщені вони

---

⁵ Зноско В. Христа ради юродивый иеросхимонах Феофил, подвижник и прозорливец Киево-Печерской Лавры.— К., 1906.

були на місці більш ранніх — дерев'яних. Так, наприклад, кам'яна церква Трьох Святителів була зведена на місці колишньої однойменної церкви, побудованої на кошти імператриці Єлизавети Петрівни. Цю дерев'яну споруду в 1832 році перенесли до сусідньої Голосіївської пущині, заснованої ще митрополитом Петром Могилою. Принагідно зазначимо, що вона була зведена колишнім Києво-Печерським архімандритом Лукою (Білоусовичем) на місці згорілої трапезної, закладеної Д.Голіциним у той же час, що і церква Сергія Радонезького.

Те саме можна сказати і про церкву Дванадцяти Апостолів, яка була також закладена архімандритом Лукою між 1752 та 1761 р. разом із церквою Трьох Святителів під одним з нею дахом і так само була спочатку дерев'яною.

У 1867 р. монахом Євкарпієм (у миру інженер Наумов) збудовано «Старий» шпиталь у стилі пізнього класицизму. Слід зазначити, що деякі креслення інших будівель Китаївської пущині були виконані саме цим монахом.

За проектом архітектора П.Спарро протягом 1843–1844 р. в Китаївській пущині зведено братський корпус (такий самий за призначенням П.Спарро побудує й на території Видубицького монастиря в 1846 р.). А протягом 1851–1852 р. П.Спарро замкне ансамбль Китаївської пущині цегляною огорожею з північно-західною Економічною брамою.

Пізніше, а саме з появою неподалік «Болгарського хутора», пов'язаного з діяльністю болгарського уніатського архієпископа Йосипа Сокольського, який з 1860-х років жив у Китаєві протягом 1870–1871рр. за проектом військового інженера О.Середі, навпроти хутора зводиться церква в ім'я Преображення Господнього, яка була освячена в 1872 р.

У 1894 р за його ж проектом у Китаївській обителі збудовано «Новий дім» для старих священнослужителів.

На території господарського подвір'я Китаївської пущині в 1871 р. за проектом ченця Ігнатія зводиться одноповерховий дерев'яний, обкладений цеглою, корпус «Нового» шпиталю. У 1900 р. до нього прибудовано бічне крило, а в 1904 р. на пожертву митрополита Флавіана — цегляний об'єм церкви Серафіма Саровського. Пов'язане це з тим, що саме в 1904 р. цар Микола II канонізував старця Серафіма Саровського — останнього святого

імперії, який розпочав свій подвижницький шлях саме з Китаївської пустині, як уже зазначалося, з напуття старця Досифія.

1909 р. економ пустині Феодосій будує дерев'яну капличку біля входу в печери на території Китай-гори.

Китаїв, як історична і архітектурна пам'ятка, неодноразово привертав до себе увагу художників, зокрема Т.Шевченка, Д. де ля Фліза, В.Орловського, В.Кричевського. На панорамному полотні В.Орловського «Дніпро» (1882), що зберігається в Таганрозькій картинній галереї, чудово відображений перевозданий ландшафт, який на сучасному етапі вже безповоротно втрачений⁶. Саме таким його бачив 1846 р. Т.Шевченко, працюючи над альбомом «Живописна Україна», в якому ставив собі за мету відтворити всі визначні та пам'ятні історичні місця, церкви Києва. У цей час «Шевченко часто залишав друзів і подорожував по місту, відвідував його живописні околиці/.../, робив етюди до майбутніх творів». «Він блукав по Дніпрових схилах — тоді ще дикій непорядкованій місцині... далі повз лавру йшов до Видубичів та Китаївської пустині»⁷. Останню, вочевидь, планував внести до свого альбому. Довести до кінця розпочату справу він не зміг у зв'язку із засланням, але з'являється начерк Китаївської пустині з боку ставків, датований 1846 р.

Багато визначних людей цікавилось Китаєвим. Так, у своїх спогадах М.Мурашко пише: «Одного ранку я збирався показати гостям околиці Києва, хотів з Рєпіним з'їздити у Китаїв, яким я його особливо зацікавив». Однак планам завадив «...дощ і дощ таки безнадійний». М.Мурашко зацікавив І.Рєпіна, мабуть, так само, як і свого часу оточення імператриці зацікавило її. Чи був І. Рєпін пізніше у Китаєві, нам не відомо, але зацікавленість художника цією місцевістю свідчить про її унікальну красу та цікаву історію⁸. Про Китаєво у свої писемних творах згадують М.Лесков та О. Купрін⁹.

---

⁶ Манин Виталий. Русский пейзаж. Энциклопедия мирового искусства.— М., 2001.— С. 130–131.

⁷ Мосенкіс Ю. Знову про шевченківський Київ. Древнє місто у біографії поета//*Нерухомість*. Янус, 2003.— № 6 (211).— березень.— С. 28.

⁸ Белічко Ю. Україна в творчості І.Ю. Рєпіна.— К.: Мистецтво, 1963.— С. 42.

⁹ Лавров Д. Святий Київ наш великий...— К.: Криниця, 2002.— С. 55, 100.

У Китаєві бувало багато визначних людей. Так, наприклад, Григорій Сковорода приходив у гості до друкаря Києво-Печерської Лаври Іустина Звіряки. А з публікації про П.Піскорського стає відомо, що він «разом із товаришами, учнями професора І.Луцицького, Д.Петрушевським, В.Мякотиним, Е.Тарле захоплювалися історією України та краєзнавством, разом їздили до Китаєва»¹⁰.

У Китаєві відпочивав М.Лисенко із своєю сім'єю. Його син Остап у своїх спогадах писав про цей період: «Щодо зимових розмов про літній відпочинок, то всі вони кінчалися тим, що на початку літа ми з року в рік усією сім'єю виїжджали на дачу у Китаїв, за п'ять кілометрів від Києва»¹¹. Мав тут дачу і хірург Валентин Войно-Ясецький — майбутній архієпископ.

Китаїв початку ХХ ст. — це і своєрідний культурний центр. О.Лисенко пише: «Пам'ятаю літературні та музичні вечори в Китаєві, куди слідом за нами приїжджав з родиною Михайло Старицький, відомий український письменник і драматург, найближчий друг нашої сім'ї, товариш, побратим Миколи Віталійовича з дитячих років. На цих вечорах часто бувала мати Лесі Українки — Ольга Петрівна Косач (Олена Пчілка). Приїжджала і сама Леся. І тоді до пізньої ночі точились розмови. Батько охоче «звітував» перед друзями, виконуючи свої нові твори, потім наставляла черга Старицького. Леся називала такі вечори «змаганням музики і літератури»¹². У 1929 р. тут на дачі жив академік Михайло Грушевський — вітадний історик.

1930 р. в Китаєві засновано Всесоюзний інститут плодового та ягідного господарства, якому передають монастирські будівлі та 71,5 гектарів землі в урочищах Китаїв, Самбурки, Болгарський хутір. Директором інституту призначається В.Симиренко, котрого в 1933 р. тут і заарештовано. В цьому інституті під його керівництвом буде виведено чимало найкращих плодово-ягідних сортів, акліматизованих для зростання у середніх широтах.

---

¹⁰ Елена Новикова. Посол отечественной науки//Зеркало недели.— 2002.— 22–27 июня.

¹¹ Спогади Остапа Лисенко. Глава перша. Мої перші спогади.— К.: Мистецтво, 1990.

¹² Там же.

Загадкові археологічні пам'ятки Китаєва постійно привертали увагу вчених різних професій. Зокрема, київський митрополит Євгеній (Болховітін), описуючи залишки кам'яних споруд на дитинці в 1820-х роках, зазначав можливість існування на тому місці дозорного замку або маяка¹³.

Ректор Київського університету Св. Володимира М.Максимович одним з перших висловив думку про те, що городище в Китаєві — це стародавнє місто Пересічень.

Одним з перших дослідників, що вивчали археологічну спадщину Китаївського комплексу, був Д.Самоквасов, який 1874 р. ґрунтовно вивчив чотири могильники, представивши результати розкопок на III Археологічному з'їзді у Києві. Два роки потому розкопками Китаївського могильника займався В.Науменко. Китаївський археологічний комплекс також зацікавив дослідника Середнього Подніпров'я В.Хвойку та В.Городцова, які у 1886 та 1889 р. займались його дослідженням. У тому ж 1886 р. розкопки на території Китаївського могильника проводив Б.Антонович¹⁴.

Роль Пересічення та його фортифікаційних споруд досліджувало багато вчених, однак з військової точки зору вирізняється праця Л.Добровольського та капітана Н.Наркевича, які зробили докладний військово-топографічний план місцевості довкола городища, а також її опис¹⁵.

Вивченням всіх археологічних пам'яток Китаївського комплексу протягом 1911–1914 р. займався працівник київського банку О.Ертель разом із бригадою військових саперів¹⁶.

---

¹³ Описание Киевопечерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. Издание второе, исправленное и умноженное. Киев, Печатано в Типографии Киевопечерской лавры, 1831.— С. 308.

¹⁴ Антонович В.Б. Археологические находки в Киеве и Киевской губернии в течении 1875 года//ЧИОНА.— 1879.— Кн. I.

¹⁵ Добровольский Л.Н., Наркевич Н.Ф. Памятка для г.г. участников экскурсии Киевского отдельного императорского русского военно-исторического общества. Обзорение достопримечательностей на пути из Киева к Китаеву по Днепру. Приложение к нему план Китаевского городища // Военно-исторические вести.— К.— 1914.— 22 июня.

¹⁶ А.Д. Китаевская пустынь близъ Киева//Киевские епархиальные ведомости, 1867.— № 15.— отдел второй.— с. 463–467.

За часів радянської влади дослідження Китаївського комплексу проводила ціла низка відомих українських археологів: Н.Лінка (1947) під час експедиції «Великий Київ», А.Кубишев та В.Бідзілля (1961 і 1963), І.Мовчан (1973, 1984, 1987–1989) та А.Степаненко; теперішній директор Інституту археології НАН України академік П.Толочко. Останній займався вивченням цієї місцевості, зокрема печер, матеріали вивчення яких увійшли до однієї з його наукових праць. Він також оприлюднив загальні відомості про цю місцевість¹⁷.

Історичний шлях Китаєва проліг крізь віки. На цьому шляху височать постаті визначних осіб, які зробили безпосередній особистий внесок у розбудову цієї славетної пам'ятки історії та культури, або освятили її своєю славою і шляхетною увагою, і, відповідно, сприяли утвердженню її неабиякого значення в історії вітчизняної художньої культури.

---

¹⁷ Лінка Н.В. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 рік. Ранні слов'яни і Київська Русь. Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1947–1948 рр.//Археологічні пам'ятки УРСР Т. III.— К.: АН УРСР, 1952.— С.50; Кубишев А.І. Стародавній Китаїв.//Археологія. т. XVII.— К.: Наукова думка, 1976.— С.43–55; Мовчан І.І. Китаїв. Південний форпост Стародавнього Києва. В кн.: Давньокіївська околиця.— К.: Наукова думка, 1993.— С. 137–162; Мовчан І.І. Південний форпост Стародавнього Києва. В кн.: Стародавній Київ.— К.: Наукова думка, 1993.— С. 187–205; Мовчан І.І., Степаненко А.Я. Розкопки поселення та могильника в Китаєво // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 108–118; Толочко П.П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков.— К.: Наукова думка, 1980.— С.128,139–149; Толочко П.П. Китаевские пещеры. В Кн.: Древний Киев.— К.: Наукова думка, 1976.— С.142–145.

БОЯРСЬКІ* ДАЧІ — ПЕРША ЗОНА ВІДПОЧИНКУ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО КИЄВА

З-поміж багатьох напрямків киевознавства досить мало вивченою, на нашу думку, залишається тема історії прикиївських дачних селищ. Для Києва дачна тема дуже довго не була актуальною, адже своєю розкішною природою це місто й так до певної міри нагадувало курорт. Не було там і характерного для великих міст бурхливого громадсько-політичного чи економічного життя. Ще в 1840–1850-х рр., за оцінкою М.Грушевського, «Київ [...] був дуже тихою містиною, яка оживлялась тільки наїздом польської шляхти під час контрактів»¹. Проте той старий Київ невдовзі відійшов у спогади, а натомість приходив Київ, де швидко зростали промисловість, будівництво, чисельність населення. Перед ними невблаганно відступали чисте повітря і спокійне розмірене життя в невеликих особняках з тінистими садами.

Мабуть, мешканці стародавнього міста не були готовими до таких різких змін свого буття. Вони хотіли якось компенсувати втрачене. Саме тоді навколо Києва й почали утворюватись дачні селища, які часто ставали безпосереднім його продовженням. З часом попит на заміський відпочинок зростав дедалі більше. Так, автор початку ХХ ст. зазначав: «С приближением дачного сезона киевляне начинают заботиться о найме дач. Действительно, остаются в пыльном городе все лето, в особенности, детям и семьям, весьма тяжело, и с наступлением знойных и душных дней хочется подышать свежим и чистым воздухом и на лоне природы избавиться от городской суеты. Окрестности гор. Киева славятся своими великолепными пышными лесами и дачными местностями, куда стремятся не только киевляне, но и жители других городов. Дачная жизнь в последние годы у нас развивается с чрезвычайной быстротой. Дачные поселки разрастаются и умножаются. Публика начинает все больше понимать всю прелесть наших родных

---

* Боярка — місто у складі Києво-Святошинського району Київської обл.

¹ Грушевський М. Споми́ни // Київ.— 1988.— № 9.— С. 117.

очаровательных уголков среди благоухающих лесистых долин и лугов»². Особливо це стосувалось Боярки — першої і найбільшої дачної місцевості для киян.

Історію боярських дач можна починати з кінця 1860-х рр., коли залізничні колії, дійшовши до Києва, потягнулись далі на південний захід, через поля та ліси Київщини. На той час проєктувальники мало зважали на села обабіч залізниці і станцій там здебільшого не облаштовували. Тому особливо дивним мало здаватись створення першої від Києва станції на початку великого лісового масиву. Чим же приваблювала ця місцевість? То був найближчий по залізниці бір від Києва, а отже в недалекій перспективі — чудова зона відпочинку. Чарівна природа і лісове хвойне повітря небезпідставно вважались цілющими для здоров'я, особливо при легеневих хворобах. Наявність залізниці і безпосередня близькість до Києва гарантували майбутньому дачному поселенню успішний розвиток.

Зазначимо, що новопостала залізнична станція з'явилась не в глухому краї. За якихось півверсти від неї лежало село Будаївка, за три-п'ять верст — села Боярка³, Забір'я, Глеваха, Білогородка тощо, «деревні» Малютянка і Віта-Поштова. Люди жили там з прадавніх часів. Про це свідчать згадувані А.Похилевичем «какие-то древние курганы»⁴ і поселення чорноліської культури на околиці Будаївки, а також — залишки невеликого (65х70 м) городища⁵, яке слід ототожнювати зі згадуваним у кількох давніх документах укріпленням Перетвір'я, що входило до системи Змієвих валів. Назва городища була споріднена з гідронімом Перетвірка (тепер Притвірка, Притварка) — невеличкої річки, а згодом струмка, що протікає через поселення. З нез'ясованих причин (найімовірніше, через монгольську навалу чи пізніші татарські набіги) Перетвір'я занепало, а відродилося пізніше під назвою Будаївка. До

---

² Дачник. Описание дачных местностей под редакцией М.Т.Вольинского.— К., 1909.— Предисловие.

³ З 1923 р. село Боярка отримало назву Тарасівка.

⁴ Похилевич А. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— К., 1864.— С. 23.

⁵ Шендрик Н.І. Довідник з археології України. Київська область.— К., 1977.— С. 70.

У 1975 р. археологічну розвідку городища провели М.Кучера, Ю.Олійник, Л.Скиба.

1786 р. укріплене поселення Будаївка (в документах також звалось Болдаївкою) належало до васильківських добр Києво-Печерської лаври, і на XVIII ст. там ще існували замок⁶ і лаврський двір. Здавна на укріпленому пагорбі над Притвіркою височіла церква Мирносиць, але 1820 р. вона згоріла і село без церкви стало «деревней», яку приписали до Успенської парафії сусідньої Боярки. У такому стані й зобразив Будаївку Де ля Фліз у сер. XIX ст.: на малюнку ми бачимо купку хаток над невеликим ставком. У 1855 р. «тщанием прихожан» було споруджено нову церкву⁷ — тепер вона носила ім'я Архістратига Михаїла (1901 р. поруч з'явилась нова одноіменна, що дожила до нашого часу). Той храм на пагорбі мали добре бачити з високого насипу будівники Південно-Західної залізниці.

Тепер уже важко зрозуміти, чому новозаснована станція одержала назву не розташованої зовсім поруч Будаївки, а значно віддаленішого села Боярка. Чи то назва «Боярка» звучала для царських чиновників благозвучніше і більш «по-благородному», ніж «Будаївка» (певно, в останній вчувалася зневажена ними «Малоросія»), а може й тому, що не було одностайності щодо назви Будаївки, оскільки в російських офіційних документах до середини XIX ст. часто зустрічався ще й синонім «Болдаєвка». Так чи інакше, але проектоване дачне селище теж стало зватися Бояркою — за назвою залізничної станції, що разом з лісом дала йому життя.

Тож десь на зламі 1860–1870-х рр. ліс перетнула просіка, обабіч якої поміж сосен і дубів виростили різьблені дачні будинки-тереди. Так з'явилась боярська вулиця Хрещатик. Згодом до неї додалась друга вулиця — Липки. Запозичені з київської топоніміки назви дають підстави вважати, що їхні автори вважали дачне селище суто київським утворенням, своєрідним протуберанцем великого міста. Перші дачі на Хрещатику споруджували багаті кияни (Петерсон, Хитрово та інші) виключно для свого користування. На початку 1880-х рр. почали будувати київські підприємці й місцеві будаївські заможні селяни, щоб здавати дачні будинки в оренду⁸. Так почалось швидке зростання селища.

---

⁶ Похилевич Л. Сказания...

Пономарчук Й. Замок. // Шлях до комунізму.— 1979.— 15 листопада.

⁷ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДАК України).— Ф. 127, оп. 1011, спр. 1533, арк. 49-52 зв.

⁸ Дачник.— С. 70.

Важливим рубежем у розвитку оздоровчої спеціалізації селища стало заснування в 1882–1883 рр. з ініціативи відомого київського лікаря таємного радника Ф.Меринга, дійсного статського радника С. Алфер'єва, колезького радника О. Лескова і лікаря Садовського за ухвалою Медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ Російської імперії Кліматичного лікувального закладу. Зі статуту закладу дізнаємось, що він був заснований на станції Боярка «в сосновом лесу в нескольких отдельных постройках для лечения минеральными водами, ваннами — простыми, соевыми, грязевыми, паровыми и т.п., кумысом, водою, сжатым воздухом, электричеством и прочими медицинскими пособиями, смотря по роду болезни»⁹.

Статут передбачав не лише лікувальний, але й житловий комплекс, оскільки «больные могут быть как приходящие, так и живущие в самом заведении, причем для последних имеются: а) отдельные небольшие семейные квартиры от 3-х до 4-х комнат с кухнею, б) номера для одиноких больных»¹⁰. Досить скромним, як на тепер, здається дозвілля курортників: кеглі і павільйон для музики, а ще обережно зазначалось, що «иногда устраиваются танцевальные вечера в курзале»¹¹ і тут же суворо наголошувалось: «с соблюдением общественных правил»¹² (очевидно таке нагадування було актуальним в усі часи).

Можна приблизно уявити, як виглядав Боярський кліматичний лікувальний заклад. Очевидно, це був комплекс дерев'яних будиночків з різьбленням. Мало там бути також щось на зразок відкритої літньої естради і дещо загадковий «курзал», який міг бути схожим на велику засклену терасу. Згадка про «время лечебного сезона»¹³ в статуті дозволяє вважати, що курорт діяв аж ніяк не цілий рік, а, найімовірніше, десь від травня до вересня.

Лікувальні властивості лісового хвойного повітря спричинили будівництво в Боярці й безплатного «санатория общества подания помощи бедным чахоточным евреям г. Киева». У його 10 азбесто-

---

⁹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО).— Ф. 1, оп. 295, спр. 86479, арк. 1-1 зв.

¹⁰ Там само.— Арк. 2 зв.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.— Арк. 3.

вих бараках розмістилось 110 ліжок. Головою товариства була А.Бродська, товаришами голови — барон В.Гінзбург і лікар Є.Скловський. Місце розташування санаторію в наш час важко з'ясувати, незважаючи на визначення «в усадьбе Г.Науменко в сосновом лесу»¹⁴, оскільки місце розташування даної садиби досі невідоме¹⁵. Залишається тільки з сумом констатувати, що сьогодні вже ніхто не може з певністю здійснити прив'язку до плану сучасної Боярки більшості дореволюційних об'єктів.

Упродовж тривалого часу Боярка, фактично, залишалась єдиним дачним селищем для киян. Хоч з появою нових дач біля Києва — Святошина, Дарниці, Пущі-Водиці та ін., потік відпочиваючих до Боярки дещо скоротився, та вона все ж залишалась головним місцем відпочинку. «Несмотря на довольно существенные недостатки этой дачной местности, как отсутствие хорошего купания, обилие дачников, число которых в сезон доходит до 10 тыс. чел., невыносимую пыль главной ее улицы «Крещатик» и т. д., туда ежегодно устремлялась почти вся масса киевлян, искавшая летнего отдыха «на лоне природы», — писав довідник 1910 р.¹⁶ До їхніх послуг були вже згадуваний праліс і його окультурене відгалуження — Залізничний парк, каскад ставів з пляжами, купальнями і рятувальною службою¹⁷, поштово-телеграфна станція (відкрита 1894 р.¹⁸), аптека, кумисно-кефірний заклад (його утримував татарин Ягудов¹⁹), пожежна дружина, ряд крамниць і, зрештою, великий базар у Будаївці.

Останньому дачники надавали неабиякого значення. Вважалося, що «базар в Боярке (Будаївку вже тоді часто називали Бояркою (за назвою залізничної станції).— М. К.) хороший и цены на продукты, в особенности на местные, ниже киевских; в

---

¹⁴ Дачник.— С. 75–76.

¹⁵ Одним з найвірогідніших місць розташування санаторію може бути територія теперішнього Київського обласного протитуберкульозного диспансера на лісовій околиці, де, за розповіддю старожила, була синагога (за радянської влади переобладнана на хірургічне відділення, а ще пізніше — зруйнована).

¹⁶ Спутник по г. Киеву. Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. Издание VI М.С.Богуславского. Исправленное и дополненное Д.Марголиным.— К., 1910.— С. 152–154.

¹⁷ Весь Юго-Западный край.— К., 1913.— С. 451.

¹⁸ ЦДАК України.— Ф. 442, оп. 624, спр. 1, арк. 75.

¹⁹ Дачник.— С. 75.

особенности, дешево молоко (5 коп. бутылка в 3 стакана), сыр, сметана и масло; масло и разные молочные продукты постоянные боярские дачники и живущие в Боярке круглый год покупают у крестьян соседних деревень, периодически доставляющих продукты постоянным покупателям. В разгар дачного сезона цены на пищевые продукты повышаются, но в половине августа уже падают. Хотя на базаре и есть несколько мясных лавок, но хорошее мясо не всегда удастся купить. Есть и привозное мясо, худшего, конечно, качества, которым торгуют с возов окрестные крестьяне»²⁰.

То було справжнє містечко дозвілля, оздоровлення та відпочинку. Цьому сприяли не лише зручність і відносна дешевизна сполучення (48 копійок за проїзд дачним потягом в обидва кінці), але й добре організоване для них дозвілля, зокрема, безплатні концерти, які щотижня по неділях і четвергах давали залізничні оркестр і хор²¹.

Південно-Західна залізниця відіграла особливо важливу роль в організації дозвілля дачників. Певно, причини тому були різні, зокрема й такі, як приваблення пасажирів на дачні маршрути й організація відпочинку та культурного рівня самих залізничників. Тому начальник залізниці Бородін «остановився на мысли об устройстве на ст[анции] Боярка в течении летнего сезона 1895 г. по праздничним и воскресным дням вокально-музыкальных вечеров»²². Того року Міністерство шляхів сполучення виділило кредит в 5 тис. крб. на створення парку (очевидно, це й був згадуваний у пізніших довідниках Залізничний парк, а фактично — впорядкована і навіть електрифікована частина лісу неподалік від вокзалу), будівництво естради, придбання костюмів та музичних інструментів. Так, газета «Киевлянин» писала 13 червня 1895 р.: «Концерт в Боярке привлек внимание киевлян. Все отходившие в тот день из Киева поезда были переполнены — пассажиры стояли толпой в проходах, внутри вагонов и на площадках; на некоторые поезда прекращалась продажа билетов за четверть часа до отхода. Концерт состоялся в лесу, на только что оконченной постройкой эст-

---

²⁰ Там само.— С. 74–75.

²¹ Спутник по г. Киеву.— С. 152–154.

²² Беликов В. Страницы музыкальной истории Боярки // Акцент.— 1997.— № 1.— С. 10.

раде, ktoroю железнодорожный хор и оркестр занимали по очереди. Перед эстрадой, на обнесенной барьером площадке, представлены скамьи и устроен буфет; от площадки или правильное парка, проведена широкая аллея к выходу из леса, аллея и площадка освещены фонарями»²³. У наступні роки інтерес киян до відпочинку в Боярці зростає, про що свідчить запровадження нових рейсів дачних поїздів.

Не лише Залізничний парк був місцем масових розваг, але й великі приватні садиби неподалік від залізничної станції. Чудовим наочним свідченням того є афіша з фондів Музею історії Києва, що запрошує на вечір відпочинку, який проводився Боярсько-Будаївським громадським зібранням у суботу 4 червня 1911 р. «в доме [оспо]жи Александрович, против вокзала»²⁴. Програма передбачала дитяче гуляння при оркестрі музики, постановку комедії в 3-х діях «Жена с того света», концерт оркестру східної кавказької музики «Сазандари» і, нарешті, танцювальний вечір з духовим оркестром. З афіші також дізнаємось, що «сад и залы будут декорированы и иллюминированы», а ще мають бути «киоски с летучей почтой, живыми цветами, конфетти, серпантином». Виручені кошти призначались на посилення Будаївського вільнопожежного товариства.

Певну роль у впорядкуванні селища відіграло Товариство сприяння дачної місцевості при станції Боярка, яке було створене в 1899–1900 рр. з дозволу Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора для «преведения дачной местности при станции Боярка Юго-Западных железных дорого в возможно лучшее состояние по благоустройству и удобствам»²⁵. Районом діяльності Товариства була «дачная местность по обеим сторонам полотна железных дорог, в окрестностях упомянутой станции»²⁶. Товариство взяло на себе турботу: «а) о лучшем содержании улиц и

---

²³ Цитата за виданням: Беликов В. Страницы музыкальной истории Боярки.— С. 10.

²⁴ Прізвище Александрович Ю.Д. знаходимо в довіднику (Весь Киев.— К., 1904.— С. 225). І афіша, і довідник приблизно однаково називають адресу: відповідно «против вокзала» і «за вокзалом». Очевидно, йдеться про великий дерев'яний будинок з просторою садибою зі старими дубами (вул. Вокзальна), який зберігся до нашого часу. Тепер у ньому міститься дитяча музична школа.

²⁵ ЦДАІАК України.— Ф. 442, оп. 629, спр. 287, арк. 11а.

²⁶ Там само.

пешеходных дорожек; б) о мерах к улучшению местности в санитарном и противопожарном отношении; в) об украшении местности устройством бульваров и скверов и г) об освещении улиц»²⁷. Хоч, на думку тогочасного автора, діяльність Товариства за межами Хрещатика була до трагізму мало помітною, оскільки «на одному тільки Хрещатике подметають и поливають улицу, в остальных же местах на улицы выбрасывается не только мелкий сор, но и падаль»²⁸.

Частина боярських дачників мала власні будинки, решта орендувала житло на літній сезон. Більшість тих будівель мали свій особливий вигляд, невластивий традиціям української дерев'яної архітектури Київщини. На той час у ряді країн Європи для дачних і курортних місцевостей розроблявся особливий архітектурний стиль, який базувався здебільшого на місцевих національних традиціях. Яскравим прикладом того можна вважати «закопанський» стиль, творцем якого вважається Станіслав Віткевич (1851–1915) — відомий польський критик і теоретик мистецтва, художник і письменник. На противагу пануючим «швейцарському» та «норвезькому» стилям він звернувся до традицій польського народного, зокрема гуральського будівництва, чим поклав початок новому стилю в курортному будівництві. У 1892–1913 рр. в Закопаному за проектами С.Віткевича було збудовано ряд дерев'яних особняків, що поєднували загальні форми західноєвропейської вілли з гуральськими дахами й стилізованою гуральською різьбою. Вирозним зразком закопанського стилю стала курортна архітектура Трускавця²⁹.

За тим же принципом здійснювалось дачне будівництво в передмістях Києва. Лише зразком для наслідування стали традиції центральних і північних російських губерній, оскільки саме звідти походили замовники тих особняків. Не могло не позначитись на архітектурному обличчі Боярки, Бучі, Дарниці чи Ірпеня і тотальне панування російської великодержавної ідеології, яке творило своєрідний імперський національно російський вплив. Зразки та-

---

²⁷ Там само.

²⁸ Дачник.— С. 74.

²⁹ Харчук Христина. Курортна забудова Трускавця кінця ХІХ – першої половини ХХ сторіччя: стан і проблеми збереження // Пам'ятки України: історія та культура.— 2004.— Ч. 1.— С. 40–45.

ких вілл можна було знайти в численних тогочасних російських виданнях. З російських міст приїздили цілі артілі теслярів, які зводили дерев'яні будинки і тут же виготовляли різне оздоблення до них. Артіль знаходила замовника, за погодженням з яким архітектор робив проект, і за літній сезон будинок зводили повністю. Невдовзі цю техніку освоїли і місцеві майстри³⁰.

Зовсім інакше виглядав кінотеатр Володимира Добржанського — підприємця, який мав свою фірму в Києві на Хрещатику № 38³¹, а в травні-червні 1918 р. відкрив нову споруду «для кинематографического театра в дачном местечке Боярка Киевского уезда»³². З архівної справи бачимо, що до відкриття кінотеатру безпосереднє відношення мав відомий архітектор Веніамін Риков, хоч, на жаль, ми не знаходимо там чіткої відповіді про те, чи був він автором будівлі. Не виключено, що кінотеатр зводився за типовим проектом. З плану бачимо, що то була дерев'яна споруда у близьких до конструктивізму формах, яка з трьох боків була прямокутною, а з четвертого сім прямокутних приміщень створювали виступ складної конфігурації. Крім кінозалу на 100 місць, апаратної, каси, та фойє тут ще були буфет, крамниця і перукарня. По закінченні сеансу глядачі через криту галерею виходили на Хрещатик³³.

Варто зауважити, що серед поважних мешканців дач вистачало людей, котрі турбувались не тільки про своє дозвілля. Архівні матеріали також розповідають про заснування громадськістю 1898 р. Будаївської комісії на чолі з О.Жежелевським з влаштування народної чайної з читальнею. Комісію турбували «образовательные и воспитательные потребности низших слоев местного населения, образ жизни и занятия их»³⁴. Щороку оголошувався список жертводавців, які дарували для бібліотеки-читальні книги

---

³⁰ Автор вдячний заступнику директора Музею історії Києва п. Д.Малакову за наданий матеріал.

³¹ ДАКО.— Ф. 1, оп. 254, спр. 119, арк. 1.

³² Там само.

³³ То був останній оригінальний зразок дерев'яної архітектури в Боярці. Кінотеатр цілком відповідав вимогам свого часу і мав би прийняти не одне покоління глядачів. Проте в сьогоденній Боярці не вдалося знайти жодного, хто пригадав би його. Напрошується висновок, що кінотеатр В.Добржанського проіснував зовсім недовго і, найімовірніше, був втрачений у найближчі роки.

³⁴ ЦДІАК України.— Ф. 127, оп. 797, спр. 212, арк. 1 зв.

й періоду. Бібліотека-читальня (за неї відповідав священник Д.Мельниковський, а бібліотекаркою стала вдова псаломника М.Щербаковська) також сама передплачувала ряд російських газет і журналів, закупувала книги, а ще — придбала «чарівний ліхтар» та інші засоби унаочнення. Священик стежив, щоб у бібліотеці було достатньо книг «религиозно-нравственного, патриотического и вообще назидательного содержания»³⁵, а ще він, за свідченням звіту, влаштовував «для борьбы с пьянством [...] еженедельные чтения с световыми картинами и хоровым пением.»³⁶. Збереглися звіти за 1898–1900 рр., і всі вони обов'язково наголошували, що будаївське «сельское население относится с сердечною благодарностию к деятельности попечительства»³⁷.

Були серед боярських дачників і люди значно радикальніших поглядів. Ними «опікувалася» жандармерія. Так, 5 квітня 1908 р. пристав 5 стану київської повітової жандармерії Чернобаєв доповідав помічникові начальника Київського губернського жандармського управління підполковнику К.Утгофу про те, що «по дачной местности «Боярка и Будаевка» [...] в настоящем году предвидится громаднейший наплыв дачников, убегающих из городов, в ожидании при наступлении жарких дней, [...] главным образом евреев-молодежи, большею частью зараженных духом освободительного движения»³⁸. Чернобаєв пропонував керівництву, щоб звітди наказали місцевій поліції «под благовидным предлогом обязать немедленно дачевладельцев и заведывающих дачами неупустительно являть в становой квартире виды на жительство всех прибывающих на дачи»³⁹. Він також доповідав, що вже сам розпорядився, щоб «полицейский чиновник Крамаренко при открытии дачного сезона в упомянутой выше местности постоянно днем, вечером и ночью делал с конными стражниками 8-го Будаевского отряда внезапные по лесам наезды в предупреждение митингов и своевременного обнаружения таковых. Тот же полицейский чиновник Крамаренко и полицейский урядник Бирюков должны иметь постоянные общения с дворниками дач и вообще с домашнею

---

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.— Арк. 7.

³⁷ Там само.

³⁸ ЦДАІАК України.— Ф. 274, оп. 1, спр. 2306, арк. 8.

³⁹ Там само.

прислугою дачників, войти в их доверие, посредством этих лиц с успехом можно получать негласно нужные сведения о дачниках [...] Полицейскому чиновнику Крамаренко в ночное время и в потребных случаях разрешил временно переодеваться в штатскую-партикулярную одежду, в коей ему будет удобно наблюдать за намеченными подозрительными квартирами дачников, в то же время не вызывая никаких со стороны сих дачников подозрений»⁴⁰.

Проте, мабуть, всі ці зусилля жандармерії та поліції вже не викликали особливого жаху в більшості відпочиваючих, а поміж них було немало справді видатних людей. Місцеві краєзнавці називають імена М.Лисенка, Шолом-Алейхема, С.Надсона, В.Самійленка (в Боярці він був і похований)⁴¹, Марії та Бориса Грінченків, П.Нестерова, М.Пимоненка, М.Садовського⁴². Дехто ще називає М.Заньковецьку і Л.Українку. Додамо від себе вже згаданих Ф.Меринга, В.Рикова, а також — О.Богомазова (про життя тут їхньої родини розповідала автору донька художника — Ярослава Олександрівна), С.Єфремова (тут він, зокрема, переховувався 1918 р. від більшовиків і писав спогади⁴³), родини Байкових⁴⁴, Булгакових, Грушевських, Кістяківських, Кониських, Матушевських⁴⁵ та інших. Про декого з них спробуємо розповісти детальніше.

Дача на Хрещатику № 50 пам'ятала родину Кониських. Наприкінці ХІХ ст. її купила дружина — Марія Олександрівна на частину коштів, виручених Олександром Кониським від продажу свого великого будинку на Бібіковському бульварі⁴⁶.

---

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Боярка. Краєзнавчий збірник.— К., 1999.— С. 4–5.

⁴² Там само.— Арк. 7.

⁴³ Плачинда В. Сергій Єфремов та його спогади // Молода нація. 2002.— № 1.— С. 142

⁴⁴ Друг О. Родинний архів Байкових // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 3.— К., 2003.— С. 296.

⁴⁵ Федір Матушевський був повіреним присяжним помічником Боярсько-Будаївського громадського зібрання (Весь Юго-Западный край.— С. 451), а його дружина Віра працювала лікаркою.

⁴⁶ Г.Берло. Мої знайомства з деякими українськими діячами // Україна.— 1929.— Березень-квітень.— С. 92. Автор вдячний зав.відділом С.Паньковій за наданий матеріал.

Дачник.— С. 78.

На булгаківський слід наводить будаївська метрична книга. Згідно з нею, в професора Київської Духовної Академії Афанасія Івановича Булгакова та його дружини Варвари Михайлівни 26 червня 1900 р. народився, а 23 липня в будаївській церкві був хрещений Іван — брат письменника Михайла Булгакова. Досі ніхто не здогадувався, що Боярка була місцем відпочинку і для цієї родини (пізніше Булгакови збудували власну дачу в Бучі)⁴⁷.

Родина Грушевських пізнала Боярку через своїх родичів Златоверховникових, котрі мали там власний будинок, де частим гостем був і молодий Михайло Сергійович. «Заходил я во вторник к Златоверх[овниковым] — тетя⁴⁸ с [нерозб.] еще не вернулись с Сестреновки; сейчас после Троицы они собираются выехать в Боярку»⁴⁹, — писав він додому батькам 22 травня бл. 1890 р., а в іншому, недатованому, листі додавав: «На Успенье я собрался в Боярку; там уже разъезд, публики мало»⁵⁰. «Они [Златоверховникови.— М.К.], должно быть, скоро в Боярку переедут», — висловлювала припущення Михайлова мати Глафіра Захарівна бл. 1890 р.⁵¹ і просила сина в іншому листі: «Если будешь в Боярке, кланяйся от нас [Златоверховниковим.— М.К.]» (1.08.1891)⁵². У ті роки Боярку згадувала в листах до Михайла і його сестра Ганна: «А ты был в Боярке или тоже все с[о]бираешься?», — писала вона братові 5 серпня 1891 р.⁵³, а батькам до Владикавказу розповідала, що «приехали наши с Боярки с поклонами от дорогих родных [Павлини і Михайла Златоверховникових — М.К.]» (бл. 1891)⁵⁴.

На жаль, тепер уже важко навіть приблизно сказати, де саме була дача Златоверховникових, оскільки прямо в листах про це не пишеться, а на боярських сторінках київських адресних книг (вони почали виходити з кін. 1890-х рр.) їхнього прізвища вже не знаходимо. Пояснення цьому просте: дача загинула значно раніше — 1892 р. Про цю подію Михайло розповів батькам у листі, який,

---

⁴⁷ ЦДАІАК України.— Ф. 127, оп. 1078, спр. 2220, арк. 167 зв.-168.

⁴⁸ Павлина Захарівна Златоверховникова (ур. Оппокова: 1852–1939), рідна сестра матері Михайла Грушевського — Глафіри Захарівни Грушевської.

⁴⁹ ЦДАІАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 9, арк.

⁵⁰ Там само.— Спр. 10, арк. 82.

⁵¹ Там само.— Спр. 278, арк. 106 зв.

⁵² Там само.— Арк. 124 зв.

⁵³ Там само.— Спр. 283, с. 68.

⁵⁴ Там само.— Спр. 10, арк. 2 зв.

на жаль, не зберігся, але ми маємо відгук на нього від Глафіри Захарівни: «Ты пишешь, что дача Злат[оверховниковых] сторела. Жаль, очень жаль, должно быть, от поджога, так хорошо была устроена» (4.11.1892)⁵⁵. Після цієї сумної події Златоверховникова дачу в Боярці вже не відбудовували, можливо, побоюючись нового підпалу. Їхні уподобання змінились на користь Фастова, але до Боярки їздили на літо інші родичі — Ковалевські. Про це також розповів лист Глафіри Грушевської: «Люди думают уже на дачу выезжать, и Златоверховниковы думают ехать в Фастов, а Ковалевская думает поехать к дочке Зине, а Леля с старшей поедут на дачу в Боярку» (13.05.1902)⁵⁶. «А вчера были на именинах у Ковалевской [...] Они собираются на дачу ехать в Боярку.» (24.05.1902)⁵⁷.

Грушевські й надалі не забували Боярку, зокрема, там любили відпочивати Олександр і Ганна — брат і сестра Михайла Сергійовича. Обоє мешкали на лісовій околиці Будаївки — там було спокійно, та й житло було значно дешевше. Один з листів Михайла Грушевського до Олександра за серпень 1908 р. дає майже точну адресу дачі: «Ст. Боярка Ю.З.Ж.Д. Будаевка, ул. Зеленая, дача Купріяна. Грушевскому Александру Сергеевичу»⁵⁸. Можливо, саме до тієї господині прагнула Ганна Сергіївна. «В неділю приїжджав господар тієї дачі, що ми наняли в Будаєвці, недалеко від Боярки, то говорив, ще сніг лежить в лісі і що вони тільки починають орати. Лікар радив їхати якнайскорше на дачу і я уложила собі їхати зараз після Великодня, а тепер очевидно сього не можна буде робити, бо що ж його робити на дачі, як так зимно?!»⁵⁹, — ділилась вона в недатованому листі своїми турботами з Михайлом Грушевським.

Десь неподалік від Грушевських неодноразово проводила літо в Боярці і родина Парфененків, з якої походила Ольга Олександрівна — майбутня дружина Олександра Сергійовича. Так, 10 трав-

---

⁵⁵ Там само.— Спр. 278, арк. 201 зв.

⁵⁶ Там само.— Спр. 277, арк. 308 зв.–309.

⁵⁷ Там само.— Арк. 306 зв.

⁵⁸ Там само.— Спр. 1285, с. 306. Вулиця Зелена є в тій частині Боярки й тепер, але здійснити точну прив'язку «дачі Купріяна» до якогось теперішнього приватного володіння поки що не вдалось.

⁵⁹ ЦДІАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 283, с. 384–385.

ня 1905 р. він повідомляв братові Михайлові: «Парфененки уже в Боярке и я уже был у них [нерозб.]: устроились довольно уютно и недорого»⁶⁰. Не виключено, що ця родина мешкала в Боярці цілорічно, бо київський нотаріус, завіряючи в 1906 р. свідоцтво Ольги Олександрівни для подання в навчальні заклади, назвав її «живущею в Боярке Киевского уезда»⁶¹.

Добре була знайома з Бояркою інший відомий український історик — Наталя Полонська-Василенко. Поки що не відомо, відколи вона мешкала в Боярці, найімовірніше — з дореволюційних часів⁶². Значно пізніше її гостем був академік Володимир Вернадський. «Він гостював у нас двічі: в 1928 році — під час перевиборів в Академії Наук, про що буде мова далі, та в 1930, або 1931 році. Тоді він приїхав влітку, коли ми з чоловіком жили на дачі, в Боярці, недалеко від Києва. Вернадський оселився сам в нашій квартирі, обслуговувала його бувша куховарка мого чоловіка, яка мешкала в тому ж будинкові. Він був дуже задоволений життям у нашій квартирі, яку він любив. Час від часу приїздив він до нас до Боярки, на цілий день. Ми ходили до чудового соснового лісу, що оточував нашу дачу. Вернадський захоплювався красою лісу, спостерігав, як вивірки стрибає з гілки на гілку, йому подобався наш песик, молоденький таксик, який з несамошитим гавканням біг під дерево, дивлячись як вивірки легко перестрибували з дерева на дерево. Вернадському подобалася наша дача (власно одна кімната з великою верандою) [...] Вернадському подобалася тиша Боярського притулку й він відпочивав душею після шуму столиць»⁶³, — згадувала Н.Полонська-Василенко.

Авторка також розповідала, що «цей будинок був збудований професором О.Ф.Кістяківським, син якого, Богдан, професор Київського університету та академік, був другом мого чоловіка та

---

⁶⁰ Там само.— Спр. 19, арк. 6.

⁶¹ Там само.— Спр. 1371 арк. 2.

⁶² На такі роздуми наводить і наявність серед дореволюційних власників боярської нерухомості Полонського Володимира Івановича — провізора аптеки, який мешкав на Хрещатику № 13 і, судячи з прізвища, міг бути родичем її першого чоловіка — Полонського Сергія Гавриловича // *Весь Юго-Западный край*.— К., 1903.— С. 451.

⁶³ Н.Полонська-Василенко. Академік В.І.Вернадський // *Листи до Приятелів*.— Рік XI.— Ч. 125–126.— Книжка 7–8.— Нью-Йорк, 1963.— С. 23. Автор вдячний к.і.н. І.Гиричу за наданий матеріал.

Вернадського. В кімнаті, де жили ми, народився старший син Богдана Олександровича — Горя, який є нині видатним вченим в Америці»⁶⁴. Йдеться про Олександра Федоровича Кістяківського (1833–1885) — вченого-криміналіста та історика права. Побудовану ним дачу на боярському Хрещатику № 74 довідники згадують набагато пізніше — вже як власність його вдови Олександри Іванівни⁶⁵ (з дому Міхель; 1868–1920)⁶⁶. Там мешкав його син Федір (Богдан) Олександрович Кістяківський (1868–1920) — соціолог, історик, економіст і громадський діяч. Там народився і виростав онук — вже згаданий Горя, відомий світові як Kistiakowsky George Bogdan (1900–1982) — видатний фізико-хімік, керівник одного з відділів лабораторії в Лос-Аламосі (1944–1946 рр.), член Національної Академії Наук США (у 1965–1971 рр. — віце-президент), радник президента Айзенгауера в справах науки і технології, який доклав багато зусиль для впровадження контролю над атомною зброєю і запобігання атомної війни⁶⁷. І хоч усі енциклопедії світу запевняють, що Георгій Богданович народився в Києві, це твердження все ж потребує певного уточнення: не в Києві, а в приміському дачному селищі Боярка. Будаївська Михайлівська церква засвідчує, що Георгій народився 18 листопада, а охрищений був 30 грудня 1900 р. Його батьками були «дворянин Феодор Олександрович Кістяковський и его законная жена Мария Вильямовна; оба православные»⁶⁸, а хрещеною матір'ю — вже відома нам «вдова статского советника Александра Ивановна Кістяковская»⁶⁹, тобто рідна бабуся Георгія. Збереглось фото Богдана Кістяківського з сином Георгієм (1903 р.) — молодий чоловік тримає на руках трирічного хлопчика. За ними вбачаються густа рослинність і стрімкі поручні сходів⁷⁰.

Ми навели лише частину визначних мешканців боярських дач. Але старий список одних лише дачевласників, без приїжджих

---

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Весь Киев.— К., 1904.— С. 223.

⁶⁶ О.Ф.Кістяківський. Щоденник (1874–1885).— Т. 2.— К., 1995.— С. 538.

⁶⁷ Encyclopedia of Ukraine.— V. 2.— Toronto, Buffalo, London, 1988.— P. 563.

⁶⁸ ЦДАК України.— Ф. 127, оп. 1078, спр. 2220, арк. 180 зв.-181.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Хейман С. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату.— К., 2000.

відпочиваючих, подає ще цілий ряд до болю знайомих прізвищ. Наступні дослідження повинні показати, які з них дійсно належали видатним киянам, як складалось їхнє життя в цьому передмісті.

Озираючись на століття назад, спробуємо уявити собі боярські дачі дорадянського часу. Вийшовши з дачного поїзда, приїжджий міг побачити праворуч від залізниці дві вулиці посеред лісу — Хрещатик і Липки, що розходились від невеликої площі перед станцією. Хрещатик, перетинаючи площу, тягнувся одним напрямком углиб лісу, а іншим — уздовж залізниці спускався до мальовничої долини Притвірки з зеленими луками й каскадом ставків. Від площі, перетнувши Хрещатик, гості потрапляли до Залізничного парку, де лісовий пейзаж доповнювали різноманітні розваги, музика оркестру чи виступи артистів. Багато прикрашені різьбленням одно- і двоповерхові дерев'яні будинки часто нагадували казкові тереми. Дещо скромніше виглядала вулиця Липки, що від площі тягнулась праворуч уздовж залізниці. Там сосни й дуби дедалі більше поступались великим фруктовим садам. На поч. ХХ ст. поруч з дерев'яними спорудами почали з'являтися і цегляні будівлі, серед яких найбільша і наймальовничіша належала дитячому притулку⁷¹. На 1909 р. дачне селище Боярка нараховувало 172 садиби: 75 на Хрещатику і 97 — на Липках⁷². За наступні 9 років їхня кількість значно зростає.

Перетнувши залізницю по ажурному металевому мосту⁷³ й охопивши поглядом оригінальну двоповерхову цегляну будівлю вокзалу, дачник бачив з іншого боку колій подібні зразки дерев'яної архітектури, що ховалися в глибині тінистих садів. Але й там мало не на кожному кроці росли могутні дуби — залишок недавнього пралісу. Тут, ліворуч від залізниці, формально вже було не дачне селище Боярка, а село Будаївка, хоча справжнє село з вузькими хаотичними вулицями лежало далі. Щоправда, поміж звичайних хат під соломою вже немало було дерев'яних будинків з різьбленим «підзором» стріх — дачна архітектура та індустрія відпочинку дісталися й сюди. Втім, житлові квартали з

---

⁷¹ Тепер ту будівлю займає Боярська ЗОШ № 2.

⁷² Дачник.— С. 77–78.

⁷³ Пішохідний залізничний міст був демонтований у 1980-х рр.

обох боків залізниці вже, фактично, становили один населений пункт і об'єднувала їх залізнична станція Боярка⁷⁴.

Як бачимо, Боярка-Будаївка розвивалася досить успішно, міцно утримуючи статус широко доступного приміського курорту з багатою і цілющою лісовою прородою і добре поставленим дозвіллям. То чому ж теперішня Боярка так мало нагадує щойно побачену нами? Коли розгубила вона свою чаруючу неповторність?

Документи свідчать, що найтрагічніші зміни тривали упродовж кількох років, починаючи з 1918–1919 рр. В умовах Громадянської війни та породженої нею розрухи було вирубано Залізничний парк разом з прилеглою кількакілометровою ділянкою лісу⁷⁵. Мабуть, ніколи не вдасться виявити документальних свідчень про обставини цієї втрати. Натомість архів дає досить наочне уявлення про масове нищення дачного масиву, принаймні, на його завершальній стадії.

Як видно з протоколів засідань Будаївського волвиконкому від 27 березня 1923 р., залишалось «на дачном поселке Боярка [...] всех строений — 93, из них национализированных — 34. Все дачные постройки находятся в полуразрушенном состоянии (до 80%)»⁷⁶. Намагаючись якось поліпшити трагічну ситуацію з хрещатицькими дачами, волосна влада почала здавати націоналізовані будинки в оренду «на условиях производства ремонта арендаторами»⁷⁷. Зауважимо, що за тих умов потенційні орендарі не поспішали укладати угоди з новою владою, і волвиконком визнав, що «ремонт делается только в одной усадьбе. Есть много пустопорожних усадебных участков, дома в которых проданы на снос

---

⁷⁴ Додамо, що від самого початку свого існування дачне селище Боярка становило з Будаївкою єдину церковну парафію, що об'єднувалась навколо будаївського Михайлівського храму. Саме через вплив дачників була «по маловместимости в 1901 году тщанием крестьян и при пособии от казны построена новая церковь [...] зданием деревянная на каменном фундаменте совместно с такой же колокольней и обложена кирпичем» (збереглась дотепер). Спільними були і розташовані неподалік кладовища.

⁷⁵ Частина їхньої території згодом була забудована, а решта — засаджена молодим лісом. І тільки назви прокладених там Паркової вулиці та Паркового провулку, як і неясні спогади старожилів, допомагають тепер локалізувати забутий Залізничний парк.

⁷⁶ ДАКО.— Ф. Р-119, оп. 1, спр. 1, арк. 46 зв.

⁷⁷ Там само.— Арк. 47.

[...], как бесхозяйственное имущество. Расхищение по частям домостроений местными обитателями приняло угрожающий характер»⁷⁸. Руйнівниками були як місцеві мешканці (головно з Будаївки), так прийшлий (головно з Києва) люмпенізований і криміналізований внаслідок війни та розрухи люд, який знайшов собі притулок на колишніх дачах (вже згадані документи повідомляли, що «в Боярке ютиться масса темного елемента»⁷⁹).

Щоб зберегти дачний масив від остаточного руйнування, волвиконком постановив «поручить милицейскому надзирателю периодически производить облавы ночные в дачном поселке Боярка с целью задержания лиц, занимающихся разрушением и расхищением дачных строений, составляют протоколы и направляют в суд для привлечения виновных к ответственности. [...] Ввиду развивающегося бандитизма просить губисполком усилить милицейский состав Будаевской волости конными и пешими милиционерами до 18 человек. Надзирателю обратить внимание на охрану домостроений в дачном поселке Боярка»⁸⁰.

А невдовзі звіт про економічний стан Київської округи за 1924–1925 рр. повідомив, що «большинство дач в поселке Боярка за время революции разрушились и до 30 домостроений совершенно исчезли, большинство же дач требуют капитального ремонта»⁸¹. Та й будинків у селищі залишилось тільки 71⁸² (нагадаємо, що 1923 р. їх нараховувалось 93, а 1909 р.— 172).

Докорінно змінилась і топоніміка дачного селища: обидві його вулиці були перейменовані. Ще не знайдено документів, згідно з якими боярські Липки стали Садовою вулицею, але точно з'ясовано, як було перейменовано Хрещатик. Це сталося 4 листопада 1922 р. Згідно з протоколом «чрезвычайного заседания президиума волисполкома Будаевской волости Киевского уезда совместно с совкомячейкой», слухалось «предложение председателя волисполкома т. Вислобокова о сооружении памятника Карлу Марксу в дачном поселке Боярка на Хрещатике вблизи вокзала и о переименовании улицы Хрещатика в улицу Карла Маркса, при чем заклад-

---

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.— Арк. 49.

⁸¹ ДАКО.— Ф. Р-112, оп.1, спр. 429, арк. 38 зв.

⁸² Там само.

ку пам'ятника приурочить к Октябрьским торжествам»⁸³. Постанову засідання передбачити вже було не важко: «Приветствовать идею тов. Вислобокова и предложение принять цельком. Необходимые средства собрать с населения по подписке[?] и путем добровольных пожертвований с организаций [...] Произведение бюста Карла Маркса поручить скульптору Юрчанову Н. Я.»⁸⁴ Так 4 листопада 1922 р. одним розчерком пера товариша Вислобокова боярський Хрещатик перестав офіційно існувати. Натомість з'явилась вулиця Карла Маркса. Стосовно пам'ятника, то про факт його відкриття документи не згадували. Мабуть, в умовах розгортання НЕПу, влада вже ставила нові завдання, і пам'ятник вождеві світового пролетаріату став менш актуальним.

Пройшло майже століття, і в сьогоднішній Боярці важко простежити її самобутню історію. Зовні це стандартне київське передмістя, знівельоване упродовж пізніших десятиліть до рівня робітничого селища. Не шукайте вже там чистих лісів і водойм. Нічого не лишилось від її колишніх Липок і тільки окремі пам'ятки — від її Хрещатика чи Вокзальної вулиці. Та й ті дивом уцілілі дерев'яні будинки з колонами і чудернацьким різьбленням пам'ятками офіційно не вважаються, адже Боярку чиновники віднесли до «неісторичних» населених пунктів. Їхню історію ніхто не вивчав, і тепер уже, як правило, ніхто не може відповісти, хто й коли їх споруджував, кого вони приймали під свій дах. Тож їх і далі продовжують розбирати, перебудовувати чи робити, що кому заманеться. Будинки, як люди, тихо доживають віку і непомітно зникають. Разом з ними йде в небуття частинка нашої пам'яті...

P.S. Восени 2004 р. рішенням Боярської міської ради вулиці К.Маркса було повернуто її історичну назву — Хрещатик. Хочеться вірити, що це лише перший крок у справі порятунку решток унікального природно-архітектурного комплексу Боярки.

---

⁸³ ДАКО.— Ф. Р-119, оп. 1, сир. 1, арк. 5.

⁸⁴ Там само.

*Олена МОКРОУСОВА,
головний спеціаліст відділу
обліку пам'яток КНМЦ з охорони,
реставрації та використанню пам'яток історії,
культури та історичного середовища, аспірант НДІТІАМ.*

**«ПОЧТИТЕЛЬНЕЙШЕ ПРОСИМ»
АБО «МИ, ЩО НИЖЧЕ ПІДПИСАЛИСЯ...»**

*Оковы страдающего человечества
сделаны из канцелярской бумаги.
Франц Кафка*

Оточуюче нас історико-архітектурне середовище є своєрідним кодом, який фіксує образ часу.¹ Його створюють не тільки вулиці і старовинні будинки, а й люди, які ходили повз них все життя. Невипадково, в «Хартії архітектурного насліддя», що була прийнята на Міжнародному конгресі реставраторів у Москві у 1996 році, підкреслено: «Архітектурная историческая среда — это не только архитектурные реалии, но и жизнь, их наполняющая».

Здається, найбільшій колоритності та емоційності надають епосі живі голоси часу — щоденники, спогади, листи, навіть офіційні скарги та прохання тих, хто жив у минулому. Саме тому ми зайнялися вивченням цікавих архівних свідчень, що пов'язані з участю киян у благоустрої Києва, прокладанні і впорядкуванні вулиць, розбивці скверів тощо. Це сотні документів, переважно листування з Київською міською та Губернською управами, прохання на ім'я міського голови, київського губернатора або генерал-губернатора.

Приділивши увагу дельким, найбільш цікавим прикладам, автор обмежив географію дослідження компактною і досить цілісною територією Верхнього (Старого) міста, вулиці якого входили у середині ХІХ — на початку ХХ ст. до складу Старокиївської

---

¹ Иконников А. Предисловие// Линч К. Образ города.— М. 1982.— С.12–13.

поліційної дільниці. Ми намагалися провести своєрідну прогулянку в часі і просторі. Яскраві описи бід, дотепні фрази, жалісні скарги, обурення, застарілі ввічливі звороти... Вони передають живу мову наших предків. Донесені до нас з минулого, підтверджують незмінність людських відносин та проблем. На жаль, більшість документів, що збереглися, не завжди містять реакцію влади на звернення «маленьких людей». Тому інколи вони звучать «голосами, що волають у пустелі». Але часто, навіть залишаючись безіменними, ці кияни стають своєрідними «культурними героями», завдяки зусиллям яких місто жило, зростало і розвивалося.

Один з найбільш ранніх документів нашої розвідки стосується Михайлівського провулку, прокладеного у 1830-х роках між вулицями Михайлівською та Прорізною. Домовласник садиби на розі провулка з вулицею Ірининською, колезький секретар Микола Романовський, знайшов цікавий привід збільшити своє домоволодіння. Звернувшись у 1860 р. до Київської міської Думи, він посилався не на свої особисті вигоди, а на загальноміську користь від впорядкування забрудненої ділянки, незручної для забудови. Вона не була огорожена і стала поступово «...местом вывозки из дворов соседних домовладельцев навоза, сора и всякой другой нечистоты; до такой степени, что уже стали сваливать на этот участок нечистоты из отхожих мест, которые заражают зловонием воздух, а особенно во время дождей, увлекаемые потоками с высшей местности, заливают мою усадьбу...»². Міська влада докладно вивчила питання і дійшла висновку, що вигідніше буде виставити цю ділянку для публічного торгу між М. Романовським та сусідом М. Руденком. Більшу ціну — 3 рублі за квадратну сажень — дав солдат Руденко, а ініціатор справи відмовився від наступних торгів.

У подальші роки ця місцевість також залишалася неупорядкованою, незважаючи на спроби мешканців налагодити свій побут. Так, обивателі Михайлівського і Троїцького провулків (сучасна вулиця Алли Тарасової) в одному з стандартних своїх звернень до Київської міської думи писали у 1873 р., що провулки «...по настоящее время находятся в первобытном состоянии... Улицы.., застроенные по обе стороны приличными постройками, представ-

---

² ДАК.— Ф.17, оп. 1, спр. 415.— С. 2.

ляют неудобство для проезда и для прохода, не только ночью, но и днем, так, будучи не спланированы, не вымощены каменной мостовой, а в ночное время не освещены, по неимению фонарей...»³. Архівні документи дають змогу з'ясувати, що окремі роботи по сплануванню вулиці завершилися 1876 р.

Але невдовзі, 1882 р., з'явилася чергова справа про благоустрій Михайлівського провулку, садиби якого знецінювалися через невпорядкованість: «... эта улица, загороженная... возле дома Покровской, служит в этом месте выпасом для коров..., с противоположной же стороны представляет захолустье, на которое с разных концов города вывозят навоз и всякие нечистоты. Подобный слезник и притон в самом центре города, кроме вреда для гигиены наших жилищ и нашего здоровья, приносит еще нам и тот вред, что мы на затраченный капитал на постройку, не получаем процентов, по неимению квартирантов...»⁴.

У 1899 р. почалися роботи по влаштуванню кам'яних сходів замість дерев'яних з Михайлівського провулку до Ірининської вулиці. Проект виконав міський інженер С. Бек. Здавалося б, впорядкування вулиці мало відповідати інтересам домовласників... Але деякі з них виявилися вкрай незадоволеними роботами, і звернулися до Київського міського голови С. Сольського: «(...) Оказалось, что все работы, окончательно обезобразившие упомянутый подъем и сделавшие его даже не проходимым (что могли бы подтвердить все проходившие там вечером 23 сентября во время дождя, вернее говоря, все проплывающие там по грязи), производились частными лицами — владельцами двух усадеб, примыкающих к лестнице... Если изменение лестницы и мостовой и принесет очевидную выгоду упомянутым производителям работ, то, кроме вреда, оно ничего не приносит всем тем многочисленным прохожим, которые чуть-ли не с опасностью для жизни принуждены теперь карабкаться с уступа на уступ... В итоге переделки подъема вместо одного колодца для стока атмосферных осадков появилось два., явивши закоулки, которые не могут не загрязняться и из которых иные весьма пригодны для ночлега бродяг (...); вновь устроенный внизу канализационный колодец почему-то подает зловоние»⁵.

³ ДАК.— Ф.163 оп. 41, спр. 1153.— С. 33.

⁴ ДАК.— Ф.163 оп. 41, спр. 5227.— С. 1.

⁵ ДАК.— Ф.163 оп. 7, спр. 1865.— С. 1.

Домовласники провели огляд робіт у присутності всіх зацікавлених осіб, і зробити відповідні переробки. Важко сказати сьогодні, чого у цій скарзі було більше - незадоволення незручностями чи заздрості до тих, хто розпочав роботи не без користі для себе. На цьому листі зберігалася резолюція про винесення питання на засідання Міської думи, про що, до речі, просили самі заявники. Інженеру Беку було доручено дати свій технічний висновок, а міському архітектору М. Казанському доручили зайнятися цим питанням особисто⁶.

Минув час і у 1913 р. мешканці провулка знову звернулися до Київської міської управи. Але цього разу з приводу перейменування його частини між вулицями Ірининською та Прорізною на вулицю Ірининську. Мотивувалося прохання тим, що «Михайловський переулок представляет собой в смысле городской улицы аномалию...», оскільки він «прегражден возле Ирининской улицы высоким отвесным обрывом почвы... Вышеупомянутое обстоятельство служит часто поводом недоразумений и затруднений особенно для приезжих, не знающих точно топографию города и естественно предполагающих, что по городской улице можно проехать...» Навіть витрати на зміну адрес на будинках домовласники планували взяти на себе. Але межовий відділ управи не знайшов підстав для перейменування, враховуючи, що «...если топографическое состояние Михайловского проулка и дает возможность разбить его на две части, то во всяком случае к той части, которая будет расположена между Ирининской и Прорезной, необходимо дать иное наименование, чем Ирининская улица...»⁷. Цікаво, що цей проект був-таки реалізований... у 1962 році, коли частина провулку від Прорізної до Ірининської була виділена в окрему вулицю Паторжинського⁸.

Може здатися, що Михайлівський провулок відрізняється особливою активністю населення. Але це просто вдалий збіг обставин — на радість дослідників збереглося дещо більше документів про впорядкування цього провулку, ніж про деякі інші вулиці. Наступний документ дає уявлення про неспокійне життя одной-

---

⁶ Там само.

⁷ ДАК.— Ф.163 оп. 7, спр. 265.

⁸ Вулиці Києва. Довідник.— К., 1995.— С. 139.

менної вулиці Михайлівської, однієї з найстаріших у Києві. Це «Прохання домовласника доктора Лєскова про надання йому скверів на майдані перед присутственими місцями під розведення саду», подане власником садиби № 21 до Київської міської управи 1873 р., в якому він пропонував свої послуги по озелененню міста. Порушене ним питання пов'язане з планами міста віддати сквери навпроти Присутствених місць під приватну забудову⁹ «При совершенном недостатке общественного сада в этой части города, при постепенном уничтожении частных садов, употребляемых под постройки, при крайней необходимости сада в этой части помянутых скверов. (...) в скверах очень часто встречаются лошади и коровы, новые посадки вырываются досужими ночными путниками... и ломаются животными, в свою очередь мы, владельцы усадеб, прилегающих к скверам, целый год терпим крайние неприятности от импровизированных отхожих мест... у наших заборов. (...) ясно, что при такой системе содержания скверов город никак не достигнет своей цели иметь в этих местах порядочный общественный сад...» Я беру на себя надзор за чистотою скверов, ежегодную посадку новых деревьев и кустов, чистку и возможную планировку дорожек...Условия мои таковы: город отдает мне сквер на 25 лет, из которых в течение первых 10 лет я прошу помощи от города в размере 400 рублей ежегодно с тем чтобы первые 5 лет сад будет заперт для публики и отворяться будет только для членов городской управы... Следующие 5 лет он будет открыт для публики с 7 часов утра до 9 вечера с 1 мая по 10 октября. В следующие 15 лет я смогу отказаться от помощи со стороны управы, но прошу дозволить мне устройство временной летней палатки для продажи зельтерской воды, лимонада, моро-

---

⁹ ДАК.— Ф.167 оп. 7, спр. 750.

* Як тут не згадати слова одного з ентузіастів садово-паркової справи у Києві О. Осипова, члена садово-паркової комісії Київської міської управи: «При устройстве скверов комиссии пришлось встретиться с ужасным и историческим установившимся враждебным отношением средней и низшей публики к общественным древесным насаждением. Это невоспитанность населения заставила усилить надзор, останавливать уничтожающих растительность и, наконец, просить содействия полиции... Несмотря на все эти меры, большинство публики до сего времени смотрит на сторожа, охраняющего растительность, как на врага...». Цит за: Макаров А. Энциклопедия киевской старины.— К. 2002.— С. 430.

женого и прочего»¹⁰. До заяви автор навіть додав малюнок нової огорожі, яку хотів встановити навколо скверів. На жаль, пропозиції ці залишилися лише на папері.

Спробуємо уявити собі певний образ людини, яка писала цей лист: активна, має цікаві ідеї, не проти того, щоб отримати прибуток, але не байдужа і до проблем свого міста. Вимальовується портрет типового киянина-домовласника. Нагадаємо, що Олексій Семенович Лесков був відомим київським лікарем, доктором медицини і братом письменника Миколи Лескова, який любляв проводити час у садочку по вулиці Михайлівській. Не в останню чергу завдяки енергії таких людей фортечно-монастирський Київ кардинально змінився на рубежі ХІХ–ХХ ст. Злам епох зламав патріархальне малоповерхове місто, яке з ностальгією згадував письменник¹¹.

Наступна історія пов'язана вже з бідами мешканців Трьохсвятительського або Святополк-Михайлівського провулка, що проходив від Михайлівської площі з північного боку монастиря до сучасного фунікулера. У 1898 р. до київського поліцмейстера звернувся один з мешканців провулка — помічник повітового справника, надвірний радник О. І. Жемелевський з несамовитою скаргою. Дозволимо собі процитувати цей довгий документ, який, проте, читається на одному подиху: «Я с семейством моим занимаю квартиру вблизи реального училища.., в доме наследников Крыжицких*. За квартиру плачу 720 рублей в год и независимо того, уплачиваю государственнй квартирный налог в размере 18 рублей в год. Казалось бы, что, живя в центре города, на виду губернских судебных и административных учреждений и платя за квартиру солидную сумму, я должен был бы быть гарантированным от тех неприятностей и безобразий, которые возможно только где-либо в захолустном уголке, а не в благоустроенном губернском городе, между тем неприятности эти и безобразия я испыты-

---

¹⁰ ДАК.— Ф.163 оп. 7, спр. 265.— С. 1–3.

¹¹ Лесков Н. С. Печерские антики.— Собрание сочинений, т. 7.— М., 1958.— с. 135–136.

* Садиба Крижаницьких №6 знаходилася на розі Михайлівської площі, Трьохсвятительської вулиці і провулка, на місці будівлі Міністерства закордонних справ.

ваю уже полтора месяца, что было и есть для моей семьи настоящая пытка и довело до болезни.

Дело в следующем: переулочек где я живу, довольно узкий и совершенно не замощенный. По этому переулочку, начиная с половины июня, начали возить мусор на Владимирскую гору тысячи подвозов в день... Возка эта, под самыми окнами квартиры, начинается с 5 часов утра и продолжается непрерывно до 9 вечера, причем каламашники заводят крик, брань, ссоры, песни и пускают лошадей рысью..; но этого мало — вслед за этим я и семья моя обречены на целый день испытывать еще лучшее удовольствие..: от массы проезжающих по переулочку подвозов улица в оном совершенно разбита и на ней образовалось на четверть аршина пыли, которая... поднимается столбом и... образует такой ад, что пройти по переулочку нет никакой возможности, не закрыв лица носовым платком... Дышать решительно нечем, а на платье всякого проходящего образовывается в палец толщиной пыли. Окна моей квартиры служат малой защитой от пыли, которая проходит сквозь щели окон и дверей и садится на все. За целый день в комнате собирается этой пыли такая масса, что ею покрыты стены, потолок, вся мебель и платья на вершок толщиной, и горничная, возясь целый день с уборкой, не успевает обмести эту пыль. Вся мебель и вещи в моей квартире совершенно перепорчены, комнаты окончательно загрязнены и скорее походят на сарай, а не на порядочную квартиру, за которую платят около 800 рублей. Окна открыть в доме нет возможности и семья моя сидит буквально закупоренной уже полтора месяца, подобно тюремному заключению, а между тем у меня в семье есть больные, которым необходим свежий воздух. Спрашивается: кто вознаградит меня за порчу вещей, мебели и за все те невзгоды, которые испытываем я и мое семейство в продолжении полтора месяца?¹²

Доля скарги залишається невідомою, хоча відповідний протокол з підтвердженням «жахливих фактів» був невдовзі складений приставом Старокиївської дільниці і наданий київському поліцейському.

Звернемо від колишнього Святополк-Михайлівського провулка на улюблену киянами спокійну і впорядковану сьогодні Воло-

---

¹² ДАК.— Ф.163 оп. 41, спр. 5680.

димирську гірку. Тут спливає у пам'яті один «жахливий», але напрочуд колоритний епізод її історії. 1909 р. до київського полицмейстера надійшов лист від Київського міського голови зі скаргою на стан Володимирської гірки: «С наступлением весеннего времени на Владимирской горке, в особенности по вечерам начали появляться проститутки и разного рода подозрительные и темные личности, которые позволяют себе разного рода неблагопристойные выходки по отношению к гуляющей публике. Несмотря на самые энергичные меры, принятые со стороны городской садовой администрации к искоренению этого зла, устранить таковые без содействия полиции представляется совершенно невозможным. Городским садовником и садовыми сторожами неоднократно производились ночные обходы, во время которых были забираемы с Владимирской горки проститутки и разного рода сутенеры и препровождались в Старо-киевский участок, которые спустя час-другой опять свободно разгуливали по горке. В результате за такая решительные меры был избит садовый сторож под угрозами тех же сутенеров должен был из боязни оставить службу...¹³ Порівняємо цей опис з милими старими фотографіями, які зберегли для нас затишну Володимирську гірку. Подивімося на поважних відвідувачів, спокійних батьків і дітей, які гралися тут на громадському майданчику...

Тут буде доречним навести ще один приклад на тему *tempores і mores*. У 1871 р. домовласники вулиці з «поетичною» назвою Козине болото (сучасна «парадна» назва — провулок Т. Шевченка) надіслали красномовну скаргу до Київської розпорядчої управи: «По улице Козиное болото, чрез четверть дома от Крещатицкой торговой многолюдной площади, мещанка Мильштейн содержит в своем доме открытое заведение разврата — дом проституции... причиняет этим заведением нам., равно квартирующим в наших домах семействам тяжкое нравственное оскорбление, а мы несем по этому случаю материальные потери в доходности наших домов; (моральні збитки моральними збитками, а і про гроші не слід забувати.— О. М.) почему почтительнейше просим Распорядительную Думу, закрыть проституцию в доме Мильштейновой и тем оградить нас и наши семейства от позора и оскорбления и

---

¹³ ДАК.— Ф.163 оп. 3, спр. 14.

доставить нам возможность пользоваться спокойствием, которое днем и ночью нарушается безобразием этого развратного учреждения¹⁴.

Цього разу міська влада дослухалася до крику десяти душ, що підписали листа. Пристав Старокиївської поліційної дільниці отримав наказ «обязать содержательницу публичного заведения на Козино Болотной улице мещанку Наталью Мильштейнову, чтобы она в течение двадцати дней перевела бы в другое отдаленное и глухое место...»¹⁵

Але і через десятки років ця вулиця мала погану репутацію. У спогадах киянки Надії Полуянської читаємо про вулицю початку ХХ століття: «Нехорошая улица — Козинка. Страшная. Недаром пользуется она дурной славой. Как только зажгутся фонари на Думской площади, из узкой Козьеболотной улицы выходят «думские», как их тогда называли, выходят на поиски заработка женщины улицы... Козинка — это их улица... Конечно, во многих домах на Козинке живут обыкновенные обитатели Киева, но задворки, темные квартирники битком набиты этими несчастными¹⁶.

А ще мешканці вулиці не могли терпіти її ганебної назви, про що докладно і трохи улесливо написали 1892 р. у звертанні до Міської Думи: «В течение почти шестилетнего управления городским хозяйством нынешнего состава господ гласных Киев наш частично возродился, чему мы счастливые свидетели (...) Но в самом центре города остались еще такие названия мест, которые напоминают, что город далеко не был в таком цветущем состоянии, в каком находится теперь. Например, мы — жители улицы «Козиное болото». Какое же это «болото» и можно ли назвать нашу улицу «болотом», когда на ней воздвигнуты трех-четырёх-этажные дома, проложена сплошная мостовая и проведено газовое, а в гостиницах даже электрическое освещение? И такое название улицы — около Хрещатика и Думы! Но название это особенно вредно отзывается на гостиницах и меблированных комнатах..., так как приезжие скорее соглашаются поехать в самые тру-

---

¹⁴ ДАК.— Ф.163 оп. 7, спр. 89.

¹⁵ Там само.— С. 4.

¹⁶ Полуянська Н. М. Картинки старого Киева. Городской быт на рубеже XIX—XX веков. // Рыбаков М. Хрещатик відомий і невідомий. К.: Київ 2003.— С. 463–464.

щоб, чем на улицу под именем «Козиное болото», не веря тому, что гостиницы на этой улице — в здоровой и центральной местности»¹⁷. Жителі пропонували дати більш благозвучну назву вулиці — наприклад, Мало-Софійська або Мало-Хрещатицька, чи навіть Думська.

А тридцятьма роками раніше мало поетична назва цілком відповідала ситуації. У 1862 р. людей хвилювали більш матеріальні проблеми. Виявляється, що вулиця була навіть не забрукована, тоді як на сусідніх — Софійській, Мало-Житомирській, Михайлівській — вже давно існувала бруківка. Колоритний опис Козиноболотної зберігся у скарзі її жителів. Вулиця згадується як «любимый путь для сельских торговцев, которые всякий день везут свои произведения на торговую площадь. С этого повода, и по местности сей улицы наша в весеннее, осеннее и вообще ненастное время так бывает болотиста, что по ней едва можно пройти»¹⁸.

Але повернімося до Трьохсвятительської вулиці. Спустимося до її перетину з Костьольною, де від аморальності перейдемо до однієї з головних проблем Російської імперії — антисемізму. Тут у 1892 — 94 роках вів реконструкцію своєї садиби №5/1 Д. Н. Трахтенберг*.

Роботи включали також влаштування тротуару біля садиби. Повірений у справах домовласника звертав увагу Будівельного відділення Київської міської управи на те, що «...Костельная и Трехсвятительская улицы разъединены обрывом горы и этот обрыв обнесен кругом барьером так, что около стены образовалась площадь в угольном виде, где нет никакого прохода и этот угол служит сборищем для нищих, которые постоянно находятся при костеле»¹⁹.

Прохання влаштувати тротуар на Костьольній, у її наріжній частині, та палісадник було визнано слухним. Проект та підписку на ведення будівельних робіт дав архітектор М. М. Горденін, який у цей час вів інші роботи в садибі.

---

¹⁷ ДАК.— Ф.163 оп. 39, спр. 399.— С. 47.

¹⁸ ДАКО.— Ф.1 оп. 295, спр. 55756.— С. 12.

*У цій садибі його син — відомий київський архітектор А. Д. Трахтенберг мав свою контору.

¹⁹ ДАК.— Ф.163 оп. 41, спр. 4408.— С. 19.

Однак цей тротуар викликав живий протест настоятеля костьолу. Підкреслюючи єврейську національність домовласника, він скаржився: «Место на общественной площади уменьшено весьма значительно в своих размерах не для удобства публики, а исключительно в интересах частного домовладельца в явный ущерб костела и безопасности публики, так как на месте открытой площади образовался глубокий канал, весьма удобный для ночных безобразий, не говоря уже о приспособленности этого люка для естественных отпращиваний...»²⁰ Результати цієї красномовної полеміки відсутні в архівній справі.

Останній приклад, який не пов'язаний з впорядкуванням вулиць і їх назв, також стосується зовнішнього вигляду Києва і доповнює його образ; висвітлює одну з соціально-етнічних граней тих відносин, що завжди пронизують суспільство. Це скарга Київської духовної консисторії за підписом протоієрея П. Преображенського подана у 1900 р. на ім'я Київського губернатора: «Один из местных ревнителей православия... заявил, что многочисленные частные постройки, возникшие и возникающие в последние годы в г. Киеве, весьма часто увенчиваются куполами и сверх таковых ажурными крестообразными украшениями. Эти купола и крестообразные украшения весьма часто покрываются блестящей серебряной массой и производят иллюзию церковных куполов с крестами. В виду изложенного местный ревнитель православия, как лично от себя, так и от всех прочих, оскорбленных в своих религиозных чувствах, просит не будет ли признано возможным принять какие-либо меры к тому, чтобы частные здания, в которых большею частью живут иноверцы, попераяющие церковь Божию и Св. Крест Господень, не увенчивались куполами и крестообразными украшениями и, чтобы строительные отделения, выдающие частные постройки не разрешали означены куполов...»²¹ Невідомо, яку відповідь отримала духовна консисторія. Але і в наступні роки архітектори надавали перевагу ефективним купольним завершенням, прислухаючись до архітектурного сенсу та смаків часу, а не до релігійних суперечок.

---

²⁰ Там само.

²¹ ДАКО.— Ф.1 оп. 236, спр. 48.— С. 53–54.

Що ж — «Дела идут, контора пишет...». Пишуть до чисельних контор і наші сучасники, звичні до бруду і оточуючого безладдя на вулицях, звичні до грубоців і ліноців наших господарників. Призвичаївся Київ і до самих киян, які посміхаються оголошенням у метро — «Чисто не там, де прибирають, а там де не сміять». Не дивують нас і чисельні порушення будівельних правил, які не може зупинити чесний поліцейний пристав. Ентузіастів, які хочуть розвести громадський сад, зустрінеш зараз не часто. А тим часом міська влада забудовує сквери, парки і площі, не дуже цікавлячись комфортом киян...

*Михайло КАЛЬНИЦЬКИЙ,
дослідник київської старовини*

НЕВІДОМА БІОГРАФІЯ МОЛОДОГО МИТЦЯ

Мабуть, не буде перебільшенням стверджувати, що одною з художніх «візитних карток» Києва є зовнішнє вбрання Бессарабського критого ринку. Цьому сприяє вигідне розташування ринку на площі у центрі міста. Оригінальні горельєфні панно з бетону та металева пластика фасадів будівлі ефектно контрастують із її загальним виглядом, витриманим відомим варшавським зодчим Г. Гаєм у стилістиці раціонального модерну.

Зведення ринкової споруди тривало упродовж 1909–1912 рр., урочисте відкриття відбулося у липні 1912-го¹. Будівництво велося міським коштом. Ймовірно, з огляду на це до опорядження будинку були залучені молоді здібні вихованці Київського художнього училища, яке конструктивно співпрацювало з міською владою.

Відкрите у 1901 р., Київське художнє училище швидко проявило себе як колицка непересічних майстрів. Зокрема, тутешній вишкіл пройшли такі славетні скульптори, як О. Архипенко, І. Кавалерідзе, Н. Певзнер. У 1907 р. штатним викладачем скульптурного відділення училища став знаний митець і педагог Федір Петрович Балавенський (1865–1943). Він значною мірою сприяв розкриттю таланту Івана Кавалерідзе; серед його інших здібних київських учнів відзначають В. Климова, Т. Руденко, П. Сниткіна, О. Теремця².

Саме Тетяна Руденко та Олександр Теремець були виконавцями оздоблення корпусу Бессарабського ринку. Зокрема, Т. Руденко створила горельєф «Дівчина з глечиками» у завершенні лівого акценту чільного фасаду будівлі, а також проробила рельєфи замків та арок. О. Теремець став автором горельєфу «Селянин з волами» у правому акценті чільного фасаду; йому також належить виконання композицій «Гусі в леті» на стулках кованих брам виїздів³.

¹ Києвлянин.— 1912.— 4 июля.— № 183.

² Богданович Г. Федір Петрович Балавенський.— К., 1963.— С. 20.

³ Тиманович Є. Бессарабський критий ринок// Звід пам'яток історії та культури України.— Київ.— Книга I, частина I.— А.-Л. - К., 1999.— С.189, 190.

Сталося так, що ані Т. Руденко, ані О. Теремцю у подальші роки не судилося створити у Києві інших монументальних споруд, гідних оздоб Бессарабського ринку. Про Тетяну Василівну Руденко (Щелкан) відомо, що вже у 17-річному віці (коли, власне, велися роботи над опорядженням ринку) вона вважалася здібною самостійною художницею й була рекомендована директором Київського художнього училища як викладач малювання⁴. Завдяки цьому дівчина отримала вчительську посаду у приватній гімназії Є.А. Крюгер. Проте, втративши батька й залишившись із мізерними статками, скульпторка мусила у 1912 р. припинити навчання в училищі; того ж року вона одружилася⁵. Незабаром Тетяна Руденко залишила Київ і у подальший час мешкала у Росії, де продовжувала свою творчу діяльність⁶.

Що ж до Олександра Теремця, то його біографія у довідкових виданнях висвітлена надто скупо. Починаючи зі «Словника художників України», скрізь вважається, що він народився на початку 1890-х рр., а помер зовсім ще у ранньому віці — у 1916 чи 1917 р. При цьому — жодних даних про його походження, місця проживання тощо. Навіть ім'я його батька у цих виданнях не зазначається⁷.

Разом з тим, наявні архівні та літературні джерела дозволяють з'ясувати деякі подробиці життєпису Теремця. Хоч вони не розв'язують усіх загадок, але дають змогу більш рельєфно відтворити короткий творчий шлях, що його встиг здолати молодий талановитий митець.

Насамперед, у Державному архіві міста Києва збереглася особиста справа учня Київського художнього училища Олександра Володимировича Теремця. З неї можна довідатися, що він народився 1 (13) березня 1888 року, був сином чиновника, перед вступом до училища закінчив п'ять класів Новгород-Сіверської гімназії⁸. Його батько, колезький радник, передчасно помер; мати залиша-

---

⁴ ДАМК.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 1655.— Арк. 8.

⁵ Там само.— Арк. 15, 16.

⁶ Словник художників України.— К., 1973.— С. 199.

⁷ Словник художників України.— С. 226; Українська радянська енциклопедія.— Том 11.— Книга перша.— Стодола-Фітогеографія.— К., 1984.— С. 208; Мистецтво України: Біографічний довідник/ За ред. А.В. Кудрицького.— К., 1997.— С. 579.

⁸ ДАМК.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 1705.— Арк. 29.

лася у Новгород-Сіверському та жила «на пенсію, получаемую за службу умершего мужа своего по пятнадцати руб. 27 коп. в месяц»⁹. З огляду на це жалюгідне утримання та завдяки чуйному ставленню керівництва училища Олександр систематично отримував звільнення від плати за навчання. Юнак вступив до Київського художнього училища 1908 р. і був зарахований до 5-го класу загальноосвітнього та до «маскового» класу художнього відділення¹⁰. У листопаді наступного року він забажав пройти курс архітектури¹¹, але вже за кілька днів попросив перевести його з архітектурного відділу на скульптурний¹². Відтак Олександр Теремець став учнем Федора Балавенського. Є відомості про те, що під керівництвом вчителя він взяв участь у створенні відомої композиції «Тріумф Фріни» (1909) на фасаді прибуткового будинку по нинішньому Музейному провулку, 4 (архітектор В. Риков)¹³. Наступною його роботою у царині монументальної пластики — вже цілком самостійною — стало опорядження Бессарабського ринку. Тут він яскраво виявив уміння компонувати, відчуття матеріалу, здібності до портретного, побутового, анімалістичного жанрів. Звичайно, Теремець працював також у камерній скульптурі. Відомою його робота «Погруддя товариша» (гіпс), виконана у 1911 р.

Вже у 1910 р. молодий митець закінчив 6-класний курс загальноосвітнього відділення училища й продовжував удосконалювати свою майстерність у художніх класах. У вересні 1912 р. директор І. Селезньов та Рада училища клопоталися про надання Теремцеві відстрочки від військового призову, зазначаючи, що він «состоит учеником в скульптурном натурном классе и в фигурном по рисованию и при отличном поведении занимается прилежно с отличными успехами»¹⁴. Втім, у жовтні 1914-го, коли вже почалася Перша світова війна, Олександра було мобілізовано, через що він мусив отримати тимчасове свідоцтво про незакінчений художній курс¹⁵. Але 28 жовтня він звернувся до директора училища

---

⁹ Там само.— Арк. 10.

¹⁰ Там само.— Арк. 2.

¹¹ Там само.— Арк. 5.

¹² Там само.— Арк. 6.

¹³ Богданович Г. Федір Петрович Балавенський.— С. 23.

¹⁴ ДАМК.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 1705.— Арк. 17.

¹⁵ Там само.— Арк. 29.

Ф. Кричевського: «Ввиду освобождения меня от воинской повинности, честь имею покорнейше просить вновь зачислить меня учеником Киевского Художественного Училища» (дозвіл був даний)¹⁶. Скоріш за все, Теремця звільнили від армійської служби через важку хворобу на сухоти, що, як ми побачимо нижче, вважається причиною його ранньої смерті.

Цікаво, що у листопаді того ж 1914 р. Ф. Кричевський звертався до відомого італійського скульптора-монументаліста, професора Етторе Ксіменеса з нагадуванням про обіцянку останнього взяти на себе оплату навчання Олександра Теремця. Італієць, як відомо, відзначився у Києві монументами Олександра II та П. Столипіна (не збереглися). Не виключено, що він розраховував на допомогу молодого митця при реалізації нового київського проекту — пам'ятника імператорові Олександру III, над яким Ксіменес працював аж до кінця 1914 р.¹⁷ Але війна унеможливила подальші зносини представника ворожої Італії з російським Києвом. Тож Теремець залишався на безкоштовному навчанні до складання навесні 1915 р. випускних фахових іспитів.

Є відомості про місця проживання Олександра Теремця упродовж навчання. Він наймав собі помешкання у різних частинах Києва. Так, у 1910–1911 рр. Теремець жив на розі Якубенківського та Катерининського провулків¹⁸ (нині ріг вулиці та провулку Тропініна, будинок не зберігся), у 1911–1912 рр.— по вул. Святославській, 6¹⁹ (зараз вул. Чапаєва), у 1913–1915 рр.— по Великій Дорогожицькій, 9²⁰ (тепер вул. Мельникова, будинок не зберігся).

Диплом Київського художнього училища на звання вчителя малювання й креслення був виписаний на ім'я Олександра Володимировича Теремця у складний історичний час: 30 грудня 1917 року. Його підписали виконуючий обов'язки директора училища Г. Дядченко, а також Ф. Балавенський, В. Риков та інші викла-

---

¹⁶ Там само.— Арк. 26.

¹⁷ К сооружению памятника Александру III в Киеве// Киевлянин.— 1914.— 29 октября.— № 299.

¹⁸ ДАМК.— Ф. 93.— Оп. 2.— Спр. 233.— Арк. 31.

¹⁹ Там само.— Арк. 31, зворот.

²⁰ ДАМК.— Ф. 93.— Оп. 2.— Спр. 236.— Арк.38, зворот; Спр. 237.— Арк. 54, зворот.

дачі²¹. Щоправда, є свідчення, начебто молодий митець не мав змоги його отримати. Йдеться про спогади В. Євтимовича, вояка армії УНР, колишнього члена т.зв. «Полуботківського клубу» у Києві, заснованого українським націоналістом і військовим діячем М. Міхновським. Ці спогади особливо цікаві тим, що розкривають різноманітні здібності Олександра Теремця, а також його громадський світогляд щирого патріота, прихильника незалежності України:

«На цьому місці заслуговує, щоб згадати «незлим, тихим словом» члена «Полуботківського Клубу», високоталановитого артиста-різьбяря, Сашка Теремця. Він був рівно талановитий і сильний у мистецькому виразі в скульптурі, малярстві й архітектурі, студіюючи їх у київській Художній школі одночасно; до всього — гострий карикатурист, неабиякий поет-гуморист; свої гуморески читав тільки близьким приятелям, до яких належав і автор цих рядків.

Цей палкий патріот мав тоді яких 30 літ і догаряв у сухотах.

Сновигав по залитих сонцем київських вулицях і де тільки бувало здибає кількох вояків, зараз же зачинає мітинг. Говорить про Україну... Не так блискуче, як М. Міхновський, бо ж не був фаховим промовцем, але... якось усім своїм єством — щиро, переконливо кликав творити українське військо. Проклинав своє здоровля, що не дає йому змоги вступити до війська, що засуджує його на безславу смерть у ліжку, в шпиталі для сухітників...

При зустрічі, бувало, питає: «Братику! Коли ж, коли? Може ти знаєш — потіш... засудженого! Коли ж вона для України — «блисне булава»? Де ж Гетьман наш? Коли об'явиться? Чом не приходять? Господи мій, Боженьку Любий! Дай же Ти мені радості тієї єдиної дочекатись! Я ж більш нічого не прошу!.. Братику, чи... доживу до того щастя?» — і в великих, сивих очах тремтить сльоза...

Не дочекався... Осінню 1917 року помер, сердега...»²²

Здавалося б, цим свідченням можна було б поставити крапку в біографії молодого скульптора. Проте... архівний документ не

---

²¹ ДАМК.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 1705.— Арк. 38.

²² Євтимович В. Військо йде: Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві.— Львів, 1937.— С. 82, 83.

дозволяє цього зробити. Адже у справі Олександра Теремця несподівано знаходимо посвідку про те, що він отримав у канцелярії училища свій диплом, старий гімназичний атестат та інші документи. І його власноручний підпис у цьому, датований 30 серпня 1918 року²³. Як можна розуміти цей казус? Напрошуються дві думки. Або мемуарист не був свідком кончини Теремця, почув про неї пізніше та довільно відніс до більш раннього часу, ніж вона трапилася насправді. Або ж узагалі втратив зв'язки з приятелем-скульптором, але, з огляду на те, що його спогади виходили друком сумнопам'ятного для радянської України 1937 року, вирішив, про всяк випадок, «поховати» його, щоб не давати працівникам НКВС приводу розпочинати пошуки «буржуазного націоналіста» Теремця або його рідних. Як відомо — «нема людини, нема й проблеми». В усякому разі, наприкінці щойно реконструйованого нами життєпису Олександра Володимировича Теремця замість одної крапки доведеться поставити три...

---

²³ ДАМК.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 1705.— Арк. 36.

Зінаїда ОКСНЕР,
мол. науковець відділу «Київ підземний»
Музею історії міста Києва

ПЕРШІ КАНДИДАТИ НАУК КИЄВА

За часів «епохи розвинутого соціалізму», а саме у 1981р., за статистикою у СРСР було 1 млн 300 тис. науковців, з яких на Україні успішно працювали 194 тис., у тому числі 62 тис. мали вчені ступені докторів і кандидатів наук. Як зазначено в УРЕ, це був «...найбільший вчений загін у світі»¹.

Якраз у цей період великого розквіту науки серед радянських людей, які одержали вищу освіту, був поширений каламбур «Учёным можешь ты не быть, но кандидатом быть обязан». Зміст слова «кандидат» носив подвійне значення.

Одне з них має старовинне походження. «Candidatus» буквально перекладається з латини як «одягнений у біле». У стародавньому Римі претенденти на державні посади одягали білі тоги. Так з'явилось перше значення цього слова, і у тлумачних словниках пояснювалося, що «кандидат — це людина, призначена до обрання, або прийому кудись: Кандидат до партії. Кандидат у депутати»².

За аналогією, з вищенаведеними у словнику прикладами, можна було сказати: «кандидат у вчені.» Мовляв, кандидат наук — це ще не вчений, хоча згідно з іншим змістом цього слова кандидатами звали якраз учених, що були удостоєні першого наукового ступеня.

У «Толковом словаре русского языка», що був виданий у 1935 році під редакцією професора Д.М.Ушакова, вперше наводиться друге значення цього слова: «...кандидат — перший вчений ступінь кандидат (чого): Кандидат прав. Кандидат математичних наук».

У цьому значенні слово «кандидат» було введено в науку постановою РНК СРСР від 13 січня 1934 р., коли у радянській

¹ УСЭ. Т.7.— К.: УСЭ.— С. 184.

² Толковый словарь русского языка. В 4-х тт./Под ред. Д.Н.Ушакова. Т. 1.— М.: Огиз, 1935.— С. 1303.

державі впроваджено два вчених ступеня: кандидата наук і доктора наук. Саме у такому сенсі слово «кандидат» вживалося з того часу тільки у Радянському Союзі і збереглося у цьому значенні до сьогодні на території колишнього СРСР.

Цікаво відзначити, що до 1934 р. у Країні Рад вчених ступенів не було, тому що вони були скасовані першими декретами РНК як прояв соціальної несправедливості.

У Російській Імперії існували два вчених ступені: — магістра та доктора наук.

Ступінь кандидата наук радянської епохи і нашого часу рівнозначний, інакше кажучи, відповідає ступеню магістра³. Вчені ступені і магістра, і доктора наук присуджували після публічного захисту дисертацій факультетські Ради професорів Університетів. Саме Університети в ті часи були практично єдиними науковими центрами.

У загальному Статуті Університетів так і було записано: «...1) Університети є «учено»-навчальні заклади, що мають за мету сприяти розвиткові наук у Російській державі.

На перше місце поставлено вчену місію університетів».

У цьому ж Статуті були детально розписані права докторів і магістрів наук, наприклад:

« Ст..141. Ніхто не може бути асистентом, не маючи ступеня магістра.

5) Штатними викладачами в університеті є професори ординарні і екстраординарні та штатні доценти. Ординарні професори повинні мати ступінь доктора, а професори екстраординарні і штатні доценти — ступінь магістра».

У цьому ж Статуті можна було знайти відомості, до якого класу, згідно «Табелі про ранги», належали магістри, доктори і навіть пани студенти. Загалом у «Табелі» значилося 14 класів. Так, наприклад, особа, яка удостоєна вченого ступеня доктора, одразу ж зараховувалася до 7-го класу і одержувала цивільний чин надвального радника. Пан магістр зараховувався до 8-го класу і, відповідно, мав чин колезького асесора. «Кандидат» або

---

³ Магістр (лат. magister — начальник, учитель) — см.: УСЭ. Т. 6.— К.: УСЕ.— С. 218; БСЭ. 2-е изд.— Т. 20. М., 1953.— С. 3–4. Проект общего Устава Университетов. (на правах рукописи).— К.: Гос. типография КУ.— См.: ДАК.— Ф.16, оп. 474, спр. 54.

«дійсний студент» — належав до 9 класу і мав зовсім невисокий чин титулярного радника.

У Статуті Університетів чітко визначено, що «кандидат або дійсний студент» є звання, а не вчений ступінь.

У статті 127 Статуту Університетів зазначається: «Студентам, які витримали іспити у повному обсязі, видаються від імені Університету відповідні дипломи на звання кандидата чи на дійсного студента.

Ті, хто отримав дипломи Університету, мають права на державну службу, незалежно від класу, до якого належать, а також мають право спадкового почесного громадянства»⁴.

У Київському університеті св.Володимира про відміну вчених ступенів дізналися у квітні 1919 р. Як це сталося, ми можемо уявити детально, завдяки документам, які збереглися у Державному архіві м.Києва.

Незважаючи на те, що з 5 лютого у Києві було встановлено більшовицьку владу, і в місті з першого ж дня почалися великі жахливі зміни, в Університеті тривало звичайне життя аж до 29 березня 1919 р. Навіть у цей коротенький період захищали дисертації. У неопублікованій автобіографії М.Г.Холодний, ім'я якого носить нині Інститут ботаніки у Києві, пише, що він був останнім, кому вдалося захиститися на ступінь магістра «при більшовиках»⁵. Однак треба зауважити: «при більшовиках» у місті, але не в університеті.

29 березня життя за червоними стінами раптово змінилося. У цей день до Київського університету св.Володимира Наркомос (Народний комісаріат освіти) направив «Раду Комісарів вузів» (РКВУЗ), для його реорганізації.

За спогадами бувшого ректора університету Є.В.Спекторського з цього моменту «встановлено «комісаровладдя» недоучених студентів Харківських навчальних закладів, пріорітетно ветеринарів, які називали себе зоотехніками»⁶.

---

⁴ Проект общего Устава Университетов (на правах рукописи).— К.: Гостипография КУ.— См.: ДАК.— Ф.16, оп. 474, д. 54.

⁵ Н.Г.Холодний. Воспоминания и мысли натуралиста. Автобиография. Неопубликованная работа.— См.: ІА ЦНБ ім. Вернадського, ф. 16, оп. 1, спр. 19, с. 73.

⁶ Alma mater. Університет св.Володимира напередодні та в добу української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади. У з кн.: Кн.1:Університет між двома революціями.—К.: Проїм, 2000.— С. 54.

За іронією долі 1 квітня з'явився наказ №1.

«1. На базі Народного комісаріату освіти від 29 березня 1919р. за № 528/530 ми вступаємо в посади комісарів університетів...

2. Посади Ректорів, Проректорів і Директорів скасовуються.

3. Всі папери і посвідчення вважаються не дійсними без підпису одного з комісарів університетів»⁷.

Підпис був: «Комісар Університету Св.Володимира Міцкун.»

Цей наказ означав, що автономія Університету ліквідована. Відтепер усе внутрішнє життя і діловодство товариш комісар брав під свій контроль.

І це не був першоквітневий жарт.

Надалі майже кожного дня вивішувалися нові накази: про скасування бальної системи, іспитів, про заміну престижного університетського диплому на посвідчення, по суті – просто папірець, в якому зазначалося, що такий-то прослухав такі-то дисципліни. Ось так втілювалися у життя Університету декрети Радянської влади про перебудову вищої школи.

8 квітня на засіданні Ради історико-філологічного факультету професори, зачитуючи численні накази комісара, без обговорення і коментарів стоїчно виносили резолюції «взяти до керівництва», або ж «прийняти до відома» і заносили їх до протоколу.

12-те питання порядку денного здивувало усіх. Це було прохання РКВУЗу надати якомусь тов. П.Рубінштейну посаду викладача філософії. У своїй «*Curriculu vite*» (латиною це треба писати «*Curriculum vitae*», букв.– «біг життя») товариш Рубінштейн, колишній шкільний учитель, а на той час- приятель самого комісара Міцкуна, писав, що тільки останніми місяцями, тобто саме після революції, він одержав можливість приступити до великої наукової праці: «Філософія та історія філософії як проблеми», яку він сподівався закінчити до осені. Далі зазначив, що викладанням у вищому навчальному закладі він також «сподівається знайти постійну аудиторію, являющуюся лучшим реактивом для проявления внутренней работы мысли»⁸.

---

⁷ ДАК.— Ф. 16, оп. 465, спр. 49. «Протоколы заседаний деканата ф-та и материалы к ним. ЮРФАК. 30.04.1919–16.06.1919.

⁸ ДАК.— Ф. 16, оп. 465, спр. 1298.

На жаль, ми ніколи не дізнаємося, як прокоментував цю «*Curriculum*» професор філософії О.М. Гіляров, відомий своїми дотепами у Києві, який був присутній на засіданні. Рада згідно Статуту у дуже коректній формі відмовила пану П.Рубінштейну, бо той не мав ані вченого ступеня, ані друкованих наукових праць⁹.

Нещасні професори навіть не підозрювали, що саботують «грандіозні завдання партії» «про залучення до викладацької діяльності у вищих школах всіх, хто може там вчити»¹⁰.

Комісар В. Міцкун, який повинен був затверджувати протоколи засідань, одразу ж виявив «саботаж контрреволюційних професорів» і, як від нього того вимагала партія, усунув «штучні перепони між свіжими науковими силами (тобто тов. Рубінштейном — *авт.*) і кафедрою»¹¹.

За тиждень, тобто 15 квітня, декан В.С. Бубнов одержав грізний папір від «Комісара Університету Св.Володимира». Той повідомляв, що «магістерські іспити скасовані, як і звання магістра та всі інші. На цій підставі він «просив» (точніше, наказував) переглянути заяву товариша П.Рубінштейна»¹².

Звістка про скасування вчених ступенів вмить облетіла університет. Усі: професори, доценти, асистенти, лаборанти, а також студенти – були приголомшені цією новиною. Цей наказ був незрозумілим, несправедливим і диким, бо вчені звання та ступені – це ж не спадкові шляхетські привілеї, а визнання суспільством високої оцінки заслуг вченого, його таланту і тяжкої праці. Рівність усіх перед законом – це справедливо. Ще можна змиритися з рівністю матеріальною, за яку боролися більшовики. Але як можна зрівняти декретами інтелект, талант? В життя втілювалися світлі ідеали революції: «Свобода, рівність, братерство» — буквально і примітивно. Почалася ера демагогії. Комісари рішуче розпочали заходи по пролетаризації університету, по зарахуванню в студенти після підготовчих семестрів («нуль-семестри») майже неписьменних робітників та селян.

---

⁹ Там же. Спр.1 298. Протокол від 8 квітня 1919р. засідання історико-філологічного факультету.

¹⁰ Історія Київського Університету.— К.:Вид-во КУ, 1959.— С. 328.

¹¹ Там же.— С. 328.

¹² ДАК.— Ф. 16, оп. 465, спр. 1298.

Саме у той час більшість революційної студентської молоді перетворилося, на погляд Міцкуна, на реакціонерів. Навіть ті, хто ніколи не цікавився політикою, прийняли рішення боротися за своє майбутнє, за звільнення від більшовиків. Є.В.Спекторський свідчить, що, більшість професорів схвалювала вступ студентів до лав денікінської армії. Колишній ректор, розповідаючи про цю трагічну сторінку в історії університету, каже, що у той час загинуло багато професорів і дуже багато студентів.¹³ А як багато? Цього, мабуть, ніхто не знає. Колишніх білогвардійців за радянської влади ще довго «виявляли» і мірою їх провини не цікавилися, особливо у початковий період,— просто ставили до стінки

У 1920 році університет було закрито Наркомосом, потім він був перетворений у ВІНО (Вищий Інститут народної освіти), де навчали тільки на протязі 2-х років, заборонивши «реакційній професурі» займатися наукою і підготовкою наукових кадрів. Комісар разом з комуністами та комсомольською молоддю інституту дуже ретельно слідкував за тим, щоб у ВІНО, (або пізніше – КІНО – Київському інституті народної освіти) «університетом і не тхнуло». Вони провадили «чистки» і викривали «реакційну» діяльність професорів та деяких колишніх студентів Київського університету. Але ті, незважаючи на накази Наркома освіти, продовжували займатися наукою нелегально аж до 1926 року¹⁴.

Потім, як завжди, Партія визнала свою помилку відносно науки, і вузи почали брати відкрито участь у науково-дослідній роботі та в підготовці наукових кадрів.

Однак офіційно положення про аспірантуру було затверджено тільки 31 березня 1939 року РНК СРСР. В БСЭ наведена статистика: «В СРСР у 1937 році було 9000 аспірантів, у 1939 — 12 200, у 1947 — більше 15 тис»¹⁵.

Насправді, аспірантура існувала неофіційно вже у 1923 р. в закладах Академії наук, де академіки, колишні професори Університету Св. Володимира, займалися вихованням наукової змі-

---

¹³ Alma mater: Кн.1:Університет між двома революціями.—К.: Пройм, 2000.— С. 58.

¹⁴ Історія Київського Університету.— К.: Вид-во КУ, 1959.— С. 350.

¹⁵ БСЭ. 2-е изд. Т.3.— М., Государственное научное изд-во «БСЭ».— С. 252.

ни — щось на зразок системи професорських стипендіатів. У ВІНО ті ж професори-академіки готували науковців взагалі нелегально на семінарах аж до 1925 року.

Серед тих, хто відстоював науку, був Олександр Васильович Фомін. У ці бурхливі часи революцій та громадянської війни професор ботаніки О.В.Фомін почав створювати свою унікальну наукову школу у Країні Рад і готувати фахівців з нижчих рослин. Серед його учнів, яких він відібрав з кількох сотень, більшість були колишніми студентами Університету св.Володимира, але не встигли закінчити навчання і одержати дипломи. Дехто навіть вступив до армії Денікіна, але не загинув і повернувся в *Alma mater* до свого вчителя. На початку 20-х років вони значилися «слухачами» ВІНО або КІНО (звання «студент» як синонім «ворожого елемента» було скасовано), і водночас працювали науковими співробітниками у Кабінетах та Гербаріях АН України та Ботанічного саду. Серед них були А.С.Лазаренко, А.М.Окснер, П.Ф.Оксіюк, Ю.Д.Клеопов, Д.К.Зеров, який уже почав викладати у КІНО. Мабуть, частково тому, що вони прийшли в науку ще до того, як почав руйнуватися світ, вони дуже добре розуміли, що наука належить до категорії вічних, а не тимчасових цінностей.

Разом зі своїм учителем вони стали фундаторами Київського інституту ботаніки. Вже наприкінці 20-х років майже всі вони стали найавторитетнішими вченими, відомими не тільки у СРСР, але навіть закордоном. Вони дійсно були в СРСР провідними фахівцями з нижчих рослин — ліхенологами, бріологами, альгологами і т. і.

Ситуація з науковими кадрами на той період у державі склалася дивна. Єдиними науковими званнями були найвищі звання: «академік» (з 1918 р.), і «член-кореспондент» (з 1925 р.). Ані магістрів, ані докторів наук не існувало взагалі. Всі науковці, окрім академіків та членів-кореспондентів, незалежно від їхніх успіхів у науці, були просто науковими співробітниками. Існувала практика присвоєння їм за успіхи у науковій роботі категорії с. н. с (старшого наукового співробітника), або підвищення у посаді, наприклад, призначення зав. лабораторією, або заввідділом — і все!

Кінець кінцем радянське керівництво змушене було відмовитися від затвердженої у 1919 р. «рівності» у науці. У 1934 р., нарешті, була прийнята постанова про запровадження наукових

ступенів кандидата і доктора наук. Прийняти таку постанову радянським керівникам було непросто.

Навіть 20 років потому у них залишалися сумніви. Так, у 1955 р. на нараді у Кремлі М.С. Хрущов знову засумнівався у правильності цього рішення і висловився за скасування наукових ступенів. Тоді академік П.А. Капица, авторитет якого визнавало навіть найвище партійне керівництво, у дуже делікатній формі зміг переконати Микиту Сергійовича, що вчені ступені є традиційними та необхідними в науці, як звання в армії¹⁶.

Отже, тільки у 1934–1935 роках у Радянському Союзі, а значить і на Україні, з'явилися перші кандидати й доктори наук. Серед них першими кандидатами біологічних наук були учні О.В. Фоміна.

2 липня 1935 р. на засіданні Президії УАН під головуванням Президента Академії наук А.А. Богомольця була затверджена постанова кваліфікаційної комісії УАН з біологічних наук від 9/II — 1935 р. Про присудження науковим співробітникам Інституту Ботаніки за сукупністю наукових робіт, без захисту дисертації (тобто «*honoris causa*» — *авт.*) вченого ступеня кандидата біологічних наук:

1. Окснеру А.М.; 2. Лазаренку А.С.; 3. Лоначевському А.А.;
4. Оксіюку П.Ф.; 5. Паламарчуку А.І.; 6. Кузьменку А.А.;
7. Персидському Д.А.; 8. Клеопову Ю.Д.; 9. Зерову Д.К.;
10. Моисеевій М.Н.

З допуском тт. Окснера А.М., Клеопова Ю.Д., Зерова Д.К. до захисту дисертацій на вчений ступінь доктора біологічних наук»¹⁷.

Олександр Васильович Фомін, будучи директором Інституту ботаніки, на цьому засіданні вже не зміг бути присутнім і порадити за своїх учнів, бо він вже був хворий, і 16 жовтня 1935 р. його не стало. Але він залишив блискучу плеяду вчених-ботаніків, що потім стали гордістю вітчизняної науки. Усі вони були гідними свого вчителя.

---

¹⁶ Пять писем академика П.А. Капицы Н.С. Хрущеву в журн. «Знамя», 1989.— № 5.— С. 204

¹⁷ Інститут архівознавства ЦНБ ім. Вернадського НАН України.— Ф. 199, оп. 1, спр. 73.

О.В. Фомін був феноменальною людиною, будучи одночасно не тільки видатним вченим, й чудовим педагогом, геніальним організатором у галузі науки і великим трудівником.

Завдяки саме таким ученим, як О.В.Фомін, людям, безкінечно відданим науці, всупереч абсурдним наказам радянської влади, особливо у перші десятиліття її існування, у нашій державі змогли зберегтися кращі традиції та спадкоємність поколінь у науці.

*Анатолий КОНЧАКОВСКИЙ,
зав. литературно-мемориальным
музеем М. Булгакова (филиал МИК)*

СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ КИЕВСКОЙ ОПЕРЫ

«Музыку нельзя не любить.
Где музыка, там нет злого».
Михаил Булгаков

Сразу после майского налета 1943 года советской авиации на оккупированный немцами Киев, по всей Соломенке разнесся слух, что мощным бомбовым ударом разрушен наш Оперный театр. Пострадал и центр города, назывались даже значительные потери среди мирных жителей.

Как оказалось, действительно «сталинские соколы» сбросили свой смертоносный груз почему-то не на вражеские военные объекты, а на кварталы, где проживали рядовые киевляне. Одна из бомб, сброшенных тяжелым бомбардировщиком, угодила прямой наводкой в здание Оперы. Пробив крышу, бомба вместе с частью многопудовой люстры рухнула в партер и, вспоров пол, застряла, не разорвавшись, где-то в песке подвала большой фундаментальной постройки.

Естественно, мне, мальчишке, очень хотелось пробраться в центр города, где произошла бомбежка и где находился поврежденный театр. Однако, ни мама, ни мои соломенские родичи, жившие рядом с нами, и пристально опекавшие юнца, не выпускали меня за пределы двора. Через некоторое время в нашем доме заговорили о том, что налет советской авиации был не случайной акцией. Будто бы разведка донесла, что в этот день в Киев съехалось большое количество немецких военачальников, которых собрали в Оперном театре. Говорили, что налет авиации как раз и был вызван этим событием. Шли разговоры и о том, что неприятельская армия якобы понесла значительные потери. Они могли быть и большими, говорили другие, если бы бомба, влетевшая в здание, там и взорвалась.

Следует отметить, что киевляне, люто ненавидя оккупантов, все же искренне радовались, что наш красавец-театр остался цел.

И лишь сравнительно недавно, листая книгу известного театроведа Валерия Гайдабуря «Театр, захваченный в архивах», я обнаружил там страницы из дневника свидетеля тех киевских событий Ирины Хорощуновой, названные ею «Киевские записки». Помимо интересных житейских наблюдений в оккупированном городе, где под нацистским сапогом, страдая, терпя голод и холод, регулярные облавы и расстрелы заложников, находились тысячи мирных киевлян, она рассказала и о том, что произошло в центре Киева 8 мая 1943 года.

«13 травня 1943 року, четвер. 8 травня, в суботу, було неочікуване і досить недовге бомбардування. Одна бомба впала на тротуар поблизу театрального ресторану, друга влучила в Оперу, а третя – у двір будинку № 3 по Театральній вулиці. Бомба, котра прошила купол Опері, пролетіла повз люстру, і пробивши підлогу, приземлилась у підвалі, в піску, не вибухнувши. Вбила чотирьох німців у двадцятому ряді партеру, ще чоловік десять поранено. В цей час в Опері йшов «Лоенгрін» Вагнера. Паніка там була чимала. Розповідають, солдати по стовпах зізали з гальорки вниз...

Останнім часом в Оперу ходять переважно німці. Нашу публіку нижче гальорки не пускають. У понеділок 10 травня – злива бомб – такого сильного бомбардування ще не було. Страшно, але ж і раділи ми дуже...»

И хотя место, где теперь стоит наша Опера, невозможно считать благополучным, так как на этом же самом месте в 1886 году сгорел старый театр, все же детище архитектора В. Штрома, введенное в 1901 году, оказалось счастливым.

Как только враг был изгнан из города, именно это здание, здание Оперного театра, было отремонтировано одним из первых. Возвратившаяся из эвакуации в г. Иркутск группа артистов оперы и балета, приступила к репетициям и вскоре возобновились театральные постановки.

Свое первое посещение Оперы я запомнил на всю жизнь. Была весна 1945 года. В выходной день мы с родителями переступили порог Театра.

Из довоенных походов мне запомнилось лишь посещение вместе с отцом старого цирка, который, к сожалению, не оставил в моей памяти ничего радостного. А все из-за жуткой выходки воздушных акробатов, когда на глазах у публики была сброшена с

трапеций кукла, выдаваемая артистами-шутниками за живого клоуна.

Вероятно, из-за своего юного возраста я как следует тогда не рассмотрел ни само здание, ни его интерьеры. Помню только, что цирк был большим и красивым, однако в фойе, особенно внизу, у входа, не очень хорошо пахло — ведь в здании содержалось много животных.

Теперь же, входя в помещения Оперного театра, я был просто ошеломлен его роскошными интерьерами. Публики было много. И несмотря на то, что сразу после окончания войны большинство киевлян не могло позволить себе дорогих нарядов, почти все зрители были одеты не по-праздничному. Каждый отыскивал в своем скудном гардеробе самое лучшее. Поэтому публика выглядела нарядной и праздничной.

Быстро заполнялся зал и скоро в партере, где были наши места, не оставалось свободных кресел, как и на всех ярусах театра. Медленно стал гаснуть свет и скоро под аплодисменты зрителей в оркестровой яме показался дирижер. Полились чарующие звуки увертюры к опере «Запорожец за Дунаем». Сейчас не вспомню, был ли этот спектакль утренним или вечерним, но хорошо помню, что партию Караса исполнял И.Паторжинский, а партию колоритной его жены Одарки — М.Литвиненко-Вольгемут. Публика очень тепло встречала замечательных артистов. Много раз зал взрывался аплодисментами. Артистам вручали цветы.

В зале царил какая-то, прямо-таки домашняя, доброжелательная обстановка. Мой дедушка Афанасий, не слывший меломаном, да и в Оперный театр заглядывал нечасто, радовался, как ребенок, слушая прекрасные голоса и наблюдая игру известных артистов. Да и все мы были в восторге от спектакля. Это было мое первое «оперное крещение», которое оказалось для меня счастливым.

С тех пор я стал завсегдатаем Оперы. Старался не пропускать премьер, а наиболее любимые оперы слушал по многу раз. Благо, исполнители каждый раз были другими, да и билеты, не в пример нынешним временам, прямо скажем, так «не кусались». Как и раньше, для меня в оперном спектакле главным является голос артиста. Если исполнитель безголосый, а раньше случались и такие, или с неприятным для меня тембром — для меня такой поход

в театр был бессмыслен. Очень люблю теноровые партии, особенно в операх Дж. Верди. На нашей сцене мне довелось слушать прекрасных певцов таких, как Б.Папроцкий, П.Билынный, А. Соловьяненко, И.Козловский, Н.Гришко...

Яркие воспоминания о нашем Оперном театре сохранились и в памяти Татьяны Николаевны — первой и единственно венчаной жены М.А. Булгакова. Однажды, в мой очередной приезд в черноморский город — курорт Туапсе, где в последние годы жила Татьяна Николаевна, она стала рассказывать о своем первом посещении Киева, когда в 1908 году приехала из Саратова на летние каникулы к своей тете Соне. Вспоминала о том, какое впечатление произвел на нее красавец-город на Днестре и о том, как ее познакомили с гимназистом Михаилом Булгаковым, который вскружил голову саратовской гимназистки. Михаил был активным проводником по любимому городу и, наверное, искренняя любовь к нему передалась и Татьяне, которая всегда нежно и трогательно говорила о Киеве, хотя пришлось ей пережить там не только хорошее.

Тогда, в 1980 году, вспоминая о давно минувших днях, Татьяна Николаевна поведала и о своих музыкальных увлечениях. В Саратове, где ее отец Николай Николаевич Лаппа служил управляющим Казенной палатой, она часто посещала местную оперу. Ее школьная подруга имела возможность практически еженедельно пользоваться абонируемой ложей и почти на все премьерные спектакли приглашала Тасю. И когда саратовская гостья оказалась в Киеве и познакомилась с Михаилом, ее юный спутник оказался также меломаном и старался не пропускать музыкальных постановок оперного театра. Одно время Михаил даже брал уроки вокала в консерватории и довольно прилично играл на фортепьяно.

Так как гостеприимный киевлянин нашел в своей саратовской спутнице преданного поклонника музыки, молодые люди зачастили на Владимирскую улицу, где недалеко от Золотых ворот возвышался Оперный театр, построенный в стиле французского ренессанса. В одном из писем ко мне Татьяна Николаевна сообщала: (30.IV.80) «Настолько я помню, оперный театр того времени был не такой красивый, как теперь, — просто серого цвета. Ходили с М. Булгаковым несколько раз, не очень часто: слушали «Севильского цирюльника», «Аиду», «Травиату», а вот «Фауста» в то

время не ставили. «Фауст» — это самая любимая опера М.Булгакова. Он мог слушать эту оперу без конца...».

Но не на каждый спектакль можно было приобрести билеты. Однажды в Киев приехал на гастроли великий Шаляпин. Федор Иванович любил наш город, как и любил выступать на сцене оперного театра в партии Мефистофеля в опере Ш. Гуно. Задолго до приезда знаменитого артиста все билеты были распроданы, за исключением билетов с местами в «раек» — на галерку. За этими билетами перед спектаклем в кассу театра выстраивалась довольно внушительная очередь — в основном гимназисты и студенты. Вот в такую очередь и стали Михаил с Татьяной. Отстояв в очереди, все же они не стали обладателями желанных билетов. Тогда Михаил принял такое решение: Татьяна возвращается домой, а сам, пользуясь наступающими сумерками, по водосточной трубе... проникает на балкон, а затем и в помещение театра. Все действия оперы ему пришлось отстоять на галерке, но зато он наслаждался великолепным голосом Федора Ивановича и волшебной музыкой «вечного Фауста».

Оперный театр оставил в памяти Татьяны Николаевны не только приятные воспоминания. Она хорошо помнила и роковой для страны 1911 год, когда в Киев приехала царская семья во главе с императором Николаем II. Тогда в партере театра у оркестровой ямы был смертельно ранен презренным террористом (не хочу лишний раз называть его имя) премьер-министр Российской империи П.А. Столыпин, которого Татьяна Николаевна хорошо знала по Саратову. Ведь Петр Аркадьевич в ее гимназическую пору был Генерал-губернатором края, с которым у Николая Николаевича были добрые отношения и не только в служебное время. Столыпин был частым гостем в их доме, где он с отцом Татьяны Николаевны на досуге играли в карты, проводили время за шахматами. А иногда отправлялись на охоту. Недавно племянница Татьяны Николаевны, харьковчанка Тамара Константиновна и ее сын Виктор Владимирович любезно передали практически весь семейный архив Лаппа. На одном из снимков запечатлен финальный эпизод зимней охоты саратовских чиновников. У поверженных трех волков стоит с ружьем Н.Н. Лаппа в окружении охотников в боевой экипировке.

И, когда Петра Аркадьевича не стало, Татьяна которая в это время находилась как раз в Киеве, очень сокрушалась о том, что

это была роковая потеря для России, потому, что хорошо знала этого человека.

Позже в Киеве одну из улиц назовут — Столыпинской, а в центре города, у Городской думы по проекту архитектора Этторе Ксименеса, воздвигнут ему памятник. Однако и он простоит недолго. В 1917 году большевики, зная П.А. Столыпина как истинного патриота и талантливого государственного деятеля страны, разрушая «все до основания», свергли памятник с пьедестала, а на его месте соорудили мало художественный кубистический памятник певцу «мирового пожара» Карлу Марксу. Именно у него, прогуливаясь со своей малолетней племянницей Ирочкой, Михаил Булгаков потом в рассказе «Киев-город» напишет: «Нет. Слов для описания черного бюста Карла Маркса, поставленного перед Думой в обрамлении белой арки, у меня нет. Я не знаю, какой художник сотворил его, но это недопустимо... Трехлетняя племянница моя, увидев памятник, нежно говорила: — Дядя Карла. Черный.»

Сегодня наша Опера изменилась как внешне, так и внутренне. В зрительном зале с фронтона над сценой убрали гипсовые изображения орденов, которыми была награждена Главная опера УССР, заменили занавесы с советской помпезной символикой. Изменился и репертуар. Сейчас ставится, в основном, зарубежная классика, и, в первую очередь, итальянская. К сожалению, почти отсутствует в репертуаре национальная опера. Все партии исполняются, как правило, на языке оригинала. В составе ведущих солистов преобладает молодежь, которая, окончив консерватории, прекрасно проявляет себя и в драматическом и в вокальном плане. Многие из них ждут подходящих зарубежных предложений, чтобы выступать в заглавных партиях лучших европейских и заокеанских оперных театров. Где пел в последнее время Анатолий Соловьяненко? А где обитает со своим несравненным драматическим и вокальным талантом Анатолий Кочерга? А почему не видно на сцене нашей оперы великолепного молодого тенора, киевлянина В.Пришко? Жаль, что такие имена востребованы только за пределами Родины. Властям придержащим их замечательные таланты, похоже, не нужны. А ведь Украина и в старые, и в новые времена восхищала и продолжает восхищать весь мир выдающимися мастерами вокала. Недаром наш край называют соловьиным.

Сегодня в театр пришел другой зритель. Раньше в Оперу ходила киевская интеллигенция и учащаяся молодежь. Теперь, когда в городе своя интеллигенция практически исчезла, зал заполняют представители дипломатического корпуса и различных зарубежных торгово-экономических компаний. Цены на билеты резко возросли, и теперь, если кто-либо из чудом оставшихся в городе старых интеллигентов захочет попасть на спектакль, он должен будет надолго запомнить свой поход в театр, и не в последнюю очередь из-за того, что придя домой, он продолжительное время будет ощущать вакуум в своем скудном кошельке.

И все же, несмотря ни на что, Опера остается оазисом музыкальной культуры, она, надеюсь, не умрет, как не умер и драматический театр в смутную эпоху вездесущего телевидения. Ведь только в Опере можно насладиться настоящей музыкой и естественными голосами певцов. Действительно, там еще можно услышать по-настоящему живую музыку и живые голоса.

*Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ,
зав. відділом «Київ новітньої доби»
Музею історії миста Києва*

ДІЯЛЬНІСТЬ У КИЄВІ В 1941—1943 рр. ПІДПІЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «СМЕРТЬ НІМЕЦЬКИМ ОКУПАНТАМ»

«Якби хтось сказав ще 20 червня 1941 р. про можливість підпільної боротьби наших людей на Україні, у Білорусії, під Смоленськом, у Литві, в разі нападу фашистських військ, то такого зарахували б до панікерів. Ми не були готові до підпільної підривної роботи в тилу ворога» — свідчення генерала Тимофія Строкача (в роки Великої Вітчизняної війни він очолював Український штаб партизанського руху.).

Але після «раптового» нападу 22 червня 1941 року нацистської Німеччини на СРСР настрої у суспільстві докорінно змінилися. Дуже швидко прийшло усвідомлення смертельної загрози, що нависла над країною. З початком цієї навали розпочалась кровопролитна боротьба не на життя, а на смерть. Слов'янські народи повинні були звільнити «життєвий простір» для представників вищої раси-арійців. Гітлерівці планували залишити незначну кількість населення, яка б обслуговувала їхні потреби та виконувала б найбруднішу та найтяжчу роботу. Інші не мали жодних перспектив на виживання. Звертаючи свій погляд на схід, гітлерівці, насамперед, бачили Україну, з її багатими чорноземами. Вона завжди була ласим шматком для різних завойовників протягом усієї своєї драматичної історії. Тут, за планами фюрера, збиралися побудувати впорядковані німецькі міста, сполучені між собою швидкісними автострадами. Щоб, комфортно подорожуючи з фатерлянда у Крим, нові господарі могли милуватися чудовими краєвидами і безкрайними степами. Намагаючись придушити найменшу спробу опору, фашисти проводили жорстоку окупаційну політику. Вони сотнями страчували заручників. Людей хапали просто на вулицях, намагаючись посіяти страх. Тільки на тимчасово окупованій території України, гітлерівці знищили 5,5 млн. чоловік. Проте справжні патріоти не могли і не хотіли чекати такої участі. Вони боролися всіма засобами, розуміючи, що здолати ворога у

тій війні можна було тільки зусиллями всього народу. Становлення цієї боротьби відбувалося в надзвичайно суворих умовах. В усіх областях України були створені підпільні обкоми, миськкоми та райкоми партії. Всього було організовано 4316 підпільних організацій та груп. Майже 26 тис. комуністів залишили для роботи в підпіллі. Та через надзвичайно складну ситуацію більшість з них так і не почали діяти. Погано вплинув на моральний стан людей і трагічний початок війни. З приходом німців, за наказом окупаційних властей всі комуністи мусили зареєструватися у гестапо. Там їх суворо попередили, що вони будуть розстріляні, в разі випадків саботажу, за місцем їхнього проживання. Більшість підпільних організацій, у складі яких діяло близько 100 тис. патріотів, у кінцевому підсумку, були розгромлені у нерівній боротьбі. Багатьох патріотів схопили і стратили після катувань. До того ж бракувало необхідного досвіду. Його доводилося набувати безпосередньо у ході війни і часто дуже дорогою ціною. Але попри все, рух опору ширився і зростає.

Однією з найбільших за чисельністю та масштабами роботи у Києві була підпільна організація «Смерть німецьким окупантам», керівне бюро якої очолював Григорій Кочубей. Серед її керівників були також комуністи В.Ананьєв, М.Дем'яненко, В.Черепанов, К.Ткачов. Організація утворилась у грудні 1941 року і швидко поширила свою діяльність у місті. Згодом її підпільні групи були на 6 залізничних вузлах України. Мала у своєму складі 120 чоловік та 20 конспіративних квартир. Для більшої секретності та оперативності вона була розділена на 9 груп. Дві з них, що налічували понад 30 підпільників, діяли на гумово-регенераторному та трамвайному заводах. Першу очолював інженер Логвин Матвеев, другу — Борис Загорний.

Матвеев народився в місті Уральську, згодом переїхав у Київ до брата. Тут одержав вищу освіту і працював до війни на авіаційному заводі. Ще у 1938 році познайомився з Кочубеєм. Між молодими людьми виникла близька дружба, яка в окупованому Києві пройшла випробування на міцність. Уже 23 червня 1941 року Матвеев добровільно пішов на фронт. У серпні під Уманню потрапив у полон. Неодноразово втікав від німців, поки не дістався Києва, де на нього чекала молода дружина. Спершу всіляко уникав роботи на фашистів, як вони того вимагали. Декілька разів на

вул. Велику Підвальну, де він мешкав, заходив Г. Кочубей. За його порадою влаштувався на Дарницький гумово-регенераторний завод, що знаходився неподалік залізничного вузла. Він дуже цікавив підпільників. Там постівно велось спостереження за пересуванням ешелонів з ворожою технікою та живою силою. На заводі Матвеев залучає до підпільної роботи головного бухгалтера Е. Дієсперова. Після закінчення оборони Києва він також потрапив у полон. Гітлерівці утримували його у таборі на вул. Керосинній. Сюди звідусіль приходили люди, що намагалися врятувати своїх родичів. Червоноармійці утримувалися тут у дуже поганих умовах. Батьки Ігоря Рум'янцева також прийшли до цього табору, і як всі голосно вигукували прізвище сина. Проте ніхто не відгукнувся. Натомість зустріли у таборі свого сусіда на ім'я Есмер, з яким приятелювали раніше. Вони врятували його, видавши за свого сина. Німці тоді ще відпускали полонених, по яких приходили родичі. Це стосувалося насамперед українців. Вийшовши на свободу, Дієсперов по якомусь часі також почав працювати на цьому заводі. Близько зійшовшись з Матвеевим, вони почали залучати до роботи в підпільній організації нових членів. Щоб проводити широку агітаційну роботу серед населення, були необхідні листівки. Підпільники дізналися, що у Броварах на території колонії НКВС в одній із будівель під час оборони Києва знаходилась друкарня. Там видавалися червоноармійські газети. Бомбами приміщення було зруйноване. Підпільник Поживалов знайшов під руїнами друкарський шрифт. Його необхідно було негайно переправити у Київ. За дорученням Кочубея у Бровари поїхав Валентин Черепанов. Заховавши дорогоцінний, але дуже небезпечний вантаж у сумку від протигазу, він вирішив повернутися у місто на паровозі знайомого машиніста. Для маскуванню зверху насипав товстий шар махорки. Тож коли німецький охоронець, що супроводжував потяг, запитав, що він везе, спокійно відповів: махорку для продажу. Мовляв, треба ж якось утримувати сім'ю. При цьому він щедро пригостив німця цим товаром підвищеного тоді попиту. Задоволений солдат вже більше нічого не запитував. Нездовзі на Чорній горі поряд з трамвайним заводом було облаштовано підпільну друкарню, що знаходилась у підземному приміщенні. Підпільниця групи Загорного пенсіонерка Віра Ананьєва незважаючи на великий ризик, надала свою квартиру, що знахо-

Аналог за адресою Залізничне шосе, 5 для розміщення друкарні. Там протягом тривалого часу друкувалися листівки, що містили інформацію про справжнє становище на фронті. Вона розвінчувала брехню окупантів, які постійно сповіщали, що вже захопили Москву, Ленінград та інші радянські міста. Це робилося навмисно, щоб викликати почуття приреченості і зневіри у населення тимчасово захоплених територій. Ще одна конспіративна квартира, яка належала Лідії Малишевій, знаходилася поруч з трамвайним заводом і не викликала ніяких підозр у окупантів. Вона використовувалась для таємних зустрічей Г.Кочубея та Б.Загорного з підпільниками. По радіоприймачу там слухали Москву, записуючи зведення Совінфорбюро. Сюди ж підпільники трамвайного заводу — Петро і Оксана Тимченки, Василь, Павло, Катерина Загорні, Дмитро і Рита Федоренки з великим ризиком для себе приносили щойно надруковані листівки. У грудні 1942 року там було надруковано газету «Радянська Україна» у кількості 15 примірників. Її розповсюдили, поклавши у пронимецьку газету «Нове українське слово», яку видавали колаборанти з дозволу окупаційної влади. Підпільники організації «Смерть німецьким окупантам» постійно переправляли в партизанські загони Івана Бовкуна, Михайла Наумова та інших командирів, перевірених людей, зброю, боєприпаси, медикаменти та теплий одяг.

В окупованому Києві постійно мали місце акції саботажу та диверсії, що виводили з ладу об'єкти, які гітлерівці намагалися поставити собі на службу. Так, підпільник І.Маняка вивів з ладу вулканізаційний апарат, який використовували для ремонту автомобільних камер, П.Загорний організував викрадення вантажної машини з гаража «Київенерго». На ній з'їздили в село Козин за зброєю, а потім, вивівши з ладу покинули. Інженер Матвеев систематично робив помилки у кресленнях, щоб максимально ускладнити відновлення заводу. Смертельно ризикуючи, Ганна Денисюк, підпільниця з його групи, викрадала документи та бланки зі столу машиністки заводууправління, коли та виходила.

Фашисти лютували. Гестапо не припиняло полювання на патріотів, що боролися у підпіллі. Часом це давало гітлерівцям бажані результати. Фатальним провалом позначився грудень 1942 року для групи Матвеева. Фашисти схопили і закатували майже всіх її членів. Врятувалися лише ті, хто в цей час виконували завдання за

межами Києва. Через місяць німецькі агенти натрапили на слід друкарні на Чорній горі. Її встигли переховати спочатку на квартири Л.Малишевої, а потім у будівлю насосної станції трамвайного заводу. Але коли гестапівці з'явились на квартиру В.Ананьєвої, там були підпільники. Вони вчинили запеклий опір німцям. Перестрілка тривала декілька годин. Зрештою гестапівці схопили п'ятьох патріотів — Володимира та Віру Ананьєвих, Павла та Оксану Тимченків та Микиту Сороку. Всі вони героїчно загинули у катівнях гестапо, стійко витримавши тортури. Згодом друкарню у розібраному вигляді переправили у партизанський загін «За Батьківщину» І.Бовкуна. Коли ж стало абсолютно неможливо залишатись у Києві, до загону пішов і керівник організації Кочубей. Не доживши до перемоги, він поліг у бою влітку 1943 року.

Підпільна організація «Смерть німецьким окупантам», діючи в надзвичайно складних умовах, зробила свій внесок у загальну справу перемоги над фашизмом. Древні римляни мали рацію, коли говорили «Ми б загинули, якби не гинули».

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Історія Києва. т. 3. ч.1.— К.,1985.
2. М.Коваль. Україна: 1939–1945 рр.—К.,2000.
3. В.І.Кучер,П.М.Чернега. Україна у другій світовій війні (1939–1945).—К.,2004.
4. Ю.Зінченко, В.Кучер. Правду історії не затьмарити.— «Радянська Україна».— 1991.— 21 червня.
5. Звіт підпільної групи Бориса Загорного, що діяла на трамвайному заводі.— Архів Музею історії м. Києва.
6. Матеріали пошукової роботи М.Рибакова про діяльність підпільної групи Логвина Матвеева, що діяла на дарницькому гумово-регенераторному заводі.— Архів Музею історії м. Києва.

*Олександр КУЧЕРУК,
директор Бібліотеки ім. О.Ольжича*

ДО ІСТОРІЇ МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ У КИЄВІ У ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Внаслідок активного розвитку бойових дій з початку нападу Німеччини на Радянський союз 19 вересня 1941 р. Київ перейшов під владу німців. Наступного дня Гітлер офіційно затвердив структуру окупаційної адміністрації на території України, що утворила у складі окупованих територій рейхскомісаріат Україна з центром у Рівному. Київ став адміністративним центром одного з шести генеральних округів рейхскомісаріату. Місто певний час перебувало під владою і контролем вермахту, а з просуванням фронту далі за Схід військові передали владу під контроль адміністрації Міністерства східних окупованих територій, тобто цивільній окупаційній владі.

За словами провідного діяча ОУН професора Ю.Бойка¹, свідка і учасника подій, «поки військові кола не мали окреслених інструкцій згори, поки партійна керма Райху не вислала на Україну здійснювачів своєї расово-антиукраїнської позиції, військовики, стикаючись на щойно здобутих теренах з українською національною спільнотою, діяли розгублено або з виявами стриманих проукраїнських симпатій»².

Незважаючи на те, що перед відступом влада організовано евакуювала 335 тис. громадян, частині населення вдалося само-

---

¹ Бойко Юрій (справжнє прізвище Блохін; 1909) літературознавець, громадський політичний діяч. Народився в Харкові, де отримав середню освіту, закінчив Харківський університет, працював учителем, науковцем в Інституті української літератури, спеціалізувався у шевченкознавстві, зазнав переслідування. В час Другої світової війни став членом ОУН, перебував у Харкові, Києві. Після війни на еміграції. Професор УВУ. Член ПУН, довголітній голова Сенату ОУН. Автор низки літературознавчих праць з теорії націоналізму, зокрема книги про газету «Українське слово» 1941 р. «У сяєві нашого Києва» тощо.

² Ю. Бойко. «Українське слово» у 1941 році./Вибране.— Т. 4.— Гейдельберг, 1990.— С. 277.

стійно покинути місто і населення міста помітно скоротилося, воно, станом на квітень 1942 р., все ж таки становило значну кількість — близько 352 тис. громадян. Люди мали жити, точніше виживати у складних умовах окупації. Для забезпечення життєдіяльності міста у вересні–жовтні 1941 р. було створено необхідні адміністративні та господарські органи, зокрема міську управу та районні управи. На перших порах з числа місцевих громадян та за допомогою прибулих до Києва похідних груп ОУН, з якими приїхали такі відомі постаті як О.Ольжич та О.Теліга, було здійснено спроби надати місцевій владі українського характеру, про що свідчило використання національної символіки — синьо-жовтих прапорів та герба-тризуба. Політична складова українського життя зосередилася на творенні Української Національної Ради (УНРада) — революційного передпарламенту України.

До участі у місцевих структурах залучалися паявні сили, серед яких науковці, діячі культури. Варто пригадати, що першим міським головою був професор О.Оглоблин, до складу міської управи, як керівник відділу освіти і культури увійшов відомий скульптор і кінорежисер І.Кавалерідзе. Почало відроджуватися громадське і культурне життя, започатковано друк щоденної газети «Українське слово» (редактор І.Рогач) та тижневого додатку «Література і Мистецтво» (редактор М.Ситник) на зміну якому прийшли «Літаври» (редактор О.Теліга).

За повідомленнями «Українського слова» можна прослідкувати напрям зусиль «національної роботи». Перед українською інтелігенцією ставилося завдання, «не покладаючи рук, братися до відновлення України після жахливої руїни. Вправді ми ще не спроможні зараз у скорому часі відбудувати те все, що знищено та зруйновано за двадцять літ, але ми мусимо від основ класти тверді й здорові підвалини під наше державне будівництво»³. Через кілька днів у повідомленні про роботу міської управи писалося: «Безперервний потік відвідувачів бачимо в секціях відділу освіти і культури. Передова інтелігенція всіма своїми силами поринає у творчу працю, щоб проростити зерно нового на українській

---

³ Гречаний Т. Завдання української інтелігенції//Українське слово.— 10 жовтня.— 1941.— Ч. 27.

ниві. Відділ закінчує підготовку до початку навчання у середніх школах. [...] Готуються до відкриття музеї, архіви, бібліотеки»⁴.

В осінні місяці 1941 р. утворено низку творчих та громадських товариств, важливе значення надавалося розбудові «Просвіти». Душею спілки українських письменників стала поетеса О.Теліга, яка, зокрема, планувала перетворити тижневий додаток до «Українського слова» «Літаври» на окремий орган спілки, було навіть оголошено передплату на часопис на наступний 1942 р.

У місті з тих чи інших причин залишилася певна кількість діячів культури, і зокрема художників, одні, як письменник Аркадій Любченко, свідомо не поїхали в евакуацію перед приходом німців, інші, можливо і хотіли б евакуюватися, але не потрапили до списків евакуйованих діячів культури⁵. На підставі документів і спогадів нам вдалося встановити прізвища частини мистців, котрі перебували в окупованому німцями Києві. Більшість їх ми назвемо нижче.

Серед тих, хто у той час перебував у Києві, був відомий український митець Ф.Крастицький, який переховував у себе написаний з натури портрет Голови Директорії УНР. Цей портрет використовувався у залі, де проводила засідання Українська Національна Рада у Києві⁶.

Щоб дати якийсь заробіток художникам, міська управа організувала при відділі пропаганди художню майстерню, яка виконувала портрети політичних діячів, письменників, народних героїв, герби-тризуби, а також вивіски для крамниць та установ⁷. Зокрема, «за погодженням з Церковною радою та сектором наочної пропаганди (міської управи — О.К.), кілька художників пишуть зразки ікон [...] Затверджено до друку зразок образу князя Воло-

---

⁴ Андрій Черемош. День у міській управі//Українське слово.— 25 жовтня.— 1941.— Ч. 40.

⁵ Просто так евакуюватися з Києва з початком війни не можна було, щоб отримати місце у вагоні чи виїхати автомобільним транспортом потрібно було мати спеціальний дозвіл згідно списків, які затверджувалися де факто в НКВС. Відмовитися від евакуації не дозволялося, це розцінювалося як злочин і підлягало покаранню.

⁶ Михайлович М. Сорок років тому//На зов Києва: Український націоналізм у II Світовій війні.— Торонто, Нью-Йорк.— 1985.— С. 211.

⁷ Хроніка//Українське слово.— 1 листопада.— 1941.

димира Великого. Готові також оригінали портретів Тараса Шевченка та Івана Франка. Надалі намічено видати серію портретів історичних діячів України»⁸.

За підтримки міської влади і культурної референтури ОУН у Києві розпочалася підготовка до створення професійної організації художників. Серед київських мистців сформувалися дві групи, які гуртувалися навколо художників Антона Середи та Василя Кричевського з метою утворення професійної організації. Більшого у цьому досяг А.Середа, тож почнемо з нього.

Біографія А.Середи досить цікава, з несподіваними поворотами. Народився він 1890 р. на Київщині, батько — сільський фельдшер, а мати вчителька. Непересічний талант дозволив йому вступити до Строганівського училища в Москві, яке він закінчив 1914 р. зі званням художника першого ступеня. У час Першої світової війни як представник Союзу земств, працював на Заході України. Українську Революцію зустрів із захоплення, разом з Г.Нарбутом та іншими мистцями став одним з провідних мистців УНР, належав до засновників Української академії мистецтв 1918 р. А.Середа є автором першої української поштової марки номіналом 10 і 20 шагів. Довгі роки викладав у київських художньому та архітектурному інститутах. У його оформленні у 1926, 1927 та 1937 рр. виходив «Кобзар» Т.Шевченка, твори інших українських письменників. Після війни його дивним чином не зачепило НКВС, ба більше — саме він став автором прапора УРСР у 1947 році. Тоді ж він отримав звання професора і продовжував викладати у Київському художньому інституті, але до кінця життя не отримав ніякого почесного звання, не був нагороджений ні орденами ні медалями. Помер А.Середа 1961 р., похований у Києві.

Отож група А.Середи подала до міської управи прохання на дозвіл утворення Співки українських мистців-образотворців (СУМО), на що досить оперативно отримали відповідний документ за підписом міського голови В.Багазія.

---

⁸ Образотворче мистецтво//Українське слово.— 10 грудня.— 1941.

Постанова № 167

Голови міста Києва від 21 листопада 1941 року.

«Про утворення Спілки Українських Мистців-Образотворців.

В місті Києві за ініціативою групи робітників українського образотворчого мистецтва утворити Спілку Українських Мистців-Образотворців.

Організація спілки покладається на п. А.Ф.Середа.

Правління Спілки у двотижневий термін подати мені на затвердження Статут Спілки.

Голова міста Києва

В.Багазій.»

З оригіналом згідно: Секретар (підпис нерозбірливий)
(відтиск печатки)»⁹.

У наступні дні, згідно з постановою міського голови велася розробка статуту спілки, до нас він не дійшов, але за наступним документом можна судити, що він був розроблений, чи, принаймні, над ним працювали. Йдеться про проект ще однієї постанови міського голови. Ось її текст:

Постанова ч....

Голови міста Києва від «...» ..... 1941 року.

На додаток до постанови ч. 167 від 21.XI-41 року про створення Спілки Українських Мистців-Образотворців УХВАЛЮЮ:

Затвердити доданий до цього тимчасовий статут зазначеної спілки.

Голова міста Києва

(Володимир Багазій)

Погоджено: правничий відділ»¹⁰.

Про те, що справа трактувалася поважно, свідчить факт виготовлення тимчасових посвідчень членів спілки

Спілка

Українських Мистців-Образотворців

Київ

.... / .... 194...

ч. ....

ПОСВІДКА

Цим посвідчується

П. ....

народжений в ..... / .... 1941 ... р.

який мешкає в ..... по вул. ....

є дійсно членом Спілки Українських Мистців-Образотворців.

Керівник Проводу Спілки:

(А.Середа)

Секретар:

⁹ Архів ОУН у Києві.

¹⁰ Архів ОУН у Києві.

Про ці процеси пізніше згадував член ОУН, учасник похідних груп ОУН, секретар спілки художник М. Михайлович «наші спроби створення якогось об'єднання українських мистців-образотворців не тільки при міській управі Києва, як органу всеукраїнського, не увінчалися успіхом»¹¹. Діяльність спілки не змогла поширитися за межі Києва, вона залишилася своєрідною профспілкою, котра головну увагу звертала на забезпечення мистців якоюсь працею, що давало додаткові можливості для виживання в умовах окупації. Однією з причин невдачі «з якими важко було боротися,— були «ініціативи» деяких спритних мистців, які пробували, очевидно, голодуючи, самостійно пописуватися на службі окупанта, у свій спосіб «репрезентуючи», так само як і за Сталіна,— наше мистецтво»¹². Йдеться про В. Кричевського та коло тих художників, що його підтримували.

Одночасно В. Кричевський, певною мірою на противагу Спілці, взявся створювати Товариство художників і архітекторів, на що Спілка зреагувала листом до міського голови В. Багазія, де говорилося: «Спілка звертається до Вас з проханням не допустити до творення об'єднання образотворців, що з одного боку легалізуватимуть гурток невдоволених з курсу Проводу Спілки, а другого — відвертатимуть увагу мистців від завдань, що перед мистцями Спілка ставить, інспіруючи чвари і зайве непорозуміння. Спілка просить Вас відібрати можливість «Т-ву Художників і Архітекторів» — очолене «Заслуженим діячем советського мистецтва п. Ф. Кричевським ПРАВО виступати, як чинник, що посідає тотожне зі Спілкою компетенції, бо вважає, що творення під сучасну пору рівнобіжних об'єднань загальній справі лише шкодять»¹³.

В. Кричевський ініціював створення Комітету охорони пам'яток культури та старовини. Його ж обрано головою, а вченим секретарем археолога І. Іванцова. Комітет складався з секцій художньої промисловості, малярства, графіки та скульптури та ін.¹⁴

---

¹¹ Сорок років тому...//На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні.— Торонто, Нью-Йорк.— 1985.— С. 212.

¹² Михайлович М. Сорок років тому...//На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні.— Торонто, Нью-Йорк.— Там само.

¹³ Лист спілки українських мистців-образотворців до Голови Київської міської управи. 09.12.1941. Архів ОУН у Києві.

¹⁴ Хроніка//Українське слово.— 1 листопада.— 1941.

До Ф.Кричевського тяжіли: скульптор І.Кавалерідзе, архітектори О.Смик, П.Юрченко, О.Вербицький, П.Костирко, довголітній головний художник оперного театру у Києві І.Куручка-Армашевський, підтримував його, зрозуміло, і син В.Кричевський. Ця група зафіксована на фото у газеті «Українське слово» 12 грудня 1941 р. на прийомі у міського голови В.Багазія.

Питання збереження мистецьких цінностей, що зберігалися в музеях, залишалися під пильним наглядом громадськості. Справа у тому, що на усіх окупованих німцями територіях діяли спеціальні групи фахівців міністра окупованих територій Сходу Розенберга, котрі вилучали найкращі мистецькі речі і вивозили до Німеччини. Серед таких розенбергівських фахівців у Києві працював археолог Н.Феттіх, котрий залишив щоденник свого перебування у Києві, у якому детально описує, як відбувався відбір пам'яток і вивезення до Німеччини. Н.Феттіх познайомився з директором Музею російського мистецтва П.Кульженко, (зокрема вона давала йому платні уроки російської мови), що полегшувало йому отримувати необхідну інформацію та доступ до запасників. Занепокоєна діяльністю Н.Феттіха міська управа вирішила замінити П.Кульженко на посаді директора музею А.Середою. Це не сподобалося Н.Феттіху і він через німецький генералкомісаріат досить легко ліквідував спробу захистити музей від «наукового» зацікавлення німецького посланця Розенберга¹⁵. Нацистський вчений безапеляційно і зверхньо пише, що «замість доброго фахівця європейського рівня призначають на посаду українського «екстреміста», який уявлення не має ні про науку, ні про щось подібне»¹⁶.

Міська управа навесні 1942 р. провела перепис населення міста та статистичні дослідження стану міського господарства, національного складу населення, освіти, роду занять тощо. Нас цікавлять художники, отож, згідно зі статистикою станом на 1 квітня 1942 р. у Києві проживало 9 художників (з них три жінки), та 3 скульптори, а також представники інших мистецьких спеціальнос-

---

¹⁵ Феттіх Н. Київський щоденник. 3.XII.1941–19.I.1942.— К., 2004.— С. 73–74.

¹⁶ Феттіх Н. Київський щоденник. 3.XII.1941–19.I.1942.— К., 2004.— С. 74.

тей: іконописців — 3, вишивальників і вишивальниць — 31, виробників малярно-художніх виробів — 7, «модельників іконостасів» — 2, різьбярів — 2, «спеціалістів по розпису скла, порцеляни та тканин» — 5, силуетників — 2, килимарів — 2, фотографів — 73, «фото-кіно-операторів» — 5, «виробників художніх виробів» — 6, ювелірів — 17¹⁷.

Щодо вишивальниць варто навести характерний приклад. Серед всього іншого у Києві силами істориків у березні засновано Музей переходною доби, як структурний підрозділ Київської міської управи. Директором музею призначено відомого історика, першого міського голову Києва О.Оглоблина. Головним завданням музею було збирання матеріалів і документів періоду 1917–1942 рр. Не маючи постійної експозиції, музей влаштовував тематичні виставки. Так от, влітку 1942 року музей готував чергову виставку, на яку подали свої роботи художники, це були твори живопису, графіки, скульптура і, частково, народне мистецтво. Серед експонатів на чільному місці висів портрет Адольфа Гітлера. За надіслані роботи на цю виставку надавали охоронні листи-розписки, одна з таких розписок була видана ігумені Флорівського монастиря у Києві (належав до Автономної Української Православної Церкви Московського патріархату) на вишитий нею та тимчасово переданий до музейної експозиції, портрет Адольфа Гітлера¹⁸.

Митці, які гуртувалися навколо А.Середі, мали підтримку у міській управі, яка оголосила, що «майстри пензля дістануть працю у спеціальних майстернях. Завдання таких майстерень — якнайліпше поширити серед населення твори українського малярського мистецтва»¹⁹. У той же час «за тих умов животіння у недопаляному, пограбованому Києві годі було сподіватися творчої активності мистців»²⁰. Офіційний стан спілки дозволяв міській управі, крім іншого, допомагати художникам, їхнім родинам прохарчуватися. Це можна проілюструвати ще одним документом —

---

¹⁷ Маляженко А. Київ за 1942 р.//Наше минуле. — Ч 1(6).— 1993.— С. 175.

¹⁸ ДАКО.— Ф. Р-2412, оп. 1, спр. 30, арк. 17.

¹⁹ Художні майстерні//Українське слово.— 21 жовтня.— 1941.

²⁰ Михайлович М. Сорок років тому...//На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні.— Торонто, Нью-Йорк, 1985.— С. 212.

заявою спілки за підписами голови спілки А.Середі та секретаря М.Михайлевича до відділу постачання Київської міської управи «з проханням... включити в списки на додатковий хліб співробітників» спілки, це А.Середа, М.Лобач-Жученко, П.Носко, Г.Світлицький, М.Сліпченко²¹.

Той же М.Михайлович розповідає, що мистці, об'єднані навколо А.Середі «перетворилися на своєрідне образотворче підпілля з основним завданням боронити національну самобутність рідного мистецтва і противитись усяким тенденціям пристосувань, пропаваним окупантом і його поплентачами»²².

Окупаційна цивільна влада своє утвердження почала хвилею репресій. Члени ОУН, які діяли майже легально, та ті, хто підтримував їхню позицію, першими потрапили під тиск. Розстріляно міського голову В.Багазія та ще кількох співробітників міської управи. У другій половині грудня ліквідовано «Українське слово», арештований повний склад редакції на чолі з І.Рогачем, які знайшли свою смерть у Бабиному Яру. Розгромлено спілку письменників, Олену Телігу та її однодумців гестапо розстріляло у тому ж Бабиному Яру. Інші творчі об'єднання фактично припинили свою діяльність. Це стосується і Спілки українських митців, образотворців і товариства художників та архітекторів.

---

²¹ Архів ОУН у Києві.

²² Михайлович М. Сорок років тому...//На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні.— Торонто, Нью-Йорк, 1985.— С. 212.

*Тетяна ЄВСТАФ'ЄВА,
зав. відділом «Бабин Яр»
Музею історії міста Києва*

ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАГЕДІЇ БАБИНОГО ЯРУ В МАТЕРІАЛАХ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ І МІСЬКОЇ КОМІСІЇ СПРАЯННЯ В РОБОТІ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ

У матеріалах Надзвичайної Державної Комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колгоспам і громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР¹, а також в інших документах, розшуканих у зв'язку з вивченням трагедії Бабиного Яру, знайдені унікальні документи, свідчення про те всенародне горе, яке обрушилося на наше місто в роки Великої Вітчизняної війни.

Бабин Яр знакове місце, місце трагедії, місце смерті і це не випадково. По масштабах і кількості жертв розстріли у Бабиному Яру — це одна із найбільших акцій по знищенню мирних людей у період Другої світової війни. Фактично за два дні 29 і 30 вересня 1941 р. у Бабиному Яру було знищено майже все єврейське населення Києва, що залишилося у місті після відходу військ Червоної Армії. В оперативному повідомленні по СРСР № 101 від 2 жовтня 1941 р., надісланому начальнику поліції і служби безпеки говорилося: «Зондеркоманда 4-а в сотруди́нстве со шта-

---

¹ Надзвичайна Державна Комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників та завданих ними збитків громадянам, колгоспам і громадським організаціям, державним підприємствам і заснуванням СРСР (далі Надзвичайна Державна Комісія). Утворена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 р. для збору документальних даних, перевірки і систематизації всіх матеріалів про злочини гітлерівських злочинців і матеріальний збиток, заподіяний радянським громадянам, колгоспам і державі в результаті тимчасової окупації радянської території арміями фашистської Німеччини і її спільників, а також для встановлення німецько-фашистських злочинців, винних в організації і здійсненні злочинів на окупованій радянській території і передачі їх суду.

Великая Отечественная война. 1941–1945. Энциклопедия.— М., 1985.— С. 787.

бом айнзацгруппы совместно с двумя полицейскими подразделениями из бригады «Юг» ликвидировали 29 и 30 в сентября в Киеве 33771 еврея»².

Перша інформація про масові вбивства євреїв у Києві надійшла на Захід 13 листопада 1941 р. радіограмою, відправленою польськими підпільниками зі Львова на адресу польського уряду в Лондоні. Називалася і кількість розстріляних євреїв: 35 тисяч.

Перші зведення про розстріли в Бабиному Яру з'явилися вже через кілька місяців після окупації німецькими військами Києва. Так, 26 листопада 1941 р. у газеті «Красная звезда»³ був надрукований нарис спецкора по Південно-Західному фронті майора Степаненка П., що ґрунтуючись на розповідях людей, які вирвалися з окупованого Києва, вперше написав про розстріли євреїв у Бабиному Яру.

6 січня 1942 р. у ноті Народного Комісара іноземних справ В. Молотова, адресованій усім урядам, з якими СРСР мав дипломатичні відносини говорилося: «Страшная резня погромы були учинены немецкими захватчиками в украинской столице Киеве. За несколько дней немецкие бандиты убили и расстреляли 52 тысячи мужчин, женщин, стариков и детей, безжалостно расправляясь со всеми украинцами, русскими, евреями, чем-либо проявившими свою преданность советской власти»⁴. У квітні 1942 р. у газеті «Красная звезда» були опубліковані нотатки І. Эренбурга про есесівців, де він писав: «Бить мы их будем с особым удовольствием: за все виселицы, за керченский ров, за Лукьяновское кладбище в Киеве»⁵, а у вересні 1942 р.— «Год тому назад на кладбище в Бабьем Яру расстреляли пятьдесят пять тысяч киевлян»⁶.

---

² Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. Сост. А. Круглов.— К., 2002.— С. 77.

³ Степаненко П. Что происходит в Киеве. // Красная звезда.— 1941.— 26 ноября.

⁴ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7 т. /Ред. Р.А. Руденко.— М., 1958.— Т. 3.— С.515

⁵ Эренбург И. Армия палачей // Красная звезда.— 1942.— 3 апреля.

⁶ Эренбург И. Киев. // Красная звезда.— 1942.— 27 сентября.

Звістки, одна страшніша за іншу, що доходили з районів тимчасово окупованих німецько-фашистськими загарбниками, давали далеко не повну картину нечуваних звірств.

6 листопада 1943 р. Київ було звільнено. Місто лежало в руїнах і було спустошено, у ньому нараховувалося до 180 тисяч жителів. За два роки окупації в Києві загинуло майже 200 тисяч чоловік, з них більше 100 тисяч — у Бабиному Яру.

Одним з перших у Бабиному Яру побував фронтний кореспондент газети «Правда» Борис Полевой: «Мы вошли в Киев с первыми советскими частями — згадував він.— Город еще пылал. Но всем нам корреспондентам не терпелось побывать в Бабьем Яру. О нем мы слышали в эти годы предостаточно, но нужно было увидеть все самим. Мы приехали в Бабий Яр и обмерли. Громадные, глубоченные рвы. Накануне бомбили город, и одна з бомб попала в откос яра. Взрывом отколело внизу кусок склона. И мы увидели непостижимое: как геологическое залегание смерти — между слоями земли спрессованный монолит человеческих останков»⁷.

Тоді ж, одразу після звільнення міста приступила до роботи Київська обласна і міська комісії сприяння в роботі Надзвичайної Державної Комісії. «Председатель комиссии З.Т. Сердюк — депутат Верховного Совета СССР, секретар Киевского обкома КП(б)У, его заместитель З.Ф.Олейник, председатель исполкома Киевского облсовета, ответственный секретар комиссии Н.И. Буряченко, Заслуженный учитель школы УССР. Члены комиссии Н.И. Бажан — писатель, А.В. Паладин — академик, В.Е. Заболотный — академик, А.И. Довженко — кинорежиссер, К.Р. Руденко — полковник, Н.И. Скоропостижный — священник, В.Н. Савич — доцент»⁸.

Курирував роботу комісії представник Надзвичайної комісії Шевцов В.Д. У допомогу комісії були організовані комісії сприяння в районах міста. Усього по місту Києву організовано районних комісій ⁹. Створювалися комісії, які охоплювали мережу підприємств, організацій, установ, залучалися співробітники органів НКВС і НКДБ.

---

⁷ Цит. По кн. Шлаен А. Бабий Яр.— К., 1995.— С. 30.

⁸ ДАКО.— Ф. П-5, оп. 2, д. 1130, л. 1.

⁹ ДАКО.— Ф. П -5, оп. 2, д. 1130. л. 2.

Співробітники цих органів «по свіжих слідах» документували (шляхом опитування свідків і потерпілих, фотографували, склали акти, довідки і т.п., про всіх найбільш характерні факти звірств, насильств, пограбувань, вчинених гітлерівцями та їхніми прислужниками. Вони ж складали протоколи допитів тих, хто звинувачувався у вбивствах і знущаннях над мирним населенням Києва та військовополоненими. Особлива цінність цих документів полягає у тому, що, на відміну від літературних творів, кінофільмів про війну, мемуарів військових, розповідей сучасників подій,— свідчення давалися в рамках здійснення слідчих дій і свідки були попереджені про відповідальність за дачу неправдивих показань, у них не було мотивів спотворювати відомості, і особлива увага приділялася одержанню зведень, очевидцями яких були свідки. У протоколах судового слідства містилися і розповіді самих військових злочинців, мотиви їхніх вчинків і дій, їхнє ставлення і пояснення тих чи інших подій. Це — як інформація з перших рук.

Уже перші відомості про наслідки окупації м. Києва і жертви Бабиного Яру були направлені на адресу Наркома Державної безпеки Меркулова 12 листопада 1943 р.: «За время оккупации немцы на окраине города, в Бабьем Яру, расстреляли до 100 000 советских граждан, в том числе до 20 000 военнопленных Красной Армии.

Установлено также, что немцами в Киеве применялась «душегубка».

Для сокрытия следов злодеяний, немцы в сентябре сего года организовали извлечение трупов расстрелянных и сжигание их в специально устроенных 20-ти печах. С этой же целью была создана специальная команда в 300 человек заключенных Сырецкого концлагеря. Эта команда также впоследствии была расстреляна, а трупы сожжены. Спаслось бегством 12–15 человек, из которых нами установлены 5 и опрашиваются¹⁰.

Це були перші, хто давав показання представникам Надзвичайної Державної Комісії про злочини фашистів у Бабиному Яру. Уже 9 листопада 1943 р. про те, що відбувалося у Бабиному Яру і Сирецькому концтаборі розповідав В. Ю. Давидов, інже-

---

¹⁰ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб.— Київ—Львів, 2003.— С. 396.

нер-будівельник, який був ув'язнений у Сирецькому концтаборі, який спалював трупи в Бабиному Яру: «Трупов в этом яру были десятки тысяч, было около 2-х больших яров, где было примерно около 50 000 трупов евреев, затем на Бабьем Яру на протяжении полукилометра была яма расстрелянных, вернее, противотанковый ров, там были убиты командиры Красной Армии, вернее комсостав. Можно было это видеть по знакам различия и шпалам. В этой яме было примерно, 20 000 человек. Были люди в форме летчиков, в комбинезонах. Видно было, что многие из расстрелянных, были ранены, ибо были видны костыли и повязки на руках и ногах»¹¹.

10 листопада 1943 р.— Берлянт С.Б., що був ув'язнений у Сирецькому концтаборі, який спалював трупи в Бабиному Яру: «...необходимо отметить тот факт, что пепел сгоревших трупов толкли, просеивали, находили золотые и другие ценности, которые забирали немцы. После этого ямы зарывались»¹².

А у заяві колишнього в'язня Сирецького концтабору, учасника спалювання трупів у Бабиному Яру Бродського І.М. «Чрезвычайной комиссии по расследованию зверских действий во время оккупации немцами Киева» (так написано у Бродського І.М.): «Мы, работая в Яру, сжигали мертвых людей в штабелях на специально приготовленной печке, обливали нефтью, а затем, подпаливали и люди сгорали до пепла... По, моему, что за время моей работы по сжиганию трупов в Бабьем Яру, немцы 70 тысяч трупов. Мне также пришлось выкапывать матросов, которых немец расстрелял»¹³.

Про загибель у Бабиному Яру моряків Дніпровського загону Пінської військової флотилії розповідали жителі вулиці Бабин Яр Ткаченко Н.В., Савицька П.В., Заворотна Л.И. і Луценко М.С., і Чернякова Я.З, які жили на вулиці Мельникова і бачили, як моряків вели на розстріл.

Про загибель у Бабиному Яру циганів написав у заяві до Надзвичайної Державної Комісії професор Київського лісотехнічного інституту І.Н. Житов, який у період окупації проживав у

---

¹¹ ДА СБУ.— Ф. 7, оп. 8, д. 1, л. 90–91.

¹² ДА СБУ.— Ф. 7, оп. 8, д. 1, л. 67.

¹³ ДА СБУ.— Ф. 7, оп. 8, д. 1, л. 59.

місті: «За расправой с евреями, примерно месяца через 2–3 последовала такая же расправа з цыганами. То-есть два народа были «освобождены» от всего, в том числе и от жизни. Среди населения г. Киева, достаточно уяснившего себе соседство освободитель, после этих событий сложилась поговорка: «немцам гут, евреям капут, цыганам тоже, украинцам позже»¹⁴.

Про звірства німецько-фашистських окупантів у м. Києві повідомляв у доповідній записці 12 грудня 1943 р. начальник УНКДБ по київській області підполковник Бондаренко: «В Бабьєм Яру было организовано массовое убийство евреев. Их раздевали и заставляли бежать вдоль оврага, в это время расстреливали из автоматов и пулеметов. Затем убитых и раненых, среди которых были живые дети, сбрасывали в овраг и закапывали. Долгое время после этого, стоял стон, слой земли под расстрелянными шевелился от движения живых тел.

Таким образом в Бабьєм Яру в конце сентября 1941 р. в течение нескольких дней было расстреляно около 70 тысяч евреев.

Бабий Яр весь период немецкой оккупации г.Киева являлся постоянным местом, где проводились расстрелы советских людей.

Предварительным подсчетом установлено, что в Бабьєм Яру, кроме 70 тысяч евреев, за период оккупации расстреляно около 20 тысяч военнопленных бойцов и командиров Красной Армии и около 10 тысяч коммунистов, комсомольцев и беспартийных советских патриотов»¹⁵.

У цьому ж документі говориться і про Сирецький концтабір: «Примером неслыханных зверств и издевательств над советским народом является Сырецкий концлагерь, располагавшийся в районе Бабьєго Яра.

В Сырецком концлагере содержались заключенные из числа партийно-советского актива, военнопленные и партизаны. В среднем в лагере содержалось около 3000 заключенных, которые были разбиты на бригады и сотни и использовались на разработке леса, строительных и других работах.

---

¹⁴ ЦДАВОУ.— Ф.4620, оп. 3, д. 243-а, л. 14.

¹⁵ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб.— Київ—Львів.— 2003.— С. 396.

Смертность и истребление заключенных в Сырецком лагере были настолько велики, что несмотря на большое пополнение, общее число заключенных лагеря оставалось почти постоянным»¹⁶.

У 1941 р. німці знищили хворих, які знаходились у Кирилівській психіатричній лікарні ім. Павлова. Для знищення хворих ними застосовувалася «душогубка».

«14 октября 1941 г. в указанную больницу прибыл гарнизонный врач Риховский и приказал выделить 300 человек больных евреев, якобы для отправки в Винницу. После того, как больные были выделены, их поместили в отдельное здание, а затем в овраге около роцци всех расстреляли»¹⁷.

Інші хворі були винищені 7 січня, 27 березня і 17 жовтня 1942 р.

От що повідомили про цю криваву розправу професор Є.О. Копистинский, лікарі А.Г. Дзевалтовська, Т.К. Пенська, І.М. Фарбер і інші працівники лікарні: «В больницу прибыли автомашины. В эти машины — «душегубки» начали вталкивать больных, приблизительно по 60–70 человек в каждую, тут же их умерщвляли и трупы, выбрасывали у здания больницы. Зверства эти продолжались несколько дней, в течение которых было уничтожено 800 больных...»¹⁸.

За дорученням Надзвичайної Державної Комісії були здійснені розкопки в місцях масового знищення радянських людей у Бабиному Яру і Сирецькому концтаборі. Результати цих розкопок були зафіксовані в Акті комісії 27 листопада 1943 р. Це найперший Акт по Бабиному Яру і Сирецькому концтабору. У висновку цього акта вказується: « Комиссия, основываясь на результатах изучения участков территории массовых погребений и сожженных трупов, на количественной характеристике трупов в раскрытых ямах-могилах, на результатах исследований, а также на изучении предварительных следственных документов, приходит к выводу, что на территории Сырецкого лагеря и Бабьего Яра количество трупов советских граждан, умерщвленных в пе-

---

¹⁶ Там же.— С. 418–419.

¹⁷ Там же.— С. 420.

¹⁸ Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков.— ОГИЗ, 1946.— С. 160–161.

риод временной оккупации немецко-фашистськими захватчиками г. Киева, превышает 125 000.

1. В Бабьем Яру расстреляно и умерщвлено другими способами за время с сентября 1941 г. по октябрь 1943 г. более 100 000 человек. В период с августа по ноябрь 1943 г. трупы были сожжены.

2. В противотанковом рву было зарыто до 25 000 расстрелянных советских граждан. С августа 1943 г. по ноябрь 1943 г. трупы из противотанкового рва были извлечены и сожжены немецкими оккупантами.

3. В 6-ти ямах размером 10х3х3 и в одной котловине, диаметром 20 метров и глубиною 6 метров, расположенных внутри лагеря, зарыто 650 трупов, расстрелянных и умерщвленных другими способами советских граждан и военнопленных, которые немцы не успели сжечь»¹⁹.

Розкопки проводились й у 1944–1947 р., що знайшло своє відображення в наступних актах і протоколах.

Тоді ж у листопаді 1943 р. на адресу голови Надзвичайної Державної Комісії М.Шверника був надісланий лист Голови Київської обласної комісії сприяння З. Сердюка з доданням фотодокументів про злодіяння німецьких окупантів у м. Києві. У описі 122 фотодокументи²⁰ про злодіяння німецьких окупантів у Києві, з них 27 фотодокументів — по Бабиному Яру і Сирецькому концтабору.

У 1943–1944 р. у рамках діяльності комісії по районах міста складали списки загиблих вказавши час загибелі, національності, віку і місця проживання. У списку осіб, які загинули у Бабиному Яру з Петровського району (нині Подільській) понад 3-и тисячі прізвищ, в основному — це євреї, і у всіх — дата загибелі 29 вересня 1941 г. Але в списках є росіяни — «Пробегайлова Ефросинья, 1873 г. рождения, погубла 29.09.1941 г., Васильвы Нина и Галя, 1914 и 1935 г. рождения, украинки, не эвакуировались, убиты 29.09.1941 г., Белоусова Ольга Дмитриевна, 1893 р. рождения, украинка, Чепурной Константин, 1894 г.. рождения, украинец,— не эвакуировались, убиты 29.09.1941 г.. Вольський Ста-

¹⁹ ДА СБУ.— Ф. 7, оп. 8, д. 1, л. 270.

²⁰ ДАКО.— Ф. П—197, оп. 1, д. 122, л. 56–69.

нислав, 1901 г. рождения, поляк, расстрелянный 1 октября 1941 г. за укрывательство жены еврейки и ребенка. «Проти багатьох прізвищ написана фраза: «Взят до приказа», тобто раніше 29 вересня 1941 р., де знали точну дату ставили: «Абрамская Мария, еврейка, 1883 г. рождения, погибла 27 сентября 1941 г.» У списку є кілька прізвищ загиблих у 1943 р.— «Шарафадинов Сайфедин, татарин, 1899 г. рождения, погиб 19.10.1943 г., Вруй, 1878 г. рождения, украинец, погиб 24 октября 1943 г..»²¹.

Такі ж списки склалися й у домоуправліннях, наприклад у домоуправлінні № 1002, куди входили вулиці Мало-Підвальна, Хрещатицький провулок, Михайлівський провулок. У списку 67 прізвищ, в основному єврейські, здебільшого — це діти, жінки, старі, є навіть такий запис у цьому списку: «старик Кац — 102 года»²².

Про деякі факти повідомлялося більш докладно: «Зверски замучена комсомолка Елена Белова, 23 года, подняли с постели на второй день после родов, гнали по улице с кровотечением и расстреляли вместе с ребенком, которому еще не было трех дней отроду («родился 27 сентября, а 29 сентября к вечеру убит»)»²³.

По домоуправлінню № 2065 по вулиці Ворошилова (нині Ярославів вал), б. № 32, 34, 36 у списку осіб потерпілих від німецьких звірств зазначено:

«1. Якунин Н.М., слесарь, работал «в палате мер и веса», Ворошилова, 36 кв. 5, 12 августа 1942 р., забран гитлеровцами и расстрелян.

2. Зарафянд М.П., профессор-математик, Ворошилова, 36, кв. 20, расстрелян на улице в мае 1942 г.

3. Шилинговская С.И., иждивенка, Ворошилова, 36 кв. 5, расстреляна в апреле месяце.

4. Порядинский Н.М., пенсионер, дети эвакуировались с учреждениями, Ворошилова, 36 кв. 17, ограблен и избит в своей квартире в сентябре месяце 1941 г., после чего вскоре умер.

5. Кулик М.Н., председатель райсуда, судья, Ворошилова, 32 кв. 17, арестован гестапо и расстрелян в июле 1942 г.

Убито евреев по Д/упр. 2065 — 45 человек»²⁴.

²¹ ДАКО.— Ф. П-197, оп. 1, д. 122, л. 42,43, 44, 78.

²² ДАКО.— Ф. П-792, оп.1, л. 35, л. 7.

²³ ДАКО.— Ф. 792, оп.1, д. 35, л. 9.

²⁴ ДАК— Ф. Р-16, оп. Ю, д. 20, л. 89.

У такий спосіб намагалися уточнити кількість загиблих жителів міста.

У газеті «Известия» 29 лютого 1944 р. було опубліковано повідомлення Надзвичайної Державної Комісії про руйнування і звірства, вчинені німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві. Комісія встановила, що по неповних даних, у Києві «замучено, расстреляно и отравлено в душогубках понад 195 тисяч советских граждан, в том числе:

1. В Бабьем Яру свыше 100 тысяч мужчин, женщин, детей и стариков ...

3. В противотанковом рву, у Сырецкого лагеря и на самой территории лагеря свыше 25 тысяч советских мирных граждан и военнопленных.

4. На территории Кирилловской больницы — 800 душевнобольных»²⁵.

Ці дані були оголошені на Нюрнберзькому процесі.

Зараз називаються різні цифри загиблих у Бабиному Яру. Ми ж дотримуємося цифри, яку подає Надзвичайна Державна Комісія, вважаючи що вона найбільше відповідає дійсності.

---

²⁵ Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков.— ОГИЗ.— 1946.— С. 164.

*Анатолій ШЕВЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
доцент Донецького юридичного інституту при
Донецькому національному університеті*

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДАІ ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ КИЄВА ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

У системі правоохоронних органів України особлива роль відводилась працівникам Державної автомобільної інспекції, чия служба відрізняється багатогранністю, динамізмом і професійною специфічністю. Залежно від соціально-економічних, політичних змін у суспільстві змінювалися пріоритети головних напрямків, організаційні форми і методи діяльності й управління, галузеве підпорядкування міліціонерів-автомобілістів. При цьому незмінною та найважливішою завжди залишалася головна мета – захист особистості, прав і свобод громадян у різних нормах від злочинних зазіхань.

Організаційно-правова діяльність Державної автомобільної інспекції в умовах звільнення території України від німецько-фашистських загарбників є однією з найважливіших проблем історії органів внутрішніх справ. Її розв'язання поряд з іншими факторами залежить від того, наскільки буде враховано історичний досвід, який є невичерпним джерелом знань. Глибоке усвідомлення минулого допомагає вдосконалювати діяльність сучасної міліції. Аналіз історичного досвіду діяльності правоохоронних органів допомагає знайти зразки професійної майстерності й побачити помилки, які необхідно усвідомити, щоб не повторювати їх у майбутньому. Отже, вказана проблема актуальна і вибирається предметом дослідження істориками та фахівцями інших наук.

Історія становлення ДАІ бере свій початок з 50–60-х рр. ХХ ст. Дослідниками О.Туманяном, М.М.Паніним, Є.В.Кичигіною, М.І.Єропкіним, С.В.Біленком та іншими висвітлено головні напрями перебудови і діяльності міліції Радянського Союзу протягом 30–40 років напередодні війни і після звільнення СРСР від німець-

ко-фашистських загарбників¹. Водночас, ціла низка питань, хоча й поставлена, але потребує подальшої розробки.

Окремі аспекти зазначеної проблеми розглянуто в роботах О.В.Власова, Н.О.Щелокова, П.П.Михайленка, Я.Ю.Кондратьєва, самого автора та інших дослідників, які акцентували свою увагу на вивченні організаційно-правових засад міліції, висвітленні її боротьби з кримінальною злочинністю та охорони громадського порядку². Проте в цих працях не знайшли належного відображення проблеми Державної автомобільної інспекції, і тому загального уявлення щодо цього вказані дослідження не дають.

У пропонованій статті на підставі документів і матеріалів автор висвітлює організаційно-правову діяльність співробітників правоохоронних органів у повоєнні часи на транспортних комунікаціях України. Увага акцентована на аналізі результатів оперативних заходів ДАІ міста Києва.

У 20-х числах вересня 1943 р., звільнивши Лівобережну Україну, війська Центрального, Воронежського, Степного і Південно-Західного фронтів вийшли до берегів Дніпра. Саме тут війська Червоної Армії провели найбільш масштабну операцію подолання водних перешкод у роки війни. Нездоланну стійкість і героїзм виявили десятки тисяч радянських воїнів, багато з них ціною власного життя оплатили перемогу над ворогом. 2569 солдатів, сержантів, офіцерів і генералів, що особливо відзначилися в боях,

---

¹ Туманян А. Аварийность и травматизм на московском транспорте.— М., 1934; Панін М.М. Героический путь советской милиции на Украине.— К., 1963; Панін М.М. Славный шлях (про діяльність міліції по охороні громадського порядку).— К., 1965; Кичигина Е.В. Ответственность за нарушение безопасности движения городского транспорта.— М., 1966; Еропкин М.И. Развитие органов милиции в Советском государстве.— М., 1967; Биленко С.В. Из истории советской милиции в годы Великой Отечественной войны.— М., 1967.

² Советская милиция: история и современность 1917/1987/Под ред. А.В.Власова.— М., 1987; История Советской милиции: В 2-х т. / Под ред. Н.А.Щелокова.— М., 1977.— Т.2: Советская милиция в период социализма (1936–1977гг.); Історія міліції України / Під ред. П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєва.— К., 1999.— Т.2; Шевченко А.Є. Організація Державної автомобільної інспекції та її боротьба з аварійністю на дорогах України напередодні другої світової війни // Схід.— №1(44).— 2002; Шевченко А.Є. Державна автомобільна інспекція Сталінської області у боротьбі за безпеку дорожнього руху. // Схід.— №7(50).—2002.

були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Серед них 1850 росіян, 435 українців, 56 татар, 45 білорусів, 33 казахи, 28 євреїв, 26 узбеків, 25 мордвинів, 19 башкирів, 19 грузинів, 13 вірменів, 11 чувашів та представники 24 інших національностей³.

27 вересня 1943 р. фашистські війська були відкинуті в районі Києва за Дніпро. Радянська Армія звільнила Дарницю, де біля зруйнованого вокзалу, у дивом уцілілому дерев'яному будиночку і почала свою діяльність ДАІ Києва⁴.

На перших порах завданням ДАІ стало проведення заходів щодо збору неходового і трофейного автотранспорту, здійснення його обліку, нагляд за рухом і станом доріг.

Після звільнення Києва з Харкова прибули 12 дівчат-регулювальниць. Вже наступного дня одну з них можна було бачити на перетині вулиць Хрещатик і Жовтневої революції. Струнка дівчина в шинелі, з жезлом у руці сприймалася киянами як одне з найдорожчих свідчень того, що окупантів, нарешті, вибили з міста⁵.

Для усунення наслідків руйнівної діяльності німецьких окупантів у сфері правопорядку знадобилася копітка організаційна робота всієї держави, професійна майстерність співробітників органів внутрішніх справ, підтримка їхніх зусиль місцевим населенням. У Києві було відновлено чинність Конституції та інших законів радянської держави. Вчасно було вжито заходів щодо відродження міліції. Організаційні форми побудови ДАІ і Оруда (відділу регулювання вуличного руху — *рос.* Оруд) залишилися такими ж, як і до окупації.

Специфічною формою комплектації підрозділів ДАІ стало залучення демобілізованих воїнів Червоної Армії, які в умовах звільнення України використовували свій накопичений досвід і знання у забезпеченні охорони громадського порядку. Крім того, виконуючи наказ НКВС УРСР від 14 квітня 1944 р. та керуючись необхідними нормативними документами, ДАІ організувала рух у місті та населених пунктах, нагляд за технічним станом автопарку, роботу кваліфікаційних комісій з екзаменування шо-

---

³ А.Ф. Мінгазутдінов Битва за Дніпро /Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей.— 2002.— №6.— С.129.

⁴ История ГАИ.— М., 1996.— С.138.

⁵ Там само.— С. 138.

ферів та видачу посвідчень водія⁵; забезпечувала контроль за перевезенням державних вантажів і дотриманням режиму світло-маскування⁶.

Зазначимо, що з початку війни більшість автотранспорту було передано в діючу армію, а також евакуйовано. У господарствах України залишалися автомашини, що вимагали ремонту, устаткування гаражів і ремонтних майстерень у період окупації було остаточно розграбовано.

Тому з перших днів звільнення Києва, з метою відродження заводів, фабрик та інших підприємств, а також для задоволення потреб населення ДАІ розгорнула серйозну роботу щодо поповнення автомобільного парку. Згідно з наказом Головного управління міліції НКВС УРСР, вона здійснювала спеціальні технічні й організаційні заходи великої кількості автомобілів і мотоциклів як вітчизняного, так і закордонного виробництва, що надійшла з армії та евакуації до народного господарства. Вже за станом на 1 липня 1944 р. технічним оглядом було охоплено 96,4% автопарку УРСР. Так, у Київській області коефіцієнт технічної готовності автопарку, порівняно з іншими областями, складав 73%⁷. За підсумками проведеного піврічного технічного огляду автопарку народного господарства України розпорядженням Народного комісара внутрішніх справ УРСР, комісара держбезпеки 3-го рангу Рясного від 19 вересня 1944 р., старшому державтоінспектору Київської області лейтенанту міліції Сидоренку, старшому державтоінспектору міста Києва Карєбі та начальнику 2-го відділення ДАІ Управління міліції НКВС УРСР капітану міліції Грінченку за своєчасне та якісне проведення технічного огляду було оголошено подяку⁸.

Відчутний приплив до України автомашин різних марок, недостатня кваліфікація водіїв, недотримання правил технічної експлуатації, а також низька дисципліна серед водіїв спричинили збільшення числа дорожньо-транспортних пригод (ДТП). Наприклад, у третьому кварталі 1945 р., порівняно з другим, кількість

---

⁵ Там само.— С. 138.

⁶ Державний архів МВС України.— Ф. 46, оп. 1, спр. 75.

⁷ Там само.— Ф. 46, оп. 1, спр. 75.

⁸ Державний архів МВС України.— Ф. 46, од. зб. 75, оп. 50.

ДТП на місцевому транспорті УРСР збільшилася на 51,3%, а кількість потерпілих у них — на 79,9%. Особливо велике зростання ДТП спостерігалось у Києві. Так, якщо в другому кварталі 1945 р. було вчинено 92 аварії, то в третьому їх число склало 149, зрісли, таким чином на 62% (Див. таблицю №1)⁹:

Таблиця № 1

Зростання кількості ДТП по областях

Найменування області	Кількість ДТП		% зростання ДТП
	2-й квартал 1945р.	3-й квартал 1945р.	
Київ	92	149	62%
Одеська область	67	97	44,8%
Чернівецька область	5	27	44%
Сумська область	3	18	50%

Як свідчать архівні джерела, із загальної кількості аварій і наїздів на людей з вини водіїв у результаті порушень правил руху було вчинено 80,8%, причому 23,2% водіїв у момент затримання знаходилися в нетверезому стані¹⁰.

Основними причинами ДТП були також послаблення дисципліни серед водіїв автотранспорту, випуск на лінію несправних автомашин, видання дозволу шоферам без прав управління. Адміністративні заходи до порушників правил руху з боку ДАІ застосовувалися не достатньо, розслідування по ДТП затягувалися, злочинці, що тікали з місця події, у своїй більшості залишалися не розшуканими.

Через ці обставини 28 листопада 1945р. Народний комісар внутрішніх справ УРСР видав наказ №095 «Про стан дорожніх подій на місцевому транспорті по Українській РСР», направлений на ліквідацію аварійності. Відповідно до нього керівництвом ДАІ Києва було розроблено план практичних заходів щодо нагляду за рухом. Для виконання плану максимально використовувався авто-

⁹ Там само.— Ф. 46, од. зб. 75, оп. 50.

¹⁰ Там само.— Ф. 46, од. зб. 75, оп. 50.

мототранспорт, залучалися громадські інспектори. Крім того, начальник ДАІ Києва разом з комендантом військового гарнізону здійснювали масові рейди для перевірки автотранспорту на дорогах.

Особливої уваги також надавалося підвищенню професійного рівня водіїв. З цією метою для поліпшення якості підготовки водіїв Державтоінспекція Києва наказала всім автошколам і курсам переглянути програму навчання щодо збільшення часу на теоретичні і практичні заняття¹¹.

Певних позитивних результатів щодо запобігання аварійності були досягнуті й Орудом. З початку 1944 р. в Оруді Києва працювало 120 дівчат. Це був дружний колектив, який забезпечував чітке регулювання вуличного руху, а також займався облаштуванням доріг населених пунктів технічними засобами регулювання і дорожніми знаками¹².

Важливу роль у безпеці дорожнього руху відіграла преса. Вона оперативно і цілеспрямовано допомагала ДАІ у вирішенні багатьох проблем автотранспорту. Крім того, співробітники ДАІ і Орудю здійснювали пропаганду безпеки дорожнього руху. Ця робота включала читання лекцій і проведення бесід про правила вуличного руху, випуск брошур та листівок, організацію спеціальних радіопередач і публікацію статей.

За зразкову роботу з профілактики безпеки дорожнього руху комсомольська організація Київського Орудю була першою серед органів міліції республіки удостоєна Почесної грамоти ЦК ВЛКСМ¹³.

Таким чином, наведені матеріали свідчать про багатогранну роботу співробітників Державної автомобільної інспекції після звільнення Києва від німецько-фашистських загарбників. Здійснюючи організаційно-правову діяльність, вона використовувала різноманітні форми і методи. До цих форм входили: допомога автогосподарствам у поповненні автомобільного парку; проведення технічних оглядів і заходів щодо підвищення професійного рівня водіїв; виявлення порушників вуличного руху і притягнення їх до адмі-

---

¹¹ Там само.— Ф. 46, од. зб. 75, оп. 50.

¹² История ГАИ.— М., 1996.— Стор. 140.

¹³ История ГАИ.— М., 1996.— Стор. 140.

ністративної і кримінальної відповідальності; забезпечення режиму світломаскування; здійснення контролю за перевезенням державних вантажів. Для виконання всіх вказаних завдань ДАІ застосовувала методи порівняльного аналізу, примусу та профілактично-виховної роботи.

Пропонована стаття рекомендована фахівцям і читачам, усім хто цікавиться історією органів внутрішніх справ. Матеріали статті можуть бути використані для написання і підготовки статей, спецкурсів професійно-орієнтованого напрямку з дисциплін «Історія ДАІ», «Історія органів внутрішніх справ», «Адміністративна діяльність ДАІ» та ін., у краєзнавчій літературі, а також у відповідних наукових дослідженнях.

*Виктория ВЕЛИЧКО,
зав. сектором отдела «Киев дореволюционный»
Музея истории города Киева*

РАЗВИТИЕ САМОУПРАВЛЕНИЯ В КИЕВЕ В НОВОЕ ВРЕМЯ: ТРАДИЦИИ И МЕСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ¹

Вопросы генезиса местного самоуправления, его история, специфика, опыт занимают в последнее время значительное место в украинской историографии как с точки зрения современной политической и правовой практик, так и с точки зрения создания цельной концепции истории политической системы Украины. Работы сегодняшних украинских историков направлены на преодоление советской историографической традиции, рассматривавшей общественное самоуправление в период развития капиталистических отношений (после 1870 г.) исключительно как «пятое колесо» в системе российских государственных отношений. Хотя ленинский тезис просто довел до абсолюта существовавшее крайне критическое отношение (особенно после городской контрреформы 1892 г.) к этой институции в дореволюционной либерально-демократической среде.

Превращение Киева за несколько десятилетий (1880–1910-е гг.) из провинциального с патриархальным укладом, отсутствием какой-либо деловой активности города с небольшим населением в мощный промышленный, транспортный, кредитно-банковский центр с развитой урбанистичной культурой, в значительной степени было связано с деятельностью органов самоуправления, претерпевших значительную эволюцию на протяжении всего XIX ст.

Киев в силу своего геополитического положения с XIV и до начала XIX века находился в составе различных государств — Великого Княжества Литовского, Речи Посполитой, Российской империи. С XV и до начала XIX века в Киеве было распространено

---

¹ В публикации использованы материал выступления на круглом столе, посвященном вопросам истории органов самоуправления, состоявшемся в ноябре 2004 г. в г. Виченца (Италия).

но Магдебургское или Оттоническое право с определенными признаками самоуправления. Это означало частичное освобождение местного населения от юрисдикции правительственных администраций и предоставление городу права самоуправления на корпоративной основе. Магдебургское право гарантировало экономические привилегии горожан, освобождало от службы в армии с правом иметь свое городское ополчение. Таким образом, город выступал выразителем интересов территориальной общины, которая самостоятельно разрешала вопросы повседневной жизни — административные, хозяйственные, финансовые, судебные. Однако в Киеве была своя особенность функционирования Магдебургского права — оно распространялось не на население, а на территорию, что было связано со специфическим делением Киева на три самостоятельные части — Подол, Верхний город, Печерск, которые находились под разной юрисдикцией. И только на одну часть — торгово-ремесленный Подол распространялось действие Магдебургского права.

Привилегии киевских мещан, остававшиеся практически неизменными на протяжении столетий, что свидетельствовало о достаточной консервативности мещан и отсутствии желания расширять свои права, подтверждались грамотами литовских князей, польских королей, универсалами гетманов, указами царей. Это привело к выделению городского населения в отдельное общественное сословие, в котором в свою очередь выделялась городская верхушка, занимавшая ключевые места в Магистрате, так называемая «мелкая олигархия», что сближало устройство городской жизни украинских городов с западноевропейскими городами феодального периода. Однако уже к концу XVII–XVIII вв. оно своей узко корпоративной системой привилегий объективно препятствовало развитию свободных экономических отношений в городе.

С присоединением Киева к России (1669) и последующими реформами, которые стремились унифицировать всю систему административных и судебных органов, начинается формирование новых административно-территориальных единиц — губерний (с 1700 — по 1790-е гг.), а с начала XIX века — генерал-губернаторств, складывается система государственной местной власти, просуществовавшей почти без изменения с конца XVIII и до начала XX века.

С начала XVIII века начинаются попытки активного вмешательства в дела местного самоуправления как со стороны гетманской, так и царской администрации, что выражалось вмешательством в дела выборов войта, нарушением торговых прав мещан, контроль за финансами. Магистрат привлекается к повинности по размещению и содержанию войск, полицейской команды, выполняет распоряжения военных и гражданских губернаторов по благоустройству города. Такое активное вмешательство государственной власти в компетенцию органов самоуправления не было исключительным явлением для Киева. Дореволюционный исследователь проблем самоуправления, профессор харьковского университета И.И.Дитятин, ссылаясь на немецкого исследователя Мауэра отмечал, что единая черта в самоуправлении европейских государств — активное вмешательство государства в дела самоуправления, влияние государственных чиновников на их деятельность, «... перерождение городов началось еще с XVI столетия и совершенно закончилось в Европе в XVIII, когда всякая самостоятельность городских советов и самого городского населения «исчезла почти бесследно»². В конце 1834 г. Магдебургское право в Киеве было ликвидировано, однако еще на протяжении нескольких десятилетий среди киевлян сберегалась память о часах самоуправления как о «золотом веке», сохранялся дух городской корпоративной гордости, память о пышных парадах городской гвардии, существование особых городских праздников — «Магдебургий, «макковейских» праздников, ликвидированных особым распоряжением царя Николая I. Подобного не знали города этнических губерний России.

Свидетельством инкорпорированности украинских земель в состав Российской империи стала отмена действия Магдебургского права в Киеве и введение в действие «Жалованной грамоты городам» 1782 г. Екатерины II — основного законодательного акта, регламентировавшего деятельность органов городского управления в Российской империи. Закон, который вводил впервые для России (привнесенное из Западной Европы) понятие «городского общества» — как сословного: дворянство, купечество всех гиль-

---

² Дитятин И. Городское самоуправление в России.— Т 2. Городское самоуправление до 1870г.— Ярославль, 1877.— С. 66.

дий, цеховые ремесленники — всего шесть городских сословий. Однако самого «городского общества» в силу сильной сословной разобщенности не сложилось. Дворянство, имевшее формальное право участия в городских учреждениях, никогда им не пользовалось, поскольку одна, наибольшая его часть состояла на государственной службе, и таким лицам запрещалось участвовать в городском управлении, а не служившая часть реализовывала свои интересы через особые дворянские органы — собрания, опеки и пр. и в выборных органах практически не участвовала. Поэтому понятие городского общества совпадало с той совокупностью городских обывателей, которые по закону относились к «среднему роду людей». Городская служба для них считалась «тяглом», повинностью, а для дворян — «ниже дворянского достоинства». Поэтому самоуправление носило абсолютно сословный характер. Избирательное собрание, состоящее из городских обывателей — мещан, купцов, ремесленников избирали своих представителей в общую городскую думу (ратушу), а общая дума в свою очередь избирала рабочий орган — Шестигласную думу (по числу шести екатерининских сословий). На самом деле такая дума состояла из 3–4 человек, которым принадлежала вся власть, т.е. значение общей думы, а тем более общего собрания избирателей, было ничтожным — только при выборах общей думы. В Киеве, где традиции самоуправления были сильнее, общая дума собиралась гораздо чаще — несколько раз в год. Велико было значение городского головы, избираемого не представителями сословий, а всем городским обществом. Как правило, это был представитель купечества. В Киеве, вследствие проведения Николаем I политики русификации присоединенных губерний, направленной как против польского влияния, так и в противовес местной торгово-промышленной элите, заметную роль начинают играть купцы, переселенные из российских внутренних губерний. Именно они нередко занимали должность городского головы³ и составляли оппозицию в думе к местным торгово-промышленным фамилиям. Общественное положение городского головы было двояким: с одной стороны традиционно он пользовался определенным уважением, а с другой сто-

---

³ Калужские купцы: П.М.Дегтерев (1833–1837), П.П.Елисеев (1837–1838), С.Н.Лычков (1851–1854) ярославский купец И.И.Ходунов (1838–1841; 1844–1847; 1851–1853).

роны, должность эта все-таки считалась сословной повинностью. Об этом свидетельствуют и многочисленные ходатайства купцов и мещан об освобождении от исполнения должностей, в том числе городского головы, поданные в губернское правление в 1840–1870-е гг. В вертикали власти генерал-губернатор — губернатор — городская дума последняя, можно сказать, играла роль исполнительного органа при губернском правлении, находясь в полной зависимости от губернатора, а часто и полицмейстера. В целом, характеризуя самоуправление этого периода и дореволюционная, и советская историография сходились во мнении, что это был период полного его упадка.

Важнейшим этапом в становлении системы городского самоуправления западного типа стала городская реформа 1870 г. — одна из ключевых (наряду с крестьянской (1861) и земской (1864), буржуазных реформ Александра II. Среди всех реформ, «в ряду разного рода самоуправлений» — по выражению публициста С.Н.Южакова — городская реформа была «балованным детищем», если иметь в виду отсутствие конкретных сил, противодействующих реформе.

Главный законодательный акт, определявший систему выборов и функционирование органов городского самоуправления, — Городовое положение 1870 г. разрабатывалось с учетом законодательной практики европейских государств, в частности, в основу его было положено законодательство Пруссии. Российское Государственное право, также как и прусское, трактовало городское или земское управление, как вид местного государственного управления. Один из авторов закона, профессор А.Д.Градовский писал: «...на примере Западной Европы первенствующее значение имеют не формы самоуправления — весьма разнообразные, а общая его идея, свидетельствующая, что самоуправление тогда только живо и полезно, когда оно есть элемент самого государства. Для того, чтобы страна развивалась, просвещалась и богатела, нужно действие двух сил — правительственной и общественной»⁴. Иными словами это означало передачу части государственных

---

⁴ Градовский А.Д. Системы местного управления на западе Европы и в России. Статья первая. — Сборник государственных знаний. Под ред. В.П.Безобразова. — т.5. — С.-Петербург, 1878. — С.124.

функций представителям общественных органов на местах. С другой стороны тот же А.Д.Градовский замечал, что «самоуправление является одним из видов гражданских вольностей»⁵. Давая местному городскому управлению определенную свободу, пусть даже ограниченную сферой хозяйственной деятельности, государство сохраняло весьма осторожное, почти враждебное отношение к городской автономии, усматривая в ней в будущем политическую опасность для себя. Действительно, с конца XIX в. права органов самоуправления становятся важной составной частью либеральных программ, средством решения чисто политических задач (что было более характерным большей частью для столичных городских дум Москвы и Петербурга, но в меньшей степени — для провинциальных городов).

Главными составляющими самоуправления явились избирательное право населения и самостоятельность местных органов управления. Наделяя новое самоуправление достаточно широкими полномочиями, правительство главную надежду возлагало на дворянство, для которого городская служба по престижности сравнивалась с государственной⁶. Новое самоуправление являлось всеобщим, система выборов базировалась на имущественном цензе, который гарантировал большинство мест в думе тем, кто платил большую часть городских налогов (идея А.Д.Градовского). Избиратели делились на три разряда (курии) — крупные, средние и мелкие плательщики городских сборов. В Киеве при населении 127 231 (по переписи 1874 г) человека избирателями стали только 4157 человек (3,2%), избирателями по первому разряду стало 135 человек, по второму — 511, по третьему — 3511. По законодательству 15,5% избирателей по первой и второй куриям выбирали 2/3 состава думы⁷. Одной из особенностей социального состава думы, особенно первых составов было присутствие большого количества государственных чиновников, представителей бюрократии

---

⁵ Градовский А.Д.. История местного управления в России.— С-Пб, 1867.— С. 100.

⁶ Показательны в этом отношении выборы первого городского головы, выбранного по новому Положению — П.П.Демидова-Сан-Донато, являвшегося креатурой генерал-губернатора А.М.Дондукова-Корсакова.

⁷ Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии.— Ч. I.— Без м. и г.— С. 70.

тии, видевших в городской службе определенные возможности для карьеры. Одним из главных недостатков системы выборов было ничтожное количество интеллигенции в думах. Основным путем демократизации дум стало предоставление избирательного права плательщикам квартирного налога. И если, к примеру, в Пруссии вовлечение средних слоев горожан шло, за счет плательщиков городского квартирного налога не говоря уже о системе всеобщего выборного права, существовавшей во многих европейских городах в конце XIX — нач. XX в., то российские муниципальные органы так и не смогли добиться участия этой категории плательщиков в выборах городской думы⁸. Квартирный налог был введен в 1893 г., однако избирательных прав квартиронаниматели так и не получили. В условиях огромного количества бедного неграмотного населения российских городов, неразвитости общественных институций вопрос о предоставлении всеобщего избирательного права горожан вызывал сомнение даже в либерально-демократических кругах, говоривших о его преждевременности⁹.

Одной из целей Городового положения 1870 г. было привлечение дворянства в органы местного самоуправления, которое в действительности проявляло большую активность как в выборах, так и в повседневной работе думы и его исполнительного органа — управы, в отличие от представителем мелких плательщиков налогов, которые в силу низкого образования, отсутствия опыта общественной публичной деятельности, пассивности не могли существенно влиять на решение городских вопросов. Кроме того, имели место случаи манипуляции голосами третьей курии, подкупы. С дальнейшим развитием системы самоуправления состав думы

---

⁸ Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. — С-Пб., 1901. — С.139.

⁹ В Киеве вопрос о предоставлении квартирантам избирательных прав возник давно, в 1873-74 гг. финансовая комиссия под председательством гласного Бунге, составила проект квартирного налога со взиманием 1% с квартирных плат в 300-600 руб. Уплачивающим налог предоставлялись избирательные права. Однако МВД отклонило это ходатайство. В 1876 г. вновь просила рассмотреть это ходатайство, но оно вновь было отклонено (Записка сенатора А.Половцева о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. Ч.1, С. 256-265). Однако позднее уже и сам состав киевских гласных, состоявших в основном из домовладельцев, видя в предоставлении квартирантам избирательных прав угрозу своим интересам, не настаивали на этом праве.

демократизировался за счет дворянской и разночинской интеллигенции, не имевшей ценза, но избиравшейся от общественных учреждений и организаций, владевших недвижимостью, хотя процент разночинской интеллигенции в составе киевской думы был незначителен. В последующие годы, правительство, напуганное чрезмерным ростом «общественного элемента», в новом Городовом положении 1892 г., которое являлось городской коттрреформой существенно повысило имущественный ценз, т.е. трехразрядная система была заменена единым довольно высоким имущественным цензом (для Киева он составлял 1500 рублей — минимальная оценочная стоимость недвижимого имущества), В результате ведущую роль в киевской думе играли крупные домовладельцы, промышленники, представители банков и кредитных учреждений, выступавшие часто в одном лице. Однако «...творцы муниципальной коттрреформы, как это нередко случалось с высшей бюрократией Российской империи, достигли противоположных последствий, чем надеялись. Стремясь поднять роль дворянства, они прежде всего способствовали активизации дворян-интеллигентов в составе органов самоуправления, особенно больших городов»¹⁰.

К началу XX в. дума постепенно политизируется, состав гласных политически структурируется. В период революции 1905 г. либеральный состав думы (1906-1910 гг.) пытался реализовывать политические и экономические лозунги, выдвигаемые партией «Народной свободы» (кадеты): 8-часовой рабочий день, свобода печати, собраний, равноправия евреев и др.¹¹. Однако такие попытки превратить городское самоуправление в общественно-политический орган встретила упорное сопротивление со стороны умеренно-консервативных кругов гласных, настаивавших на исключительно хозяйственных функциях думы. На очередных выборах 1910 г. состав думы был обвинен в дефицитном бюджете, виновным в огромном городском долге и полной неспособности вести городское хозяйство.

---

¹⁰ Головки О.М. Харківське міське самоврядування у 1893-1917 рр.: Дис... канд.іст.наук. Харківський держ.ун-т.— Х., 1997.— С. 57.

¹¹ Ясногурский Ф.Н. Характеристика деятельности Киевского городского общественного управления за истекшие четырехлетие 1906-1910.— К., 1910.— С. 23.

По Городовому положению 1870 г. все хозяйственные функции в городе переходили в руки общественного городского управления: фискальная — взыскание городских налогов и сборов; благоустройство (контроль за правом застройки, создание и функционирование городских предприятий — водопровод, канализация, транспорт и др.); здравоохранение; образование, благотворительность, т.е. социальная сфера, кроме того, на городе лежала обязанность участвовать в содержании государственных учреждений — таких как полиция, тюрьма, размещении в городе военных частей. Насколько обременительной была эта обязанность для города говорит то, что эта статья забирала в 1870–80-е гг. около четверти городского бюджета. Однако в последующие периоды дума добилась сокращения этой статьи расходов и направляла часть вырученных средств на благоустройство города. Отношение государственной власти к нуждам города отражала и структура бюджета, где расходы делились на обязательные и необязательные. Обязательные расходы, контролируемые лично губернатором, включали содержание полиции и пожарных команд, тюрем, воинский постой (что для Киева, где четверть населения города составляли нижние воинские чины было злободневным), они составляли как бы государственную повинность. Необязательные же расходы отражали как раз насущные нужды города: расходы на содержание городского управления, общественных зданий, памятников, уплаты по городским займам и обязательствам, содержание дорог и улиц, содержание учебных и благотворительных учреждений, медицинских учреждений и пр. Соотношение этих расходов в бюджете было приблизительно одинаковым. Сенатор А.А.Половцев, будучи членом кахановской комиссии и ревизуя Киевскую губернию, отмечал, что оценочный сбор с 1871 по 1881 г. вырос в 5 раз, в то же время вынужден был признать: «...в настоящее время налоги увеличиваются не для целей благоустройства города, а для удовлетворения тех государственных потребностей, которые обязательно возлагаются на него все в большей и большей степени...В этом отношении положение города можно уподобить положению бывших крепостных людей, не имевших никакого побуждения увеличивать свое благосостояние в сознании, что такое увеличение вызовет новые требования со стороны помещика»¹².

---

¹² Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии.— Без м. и г.— Ч.II.— С. 293.

В условиях постоянной нехватки средств на развитие коммунальных (муниципальных) служб города, а также отсутствия опыта ведения муниципальных предприятий, основной их формой становится концессия¹³. К началу XX в. городские предприятия (водопровод, канализация, электрические и газовые станции, городская железная дорога (трамвай), были одним из главных источников доходов города¹⁴. Еще с 1880-х гг. начался долгий процесс постепенного выкупа этих предприятий и переход их в муниципальную собственность. Однако он не был завершен и прервался войной, а затем и революцией.

При интенсивном росте территории и населения города — за 40 лет (1874–1914) оно возросло в 5 раз и составляло с пригородами около 700000 человек, — основными задачами, которые ставило киевское самоуправление в начале XX века являлись следующие: снабжение водой и удаление нечистот, расширение путей сообщения между различными частями города в связи с изменением структуры города — переселение из центра города на окраины, формирование центра как деловой части города, строительство благоустроенного жилья, определение политики города в области застройки и планировки, благоустройство пригородов, снабжение продуктами питания, организация культурно-просветительных учреждений, организация мест отдыха и развлечений, спорта, современная организация городской статистики, профессиональная подготовка муниципальных деятелей. Одним из средств эффективной городской политики стало привлечение к сотрудничеству различных общественных организаций — культурно-просветительных, благотворительных, поддержка инициативы «снизу» в решении как хозяйственных, так и социальных вопросов путем создания обществ горожан и обывателей, домовых комитетов и других низовых представительских организаций¹⁵. Однако этот процесс на-

---

¹³ Свидетельством работы городской думы в этом направлении стало открытие городских предприятий в то время, как «из 1063 городов России водопроводы имели только 204 города, канализацию — приблизительно в 30 городах, электрический трамвай в 33 городах» (К.Воблый. Очередные задачи городского хозяйства в России. Известия Киевской городской думы.— 1914 г.— №9.

¹⁴ Доходы от городских предприятий с конца XX ст. до 1914 г. возросли на 807,5%.— Там же.— С. 7.

¹⁵ Воблый К. Очередные задачи...— 17–18.

ходился на начальной стадии и также был прерван последующими событиями.

С началом первой мировой войны (1914) задачи думы усугубились проблемами устройства госпиталей, трудоустройства местного населения и беженцев (организация бирж труда), снабжения продовольствием, оказания материальной помощи семьям призванных на войну.

Наиболее уязвимой сферой деятельности думы являлась социальная сфера. Средства, которые затрачивались на открытие больниц, народных школ, культурно-просветительных учреждений для народа, приютов для бедных были минимальными, и выделялись из бюджета по остаточному принципу (3–5%). Город практически не имел специальных социальных программ, направленных на поддержку беднейших слоев горожан (создание рабочих мест, система социальной защиты, открытие культурно-просветительных учреждений и пр.). Лишь в 1913 г. открылось 11 участковых попечительств о бедных, бюджет которых составил всего лишь 24589 руб.¹⁶ На фоне традиционно развитой частной и в меньшей степени общественной благотворительности, деятельность думы в этой сфере носила малоэффективный и спорадический характер.

Другой элемент самоуправления — самостоятельность городских органов ограничивалась контролем губернатора и правительственных чиновников. Городской голова должен был утверждаться министром внутренних дел с рекомендации губернатора, а по Городовому положению 1892 и гласные думы утверждались министром. Все решения думы в обязательном порядке передавались на рассмотрение губернатора, который мог приостановить действие любого постановления, бюджет думы в обязательном порядке также утверждался губернатором. Органом для рассмотрения жалоб и спорных вопросов между органами самоуправления и губернатором являлось губернское по городским делам присутствие, членами которого были представители суда и прокуратуры, т.е. опять же правительственные чиновники, где губернатору принадлежали заведомо более сильные позиции для решения вопро-

---

¹⁶ Известия Киевской городской думы.— 1915.— № 5.

сов в пользу государства, а не города. Высшим апелляционным органом, где могли быть обжалованы действия губернских властей, являлся Правительствующий сенат — высший орган административной юстиции, который в целом сыграл позитивную роль в законодательном уточнении компетенции государственных органов и органов местного общественного самоуправления¹⁷.

Новое Городовое положение 1892 г сделало еще один шаг в сторону усиления государственного влияния на городское самоуправление. Административный надзор приобретал формы опеки. Важным обстоятельством, которое повлияло на самостоятельность дум, стало предоставление городским головам и членам управы прав государственной службы, что придало исполнительным органам бюрократический характер. «На месте самоуправления, к которому, по крайней мере, в принципе стремилось городовое положение 1870 г., действующее положение ставит систему выборной казенной администрации, превращая городскую управу в коллегию выборных коронных чиновников, а думу в нечто аналогичное французским муниципальным советам эпохи реставрации»¹⁸.

Среди других видов ограничений для отдельных лиц по Положению 1892 г., своеобразно повлиявших на характер деятельности органов самоуправления в Киеве, было ограничение прав евреев. Положение исключало евреев из числа избирателей, за исключением тех городов, где им было дозволено постоянное жительство, а соответственно существовал запрет для евреев занимать должности по городскому самоуправлению. Юридически существовала черта оседлости, но фактически, пользуясь многочисленными противоречиями в законодательстве, начиная со второй половины XIX в. число евреев, выбиравших торговые свидетельства и покупавших гильдейство, дававшие право содержать ремесленные мастерские, заниматься мелкой и средней торговлей, в городе неуклонно возрастало. В нач. XX в. в руках еврейской буржуазии

---

¹⁷ Білокінь М. Органи державного управління та місцеve самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження.— Х. 2003.— С.162.

¹⁸ Шрейдер Г.И. Наше городское управление. Этюды, очерки, заметки.— С-Пб, 1902.— С. 168.

в Киеве сосредоточилась значительная часть промышленного и банковского капиталов, недвижимости (семьи Бродских, Зайцевых, Гальпериных), в том числе существенной была доля еврейского капитала в городских концессиях. Платя высокие налоги в пользу города, она практически была отстранена от власти, хотя и лоббировала свои интересы через некоторых представителей в думе, имея также представительство в других предпринимательских органах. Владея значительными капиталами в городских предприятиях, представители еврейской буржуазии выступали с многочисленными предложениями по благоустройству города, жертвуя средства на муниципальные объекты (например, таких как крытый рынок, построенный на средства Л.И.Бродского, вопрос о постройке которого решался в думе до этого около 20 лет), часто выступая в прессе и во многих случаях влияя на ее решения¹⁹.

Осознавая общность интересов муниципальных органов, городские деятели объединились в Государственной Думе, где работала городская парламентская комиссия (в том числе и с участием депутатов от Киева), разработавшая в 1914 г. новый муниципальный законопроект, который предусматривал расширение компетенции городских самоуправлений, расширение прав городского населения (хотя оно сводилось практически к предложению вернуться к трехразрядной системе выборов), устранение административной опеки. Для координации действий муниципалитетов разных городов, выработки единой политики для защиты своих интересов в 1914 г. был создан Всероссийский союз городов. Вопрос о необходимости создания такого координирующего органа стоял в муниципальной прессе задолго до начала войны, однако создан он был с началом военных действий для координации действий муниципалитетов в условиях войны.

---

¹⁹ Примером может служить деятельность Д.С.Марголина, являвшегося директором правления Киевской городской железной дороги, директором водопроводного общества и директором газового общества, выступавшего с многочисленными предложениями, в частности и в Известиях Киевской городской думы, по самым разнообразным вопросам хозяйственной жизни города: вопрос открытия городского ломбарда, мусороперерабатывающего завода, проблема кооперативного строительства и многих других актуальных вопросов городской жизни.

В целом система общественного городского управления, несмотря на ограниченность прав, противодействие правительственных кругов, особенно в период свертывания городской реформы 1870 г., сыграла не только позитивную роль в экономическом развитии города, но и давала определенный шанс для зарождения и плодотворной деятельности общественной власти на местах.

*Марія КАДОМСЬКА,
головний спеціаліст-мистецтвознавець
інституту «НДІпроектреставрація»*

НЕЗАКІНЧЕНА ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНА ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ ЗАБУДОВИ КИЄВА 1983—1984 рр.

Будівельна лихоманка останніх років продовжує процес незворотної зміни художнього образу історичного центру Києва. Цьому сприяють не тільки логіка розвитку містобудівної структури, але й суб'єктивні обставини, часто суто прагматичні, або й просто обґрунтовані суто фінансово. Не маючи змоги активно протистояти цим негативним процесам, киевознавці прагнуть використати шанс і зафіксувати якомога детальніше існуючу забудову.

Наразі треба нагадати досвід першого етапу історико-архітектурної інвентаризації забудови м. Києва, здійсненого на початку 1980-х років. Відтоді минуло два десятиріччя, але деякі моменти цієї праці не втратили своєї актуальності і сьогодні, її результатами користуються сучасні дослідники і практикуючі архітектори.

Робота мала передувати розробці нового генерального плану Києва. Територія міста була умовно поділена між учасниками: інститутами Укрпроектреставрація, Київпроект, КиївНДІТІ.

Група дослідників, що їх очолював архітектор-реставратор В.Отченашко, отримала для обліку дві зони: 1) частина Верхнього міста між бульваром Т. Шевченка — пл. Перемоги — вул. Воровського — Львівська площа — вул. Трьохсвятительська — Майдан Незалежності — вул. Б.Грінченка — вул. Пушкінська; 2) територія колишніх стародавніх урочищ у межах вул. Воровського, Артема, Чорновола, Львівська площа і площа Перемоги. Уся забудова району інвентаризації перебувала у режимних охоронних зонах пам'яток історії та культури.

Методика проведення історико-архітектурної інвентаризації була попередньо відпрацьована на обмеженій ділянці забудови Верхнього Києва: на двох кварталах у межах вулиць Ярославів Вал, Рейтарська, Золотоворітська, Стрілецька, О. Гончара.

На цих кварталах був виконаний повний цикл натурних і історико-архівних досліджень, визначена кінцева мета інвентариза-

ції — виявлення тих якостей, які допоможуть закріпити і зберегти своєрідність архітектури Києва, головні складові його живого обличчя, що реагує на кожний практичний архітектурний крок, на реалізацію наших уявлень про цінність і придатність історичної забудови в нових умовах. Висвітлення, оцінка та організація обліку цінних елементів міського середовища визначалися як необхідна основа для комплексного вирішення питань подальшого будівництва і реконструкції в районах історичної забудови.

Робота з відпрацювання методики виконана в наступному обсязі:

— підбір, вивчення й аналіз історичних планів міста, планів забудови району і їхніх фрагментів, графічних і текстових матеріалів по забудові з метою з'ясування процесу формування планувальної структури району, кварталів, садиб;

— вивчення процесу формування архітектурного обличчя міста, району, кварталів на підставі аналізу даних натурних досліджень, іконографії, літературних і архівних матеріалів, включно з виявленням законодавчих актів та інших документів, що регламентують процес будівництва і вигляд споруджень, а також з'ясування ступеня впливу загальних архітектурних тенденцій і творчості окремих архітекторів;

— обстеження об'єктів у природі, вироблення цілісних характеристик об'єктів;

— встановлення обсягів і характеру дослідницьких робіт (натурних, архівних і камеральних) на всіх етапах історико-архітектурної інвентаризації; графічне і текстове оформлення результатів відпрацювання методики.

У складі документації були випущені: по кожній з 27-ми садиб обох кварталів — історичні довідки з проектними матеріалами, переліками власників і натурною фотозйомкою; таблиці натурного обстеження і графічне відображення результатів експертної оцінки на планах кварталів.

Окремим томом оформлена пояснювальна записка, де викладені основні методичні положення і вимоги до складу, порядку й оформлення історико-архітектурної інвентаризації Києва. Попередньо з'ясовані особливості розвитку Верхнього міста, його планувальної структури, регламентації київської забудови на різних історичних етапах, основні тенденції у формуванні типів садибних

комплексів і окремих споруд, характеристика датуючих і оцінних одиниць.

«Методика» передбачала проведення історико-архітектурної інвентаризації у два етапи: 1) оцінка об'єктів на підставі натурного обстеження; 2) поглиблені архівні і містобудівні дослідження.

Треба відзначити, що зміст інвентаризації і досягнення її цілей не вимагали видачі документації у два етапи. Це було зумовлено практичними міркуваннями — необхідністю обліку у першому наближенні результатів інвентаризації для розробки генерального плану Києва.

На першому етапі історико-архітектурної інвентаризації одержання інформації про забудову на основі експертної візуальної оцінки всіх будинків і їхніх комплексів відбувалось відповідно до методики по 4-х основних показниках: 1) будівельна періодизація; 2) історико-архітектурна цінність споруд; 3) містобудівна композиція; 4) технічний стан. Кожен параметр оцінки графічно відображений на скоригованих поквартальних планах і в спеціально розроблених таблицях натурного обстеження і облікових картках. Видані матеріали, окрім характеристики стану і цінності об'єктів, мали відмітки щодо бажаної міри охорони і реконструкції.

Серед основних робіт у 1984 р. виконана документально-протокольна фотозйомка обстеженої забудови, зафіксовані усі існуючі на той час споруди, не виключаючи малоцінних, що були приречені на зникнення найближчим часом. Однак унаслідок великого обсягу робіт неможливо було приділити достатньої уваги деталям фасадів та інтер'єрів. Це мало бути зроблене в ході здійснення 2-го етапу інвентаризації.

У результаті завершення першого етапу інвентаризації — «Експертної оцінки по класифікації забудови м. Києва» — одержано певно оціночну характеристику обстеженої забудови (загалом 62 квартали), виявлено архітектурно помітні садибні структури, документально обґрунтовані пропозиції щодо взяття на місцевий облік 172 нових пам'яток архітектури, 17 пам'яток історії, 111 пам'яток містобудування. Додатком до списків будинків, запропонованих для взяття під охорону держави як пам'яток архітектури, є виданий самостійною книгою «Альбом фотокопій архівних документів».

Відтворення містобудівної ретроспективи дозволило виділити у розглянутому районі 18 вулиць у якості архітектурно-містобудівних комплексів, що мали бути під охороною держави. При цьому врахована низка чинників: історична доступність планувальної схеми; рівень схоронності формуючої історичної забудови; наявність великої кількості будинків, що мають високу архітектурну цінність; наявність загального містобудівного задуму вулиці як самостійного ансамблю і як частини ансамблю міського центру.

Історико-архітектурна інвентаризація м. Києва, одержавши високу оцінку фахівців, була перервана на першому етапі і згодом не була продовжена.

На другому етапі інвентаризації мало виконуватись історико-архівне дослідження з добором графічних матеріалів (проекти будівель, плани садиб, проекти реконструкцій), мало бути встановлена точна періодизація забудови, авторство по об'єктах, перелік власників ділянок, первісна функція споруд. Натурна фотофіксація мала виконуватись в обсязі, достатньому для одержання уявлення про архітектурні особливості об'єкта. Аналіз отриманих матеріалів дозволив би дати саме комплексні рекомендації щодо характеру і ступеня реконструктивного втручання по об'єктах.

Київ, маючи дуже сумну традицію невиправданих зносів і пербудов пам'яток архітектури, що триває й досі, має особливу потребу в подібних роботах.

Нове будівництво, що розгорнулося в останні десятиріччя в кварталах старої забудови, має (насамперед для 2-ї зони інвентаризації) очевидний висотний характер, вказуючи на визначену певну спрямованість — створення нової містобудівної структури. Цей процес проходить активно і не відкорегований навіть вже одержаними попередніми результатами експертної оцінки.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
відповідності садіб на планах 1803 р., 1836 р., поч. ХХ ст.

№№ садіб на плані 1803 р.	№№ садіб на плані 1836 р.	Зміни меж і розмірів садіб з 1836 до поч. 20 ст.	Адреси садіб на 1980-і роки
*	387	Змінили орієнтацію на 90 градусів	Ярославів Вал, 4/2; 4
*	389	Змінили орієнтацію на 90 градусів	Ярославів Вал, 6
2763	386	Розміри не змінювались	Золотоворітська, 6
2760	385	385+ч.**384	Золотоворітська, 4
2758	378	Розміри не змінювались	Золотоворітська, 2А; 2; 2/3
2754	377	Додана частина давнього провулку	Рейтерська, 5
2756	376	376+ч. 379 + ч. провулку	Рейтерська, 7
2755	375	375+ч. 379 + ч. 381	Рейтерська, 9
2748	370	У 1872 р. розділилися на 3 садиви	Рейтерська, 11–15
2734	369	Розміри не змінювались	Рейтерська, 17
2749; ч.	362	У 1897 р. частини ділянки увійшли до садіб по Ярославому Валу 16 і 18	Рейтерська, 19
2750; 2733; 2729–2731			
2728	361	Не змінювались	Рейтерська, 21/13
ч. 2750,	360	У 3-й чверті 19 ст. розділилась на 3 садиви	Стрілецька, 15***
2732			Ярославів Вал, 16–18
2751,	380–382	382+381+ч. провулку+ч.380	Ярославів Вал, 14
2752, 2759			
2761, 2762	383, 384	383+ч. 384	Ярославів Вал, 10–12
*	388	388+ч. 384	Ярославів Вал, 8

* У 1803 р. нема відповідних садіб

** ч. — частина

*** Будинок по вул. Ярославів Вал, 20 зведений у 1934 р. на території садиви по вул. Стрілецькій, 15

ВИДАТНІ КИЯНИ

*Світлана ПАНЬКОВА,
зав. Історико-меморіальним музеєм
М. Грушевського*

«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК» — РУПОР ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (1907—1914 рр.)

Публіцистична спадщина Михайла Грушевського — це віддзеркалення найважливіших проблем національного руху кінця ХІХ — поч.ХХ ст., це ціла доба в історії України та важливе джерело для її вивчення і осягнення. Більш того, звернення до суспільно-політичних праць М.Грушевського в наші дні набуває особливого значення через їх актуальність і співзвучність з проблемами сьогодення. Як влучно відзначив відомий грушевськознавець І.Гирич, «багато з того, що боліло М.Грушевському, стоїть на порядку денному українського життя й сьогодні, деякі паралелі з дійсністю сторічної давнини вражають своїми сумними аналогіями»¹.

Саме тому сучасні дослідники життя та творчості видатного вченого і громадсько-політичного діяча дедалі частіше звертаються до вивчення і аналізу його публіцистичної діяльності. Окремі студії останніх років присвячені і невтомній редакційній роботі М.Грушевського на чолі «Літературно-наукового вістника», тематиці та змісту його статей, розміщених на сторінках часопису². Хоча

---

¹ Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського // Грушевський Михайло. Твори в 50 томах.— Львів, 2002.— Т.1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)».— С.48.

² Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського.— С. 47–62; Зашкільняк Л., Пилипів Ол. М.Грушевський і «Літературно-Науковий Вістник»: Кроки до культурницького об'єднання України // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом. наук. конф. / Львів. ун-тет ім. І.Франка та ін.— (Львів, 26–28 жовт. 1994 р.).— Львів, 1994.— С.318—321; Кузіна Н. Редакційна діяльність М.С.Грушевського в «Літературно-науковому вістнику»

шродовж 1907–1914 рр. статті вченого з'являлися в українських газетах «Рада», «Діло», «Село» та російських виданнях, саме ЛНВ залишався головним «рупором громадсько-політичної праці М.Грушевського»³, трибуною, з якої він закликав українське громадянство до розвою національного життя. Унікальну інформацію про будні ЛНВ містять спогади діячів українського руху: Є.Чикаленка, Ю.Тищенко (Сірого), В.Дорошенка, О.Лотоцького⁴. Поза тим, дослідження численних комплексів листів вченого та його кореспондентів, змісту суспільно-політичних статей М.Грушевського в «Літературно-науковому віснику», дають підстави здійснити спробу

в 1907–1908 роках // Михайло Грушевський і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С.Грушевського.— К., 1998.— С.26–28; Кузіна Н. Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.): Дис... канд. іст. наук.— К., 2003; Люзник М.М. Формування національної свідомості та політичної думки як основні чинники видавничої діяльності М.Грушевського // Українська періодика: історія і сучасність / Доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 27–28 листопада 1998 р.— Львів, 1999.— С.519–526; Нашкерський А. Михайло Грушевський та Сергій Єфремов: Дві концепції української журналістики // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом. наук. конф. / Львів. ун-тет ім. І.Франка та ін.— (Львів, 26–28 жовт. 1994 р.)— Львів, 1994.— С.321–324; Романюк М. «Українське питання» у публіцистиці Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна... С. 303–306; Сохань П. Творча спадщина М.С.Грушевського і сучасність // Грушевський Михайло. Твори в 50 томах.— Львів, 2002.— Т.1.— С.14–46; Шаповал Ю.Г. «Літературно-науковий вісник» київського періоду (1907–1920 рр.): тематичний напрям «Із австрійської України» // Українська періодика: історія і сучасність...— С.59–72; Шаповал Ю. «Літературно-Науковий Вісник» (1898–1932): Творення державницької ідеології українства.— Львів, 2000.

³ Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського.— С. 50.

⁴ Дорошенко В. «Літературно-науковий вісник» // Літературно-науковий вісник. Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932) / Уклад Б.Ясінський.— К., 2000.— С.527–542; Дорошенко В. Михайло Грушевський — громадський діяч, політик і публіцист // ОВІД.— 1957.— Ч.6.— С.15–19; Ч.10.— С.23–26; Ч.11.— С.18–19; Жученко М. [Дорошенко Д.] Про українську літературну мову // Дніпрові хвилі.— 1912.— №22.— С.302–306; №23–24.— С.319–324; 1913.— №1.— С.5–7; Лотоцький О. Сторінки минулого.— Видання Української православної церкви в США, 1966.— Частина I, II; Тищенко (Сірий) Юрій. У Києві біля «Літературно-наукового вісника» // З моїх зустрічей: Спогади / Упорядники О.І.Сидоренко, Н.М.Сидоренко. Передмова М.А.Шудрі.— К., 1997.— С.11–48; Чикаленко Є. Спогади (1861–1907).— Нью-Йорк, 1955; Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917).— Львів, 1931.

ще ширшого аналізу такого унікального явища, яким була публіцистична, редакційна та організаційна діяльність керманіча провідного національного літературно-громадського часопису початку ХХ ст. З численних збережених листів, залучених при підготовці даної роботи, особливо яскраво постає такий важливий аспект, як вплив публіцистичної діяльності М.Грушевського на формування національної свідомості та суспільно-політичної думки в Україні. Значно зростає цей вплив після перенесення ЛНВ до Києва та перетворення його на всеукраїнський орган.

Причини, мотиви, обставини та численні колізії, пов'язані з перенесенням ЛНВ до Києва, детально описані у спогадах сучасників та висвітлені дослідниками в останні роки⁵. Знаходять вони підтвердження і у щоденникових записах вченого, які є неперевершеним джерелом для вивчення творчої лабораторії знаного публіциста.

«Зберегти своє домінуюче становище, яке займав він стільки років, міг ЛНВ тільки при умові перенесення його зі Львова до Києва. Проф. М.Грушевський це добре розумів і в 1907 р. переніс журнал до Золотоверхого. Тоді на Наддніпрянщині, в зв'язку з підпадом царського режиму, перед українським рухом відкриваються широкі перспективи, і треба було за всяку ціну використати ці можливості у всеукраїнських інтересах. Треба було не допустити розійтися двом віткам одного українського народу, не дати витворитися окремим центрам і окремим племенам — галицькому й наддніпрянському», — писав багатолітній співробітник журналу Володимир Дорошенко⁶.

Своїми думками про необхідність реформування ЛНВ М.Грушевський поділився з читачами часопису ще наприкінці 1906 р.: «Ми певні, що переведення сеї реформи віді́б'ється на «Літературно-] н[ауковому] вістнику», щодо його змісту й вартости, тільки

---

⁵ Гирич І. Архів М.С.Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху: Дис...канд. іст. наук.— К., 1996; Його ж. М.Грушевський і С.Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця ХІХ– 20-х рр. ХХ ст.//Український історик.— 1996.— Ч.1–4.— С.142–187; Гирич І., Синицина В. Листи С.Єфремова до М.Грушевського //Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка.— 1992.— Т.СХХІV.— С.334–372).

⁶ Дорошенко В. «Літературно-науковий вістник»//Літературно-науковий вістник. Показчик змісту...— С.532.

корисно, бо притягне до нього більше сил, зробить його зміст більше різноманітним, глибше введе в сучасне українське життя, не ослаблюючи і зв'язей з життям галицьким. [...] Ми надіємося також, що се розширення нашої організації на Україну й більший приплив українського елемента в журналі будуть користні також з погляду того зближення Галичини й України й тої концентрації культурних сил наших»⁷. У 1907–1908 рр., як головний редактор журналу, вчений не раз оприлюднював його програму, напрями і завдання в нових умовах⁸. М. Грушевський наголошував, що журнал залишається вірним своїй провідній ідеї: «бути органом всеукраїнського поступово-демократичного руху і життя [...], стояти на становищі міжпартійнім»⁹, прагнути висвітлювати питання біжучого життя з позиції різних суспільно-політичних поглядів. Ідея Соборної України, щира віра у силу народу, далекоглядність, праця на майбутнє — все це було вищим за особисті амбіції. З погляду століття маємо можливість оцінити внесок вченого у розвиток всеукраїнського органу культурно-національної роботи. А звернення М. Грушевського під назвою «До наших читачів», які свого часу визначали концепцію вісника, нині є важливим джерелом дослідження історії цього унікального літературно-наукового видання. До них слід додати і низку статей, які подав М. Грушевський у відповідь на розгорнуту у пресі критику ЛНВ: «Крячуть ворони» (1907), «Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» (1908), «Іще про наше культурне життя» (1911).

Шукаючи прихильників перенесення ЛНВ серед відомих діячів українського руху, М. Грушевський неодноразово зустрічався у Києві з Є. Чикаленком, В. Леонтовичем, П. Стебницьким, а у Львові радився з провідними співробітниками журналу¹⁰. Так, 30 серпня

---

⁷ Грушевський М. До наших читачів в Галичині // Грушевський Михайло. Твори в 50 томах.— Львів, 2002.— Т.1.— С.282–283. Вперше стаття надрукована в журналі: ЛНВ.— 1906.— Т.XXXIV.— Кн. V.— С.V–VII.

⁸ Грушевський М. До наших читачів // ЛНВ.— 1907.— Т.XL.— С.— 177–188; Грушевський М. До наших читачів // Там само.— 1908.— Т.XLIV.— С.225–228; Грушевський М. До наших читачів в Росії // Там само.— 1907.— Т. XXXVII.— С.1–6.

⁹ Грушевський М. До наших читачів в Росії // Там само.— 1907.— Т. XXXVII.— Кн. I.— С.4.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДАК України), ф.1235, оп.1, спр.25, арк.138. (Запис від 6 грудня 1906 р.).

1906 р. вчений писав у щоденнику: «[...] під вечір пішов до Чик[аленка], де мав бути й Леонтович, але не прийшов; я розбалакався по ширости про пляни АНВ і Записок, але Чик[аленко] відповів, що він міні не помічник і хоче держати ся Грінченкової компанії; се зробило на мене дуже прикре вражінне, відчулася певна нещирість, чи малодушність»¹¹. Через декілька днів вчений згадує про наступну зустріч у Є.Чикаленка: «Там застав уже Грінченкову компанію, і говорили про проекти злуки АНВ з Нов[ою] Громадою, я застерігся, Чикаленко вже говорив против сепаратизму від Галичини, Гр[інченко] теж «збирав матеріал», я висловив побоювання, що при страху перед галицькими впливами буде лише мука, але треба концентрації»¹². Переконання М.Грушевського мали вплив, і, як згадує він у щоденнику, 3 вересня 1906 р. «Чик[аленко] виступав уже за потребою перенесення АНВ; попри «Н[ову] Громаду» (Грінч[енко] вчора в кінці висловивсь против злуки)»¹³.

Проте, стурбовані монополією АНВ, опозиційні кола продовжували спроби заснувати інші видань, що, звісно, співробітники журналу не могли сприймати байдуже. У одному зі своїх листів від 15 серпня 1907 р. Іван Джиджора, який з перших днів перенесення АНВ опікувався справами київської редакції, писав до М.Грушевського: «Так і є, як пророковано з початком року, що як діло Л[ітературно] Н[аукового] Вістника піде на лад, то звісна група виявить охоту й собі ж щось видавати. Дознався я, що Грінченко, Єфремов, Дурдуківський і Квасницький і К² задумують видавати «Вік» знову ж таки «збірниками», досить часто, та поки що не періодично. Зміст має бути такий, який буває по журналах»¹⁴. Пізніше, 6 лютого 1909 р. він повідомляв вчителя про акцію львівських діячів: «Передплата на «Л[ітературно] Н[ауковий] Вістник» йде правильно, але ось що ладиться: Я довідався — не знаю, чи п. професору се відомо, що Щурат, Томашівський (який тепер ходить на ласку Щурата), Раковський і Труш закладають новий журнал «вільного типа», щось в роді давнішої варшавської «Prawdy» (Свенчохівського), а теперішньої «Polskici Kulturu», де будуть статі по історії, культурі, соціології, критиці і штуці.

---

¹¹ Там само.— Арк.127.

¹² Там само.— Арк. 128. (Запис від 2 вересня 1906 р.).

¹³ Там само.— Арк. 128 зв. (Запис від 3 вересня 1906 р.).

¹⁴ Там само. — Спр.447, арк.136. Тут і далі при цитуванні листів збережено орфографію за оригіналом, пунктуацію виправлено без застереження.

Співробітництво приобіцяв теж Кривецький. Часопись має бути півмісячна (хоч се ще не рішено, чи буде періодична) в об'ємі 2 1/2 арк[уша] друку. Підписувати буде Щурат і, мабуть, Томашівський, якого стаття «Гадяч» має йти вже до першого №. Перша книжка повинна вийти з кінцем лютого»¹⁵.

Ці, хоча і невдалі, спроби різних українських груп заснувати власний суспільно-політичний часопис на зразок «Літературно-наукового вістника» — лише одна, але особливо прикра обставина, за якої довелося ставати на ноги журналу після його перенесення до Києва. Свою «зброю» використовувала і царська адміністрація — тимчасове закриття, штрафи, арешти. Вже 18 січня (за ст. ст.) 1907 р., лише вийшло перше число вістника, співробітник київської контори Іван Кривецький повідомляв про трус, вчинений у редакції¹⁶. За декілька днів, 22 січня 1907 р., він писав про візит співробітника журналу М.Синицького до цензора Сидорова. Секретар цензора дав можливість ознайомитись з наказом канцелярії генерал-губернатора «слідити строго за «Літ.-Н. Вістником» і всіма брошурами і книжками, які Проф. Грушевський зі Львова видаватиме під своїм іменем»¹⁷. Як уточнював Є.Чикаленко, цей наказ цензура пов'язувала з тим, що М.Грушевський «стремитися расколоть единую русскую народность»¹⁸. Врешті, за офіційним повідомленням видання було закрито у зв'язку з військовим станом. Проте, це був лише привід. У своєму черговому листі до Львова, І.Кривецький писав: «Д.Чикаленко вивідав, що наказ закриття «ЛНВістника» вийшов не з Києва, а з Петербургу на підставі якогось доносу на Вп. Пана Професора про ширення «сепаратизму» й т. ин.»¹⁹. Повідомляв про це і сам Євген Харлампович: «Виявилось, що ЛНВ заборонено по наказу з Петрограду і нема надії, щоб Ваш приїзд поправив діло, бо С.[идоров] побоїться сам дозволити. Але він потішав, що не сьогодні-завтра вони ждуть скасування військового стану. Що до того, що Ви можете опинитись в Ів.[ановій] хаті, то він сього не допускає, бо вся Ваша діяль[ність] одверта і не противузаконна»²⁰.

---

¹⁵ Там само.— Арк. 202 зв.—203.

¹⁶ Там само.— Спр.567, с.16—17.

¹⁷ Там само.— С. 22.

¹⁸ Там само.— Ф.1235, оп.1,спр.822, арк. 88—88 зв.

¹⁹ Там само.— Спр. 567, с. 36.

²⁰ Там само.— Ф.1235, оп.1, спр.822, арк.87.

Так розпочалися київські будні «Літературно-наукового вісника». Всі роки видання перебувало під пильним наглядом царської цензури, причиною тому була особа її невтомного редактора і його гостре публіцистичне слово. У своєму листі від 1 липня 1909 р. до М.Грушевського Є.Чикаленко дослівно передає свою розмову з начальником охоронного відділення, який відкрито погрожував: «А ему (Грушевскому) место давно в тюрьме и я таки его когда-нибудь посажу. Скажите пожалуйста, что ему здесь нужно? Если не доволен Россиею, то пусть сидит в своем Львове и кричит во все горло, а не приезжает сюда»²¹. Так відреагувала поліція на перенесення діяльності М.Грушевського до Києва.

«З перенесенням ЛНВ до Києва головним промотором, духовним батьком і натхненником журналу стає проф. М.Грушевський. [...] Як колись Франко, так тепер він містить у кожній книжці безліч свого матеріалу — і белетристичні нариси (під ініціалами М.З., себто Мих. Заволока, псевдонім Грушевського з молодих літ), і опис подорожів і, обов'язково, — публіцистичні статті на всякі злободенні теми українського життя — національного, культурного й політичного — по обох боках Збруча, і рецензії. І скрізь, у кожній своїй речі стоїть Грушевський на всеукраїнському становищі, намагаючися не допустити розходження між Україною Східною й Західною»²², — писав В.Дорошенко. Працю невсипущого керманича часопису читачі відчували майже з кожного номера, з його яскравих публіцистичних статей, які «завше були найінтереснішою частиною журналу, до якої читач в першу чергу і звертався»²³.

Один із сучасних дослідників видавничої діяльності М.Грушевського М.Люзнюк слушно відзначає, що матеріалізована людська думка є важливим чинником формування національної свідомості та політичної думки²⁴. Публіцистична діяльність видатного історика може слугувати переконливим прикладом цього твердження. Яскравою зіркою, «що світить нам, українцям, серед темноти на-

---

²¹ Там само. — Арк.127 зв.

²² Дорошенко В. «Літературно-науковий вісник»//Літературно-науковий вісник. Показчик змісту.— С. 533.

²³ Лотоцький О. Сторінки минулого.— Частина II.— С.150.

²⁴ Люзняк М.М. Формування національної свідомості та політичної думки як основні чинники видавничої діяльності М.Грушевського...— С.522.

шого життя»²⁵, назвав працю вченого на ниві публіцистики М.Тулуб — один з передплатників ЛНВ з Херсонщини. Про популярність ЛНВ та його вплив на молодь свідчить лист до М.Грушевського і острозького гімназиста Миколи Волинського від 10 січня 1910 р.(24 грудня 1909 р.): «Будьте ласкаві, розтлумачте мені, чи можу я одержати в 1910 році Ваш журнал «Л.Н.В.» за 6 крб. Я — гімназист, но це Ви можете знати тільки «неофіційно», бо гімназисти не мають права одержувати журнали або часописи»²⁶.

У одній із своїх статей М.Грушевський схвильовано описав епізод про відвідини редакції ЛНВ сільським священиком. Той оповів, що «ученики старших років місцевої сільської двокласної школи брали у того священика «Літературно-Науковий Вістник», і два з них при кінці року випросили у своїх батьків по 6 карб. на передплату й пересилають отсе через священика сю передплату, щоб мати свій власний журнал. Якого напруження заінтересовання й любови до українського слова й життя треба було, щоб сї підлітки-хлопці випросили від батьків таку велику суму на таку «пусту» річ як журнал — та й ще такий журнал, який і далі можна було б дістати на читанне від того ж сьвященика»²⁷.

Особливою популярністю користувалися суспільно-політичні статті Михайла Грушевського, які виходили на сторінках «Літературно-наукового вістника» під постійною рубрикою «На українські теми». Власне, у київський період ця рубрика стала органічним продовженням попередньої — «З біжучої хвилі»²⁸. У своєму щоден-

---

²⁵ Цит. за: Мицик Ю. З листів до Михайла Грушевського //Український історик.— 2002.— №1-4.— С.479.

²⁶ Там само.— С.494.

²⁷ Грушевський М. Антракт //ЛНВ.— 1908.— Т.41.— Кн.1.— С.121. У своєму листі до М.Грушевського відомий діяч українського руху Л.Жебуньов висловив свою думку щодо цього епізоду: «Ради бога, зверніть увагу на редакцію статій в ЛНВ, що до мови. Я не страшуся «галицької опастності», а дбаю про популяризацію журналу — популярності ж він не досягне, коли писатимуть в ньому так, як писалось в минулому році. Не вважайте на чутки, що він «приступний навіть учням сел. школи». Я певний, що в цьому разі він був приступний під доглядом якогось добродія, який перекладав учням статті на їхню мову. Инакше не могло бути». (ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.473, арк.13. Лист від 9 січня [1908 р.]).

²⁸ Впродовж 1906 р. М.Грушевський під рубрикою «З біжучої хвилі» опублікував 10 статей, які увійшли до однойменної збірки, виданої автором 1907 р. у Києві (на обкладинці і титулі зазначено 1906 р.).

нику Михайло Грушевський постійно згадує про роботу над статтями «На українські теми», 30 червня 1909 р. він записав: «Джиджора делікатно нагадує, що в сім році не було «Україн[ських] тем»²⁹.

Про інтерес до рубрики свідчать і постійні огляди, вміщені у єдиній щоденній українській газеті «Рада». Одну з перших статей циклу «На українські теми» М.Грушевський назвав «Гріхи наші». І тут же в «Раді» з'являється ґрунтовний аналіз С.Петлюри: «Грушевський вірить у велику будуччину українського народу, він більше, ніж хто інший потрудився і зробив для українського руху, для нього, як видатного вченого і громадського діяча, зовсім ясні і темні, і світлі сторони українського життя. І от це знання, ця любов до рідного краю і народу дає йому право одверто сказати гірке, прикре слово правди своїм землякам»³⁰. У 1911 р. Микола Вороний у своєму розлогіму огляді книг «Літературно-наукового вістника» відзначав: «Вже чотирнадцятий рік видається «Літературно-Науковий Вістник» і за весь час свого існування він був і є найповажнішим єдиним в своїм роді періодичним органом для цілої Соборної України. [...] Насамперед приваблює увагу відділ публіцистичний, що провадить здебільшого сам видавець журналу проф. М.Грушевський. Це, так мовити б, фронтон будівлі, показна сторона, що зразу дає нам певне розуміння про напрямок і фізіономію журналу. В ряді легко і цікаво написаних начерків під спільним заголовком «На українські теми», тонкий обсерватор і глибокий знавець українських відносин проф. М.Грушевський уміє влучно зачепити і відповідно освітлити найболючіші питання нашого часу; завдяки цьому утворилась вже свого роду традиція: починати читання кожної нової книжки «Вістника» власне з цих начерків»³¹. У кожній статті «На українські теми» проявлявся неабиякий хист публіциста М.Грушевського. Він не стільки інформував читача про ту чи іншу подію, а вдавався до глибинного аналізу, суті, причини тої чи іншої події.

Справа заснування українського університету у Львові та наукового інституту українознавства, проблеми молоді, стан націо-

---

²⁹ ЦДАК України.— Ф.1235, оп.1, спр.25, арк.281 зв.

³⁰ П. [Петлюра С.] «На українські теми». Проф. М.Грушевський //Рада.— 1907.— №120.— С.2.

³¹ Amicus [Вороний Микола] «Літературно-Науковий Вістник». (Книжки I, II, III, IV й V 1911 р.)//Рада.— 1911.— 9 червня (27 травня).

нальної преси, закриття «Просвіт» і газет, вбивство галицького намісника А.Потоцького, смерть школярика М.Коханчика та студента А.Коцка, відзначення ювілею Великого Кобзаря, вшанування пам'яті видатних діячів української науки і культури М.Костомарова, В.Антоновича, П.Житецького, І.Франка, В.Доманицького, М.Лисенка та інших, політика галицьких діячів, українська дебата в ІV Державній Думі — все це знаходило відгук у публіцистичних писаннях Михайла Грушевського на сторінках АНВ.

Для поширення головних думок М.Грушевського серед широкої читацької аудиторії його статті не раз передруковувалися в газетах «Рада» і «Діло». У своєму листі від 16 березня 1910 р. Є.Чикаленко повідомляв про передрук «Слова до малодушних»: «Вашу чудову статтю з 2-ої книжки Вістника передрукували ми майже всю в «Раді», вона зробила на всіх дуже гарне вражіння. Як-би Ви частіше писали «На українські теми», се приваблювало б передплатника. Жебуньов вже читає іноді по середах в клубі [«Родина» — С.П.] Ваші статті і добре робить, бо для клубної публіки в більшості вони зовсім не відомі»³². Передрук було здійснено без відома М.Грушевського, і він висловив своє певне незадоволення: «За популяризацію моїх статей дякую, але просив би в інтересах АНВістника, в Раді їх не передруковувати такими великими кусками, майже в цілости — коли вважаєте, що в інтересах АНВ їх потрібно писати, то і в інтересах АНВ відсилати до тих статей, а не подавати їх на сторінках інших часописей, думаю, що Ви мене розумієте»³³.

Невтомний діяч українського руху Леонід Жебуньов, окрім згаданих читань в українському клубі у Києві, висловлював інші ідеї поширення статей М.Грушевського «На українські теми» серед російськомовного українського громадянства. У одному зі своїх листів він пропонував вченому: «Будучи переконаний в тому, що несвідому українську інтелегенцію не доведеш до національної свідомості літературою на українській мові (не читає вона її), я дуже жалкую, що такі цінні і важливі речі, як от Ваши статті «На українські теми», містяться не в російському журналі або

³² ЦДІАК України.— Ф. 1235, оп.1, спр.822, арк. 126 зв.

³³ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського (далі ІР НБУВ).— Ф.44, № 348.

газеті і не на російській мові. Тільки що перечитав 3-ю статтю в 3-й кн[изі] «Літер[атурно]Наук[ового] Вістн[ика]»³⁴ і думаю що вона вплила б на де-кого з «темних» українців», коли вони прочитали б її, а то ж на превеликий жаль, не читають... Я маю фактичний доказ тому, бо ж кого зі знайомих людей присилував передплатити «Літ[ературно]-Наук[овий] В[істник], і знаю, що вони читають в ньому тільки дрібниці, та й то — інколи, а то й зовсім нерозрізана книжка лежить. Люди з ширчою чи середньою освітою значно охоче читають українські газети і журнали. Для їх треба писати по українськи. Ваши ж «На українські теми» необхідно треба перечитати інтелегенції високо-освіченої, і от мені дуже хочеться, щоб вона перечитала їх. Чи не дозволите Ви мені перекласти дещо з статтей «На укр[аїнські] теми» на російську мову і помістити в якій небуть російській газеті? [...] А то може Ви самі наміряєтесь писати в російській пресі щось подібне «Українським темам» — о, це буде значно ліпше, ніж переклад мій, тим більше, що я не знаю, чи добре я перекладу Ваші статті, та хоч би й добре, то все таки — переклад зтерєє силу вражіння»³⁵.

Гостре публіцистичне слово Михайла Грушевського долинало не лише до вдячних читачів. Як згадував О.Лотоцький, «М.С.Грушевський користувався просто таки легендарною популярністю у ворожих українству колах — в лавах російських націоналістів та взагалі реакціонерів. Не кажучи вже про ідейну суперечність між ним та тими його громадськими антиподами, найважливіше тут значіння, очевидно, мало те, що дуже видатною особистістю був він в українському національному життю, надто велику вагу питому складав актив його в тому життю, щоб можна було пройти мимо Грушевського в боротьбі з українством...[...] Не було такого наклепу чи інсинуації в українській справі, що не пришивали б до зненавидженого російськими реакціонерами імені Михайла Грушевського»³⁶.

Київська цензура, яка пильно стежила за українською пресою, не обділяла своєю увагою і «Літературно-науковий вістник».

---

³⁴ Йдеться про статтю М.Грушевського «О любви къ отечеству і народной гордости»// АНВ.— 1907.— Т.XXXVII.— Кн.III.— С.497–505. Друга частина статті була опублікована в АНВ.— Т. XXXVIII.— Кн.IV.— С.111–124.

³⁵ ЦДІАК України.— Ф.1235, оп.1, спр.473, арк.17–17зв.

³⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого.— Частина II.— С.156.

У шостій книзі журналу за 1909 р. з'явилася стаття Михайла Грушевського «Виговський і Мазепа», присвячена двом історичним датам: 250-літтю підписання І.Виговським Гадяцької угоди України з Польщею та 200-літтю переходу гетьмана України І.Мазепи до шведського короля Карла XII. Ці події, об'єднані спільним кроком двох історичних діячів — «розрив з московською зверхністю» та прагненням до автономного розвитку Української держави. На підставі нових документів автор прагне об'єктивно і ґрунтовно проаналізувати мотиви та наслідки цих історичних віх, окреслити можливі тогочасні перспективи для України. В короткім часі в перекладі стаття була передрукована В.Липинським у польському часописі «Przegląd Krajowy», згодом — «Киевских вестях». Відразу ж про ці передруки М.Грушевського повідомили співробітники київської редакції та контори «Літературно-наукового вістника» Ю.Тищенко (Сірий) та М.Котик: «Статю Вашу передрукували де-які російські і польські часописи і певно також поповнять государеву казну»³⁷. У короткому бібліографічному огляді на сторінках «Записок Наукового товариства ім. Шевченка» Володимир Дорошенко писав: «Ціла статя — се сніп проміння, кинений істориком в гліб минулого. Вона ділає на нас ліпше як цілі стоси сухих монографій і се відчув уряд, накладаючи пеню на Л.-Н.В.»³⁸. Дійсно, постановою Київського губернатора від 3 липня 1909 р. за друк статті «Виговський і Мазепа» на відповідального редактора журналу С.Ф.Веселовського було накладено штраф у розмірі 100 руб.³⁹. А вже 11 липня 1909 р. за передрук вказаної статті було оштрафовано на таку ж суму офіційного редактора «Przegląd Krajowy» А.Радзейовського⁴⁰. У своїх листах Ю.Тищенко (Сірий) повідомляв М.Грушевському про спробу полагодити справу щодо штрафів у цензурі та губернатора. 10 липня 1909 р. він писав: «Був сьогодні у губернатора з приводу штрафу на книгу. З розмови довідав ся, що перед наложенням штрафу він мав нараду з Флоринським [голова Київського комітету в справах

---

³⁷ ЦДІАК України.— Ф.1235, оп.1, спр. 582, с.189, 240.

³⁸ Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— 1910.— Т.ХСІХ.— Кн. II.— С.208–209.

³⁹ ЦДІАК України.— Ф.295, оп.1, спр. 20, арк. 13; там само, спр.6, арк.121.

⁴⁰ Там само.— Спр. 20, арк.3–3 зв.; там само, спр.6, арк.122.

друку — С.П.]. На мій запит, що властиво було причиною штрафу, він відмовив, що в статті скрізь пробивається ворождебність до російської нації і повторив буквально слова Флоринського. Просьба о одміну штрафу не повела ні до чого, бо за сю статтю оштрафував він також і Ршегльонд Крайовий, а на доводи, що перед ним представили статтю не в такому освітленню — одмовив, що статтю сю він читав сам. При тім сказав, що до штрафів він відноситься дуже обережно і штрафує взагалі тільки в крайніх випадках. [...] Деякі Українці торжествують з приводу штрафу, а О.Пчілка не вдержалася і з приводу сього висловила перед Єв[ге-ном] Х[арламповичем] задоволення»⁴¹.

Непорозуміння серед українства найбільше вражали вченого. Вони ж і зачіпали його найбільше. У своїй статті «Замість новорічної» (1911 р.) Михайло Грушевський застерігав: «при невеликій взагалі сумі національної роботи й енергії несорозмірно багато сеї енергії йде на внутрішнє тертє, на внутрішню боротьбу, і то боротьбу не так програм і теорій, як боротьбу груп і кружків. Між тим як майже зникли з публічної арени дебати партійні, програмові, дійсно користні для усвідомлення і політичного виховання громадянства,— їх місце зайняла полеміка позбавлена всякої теоретичної вартости, яка являєть ся результатом не так програмових теоретичних ріжниць, як особистих знеохочень і рахунків»⁴².

Час від часу і сам М.Грушевський перебував в епіцентрі цих конфліктів. Влучне публіцистичне слово М.Грушевського не раз ставало підставою до зведення з ним рахунків зі сторони опонентів як у Галичині, так і підросійській Україні. Зокрема, у одному із своїх листів до М.Грушевського П.Стебницький писав: «А тепер не можу не висловитись як публіка, як сторонній і безсторонній Spectator справ українських: дуже і дуже прикрі ці всі непорозуміння Л.Н.В. з киянами. Все більш і більш диференціації, розбрату... А думка була, що якраз Л.Н.В. все коло себе зміцнить, згуртує»⁴³.

---

⁴¹ Там само.— Ф.1235, оп.1, спр.582, с.237–239.

⁴² Грушевський М. На українські теми. Замість новорічної //ЛНВ.— 1911.— Т.ЛІІІ.— Кн.І.— С.59–60.

⁴³ ЦДАК України, ф.1235, оп.1, спр.770, арк. 92 зв.–93.

Вразлива натура вченого болісно реагувала на всі конфлікти, але свою позицію він не приховував, а оприлюднював на сторінках ЛНВ. Так на початку 1908 р. з'явилася «Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем»⁴⁴. Приводом до написання цієї статті послужила публікація С.Єфремовим огляду «Украинская жизнь и литература» в 1907 г.» на сторінках газети «Киевские вести»(1908.— № 1) з критикою «Літературно-наукового вістника», його головного редактора та белетристичного відділу журналу. Цей конфлікт надовго посварив двох видатних публіцистів і громадських діячів М.Грушевського та С.Єфремова⁴⁵, а «Ще одна повість...» залишається важливим джерелом дослідження взаємин діячів українського руху.

В кінці 1908 р. вчений знову таки відстоює свою позицію щодо оцінки «Історії України-Русі» М.Аркаса, висловленої ним у додатку до рецензії В.Липинського в ЛНВ⁴⁶. Вірогідно, взятися за перо змусила розмова з видавцем «Ради» Є.Чикаленком, який у своєму щоденнику передає обурення М.Грушевського: «А потім отся історія з «Історією» Аркаса. Це ж сором: написав чоловік «подарок молодим хозяйкам» і «Рада» бере його в оборону проти мене і устами всяких младенців (Піснячевського) доказує, що на-

---

⁴⁴ Грушевський М. Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем //ЛНВ.— 1908.— Т.XLI.— Кн.I.— С.188–193.

⁴⁵ Детально про обставини та мотиви, що спонукали до написання статей як С.Єфремова, так і М.Грушевського, та відгуки на ці публіцистичні виступи див: Гирич І. М.Грушевський і С.Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст.— С.142–187; Гирич І., Синицина В. Листи С.Єфремова до М.Грушевського.— С.334–372); Чикаленко Є. Щоденник.— С.23–24.

⁴⁶ Грушевський М. До рецензії д.Липинського //ЛНВ.— 1908.— Т.XLIII.— Кн. VIII.— С.318–323. Детальніше про опубліковану М.Грушевським рецензію, її роль у подальших стосунках з В.Липинським та іншими українськими діячами див.: Гирич І. Вячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів //Український історик.— 1999.— №2–4.— С.118–123; Гирич І. Листи Вячеслава Липинського до Михайла Грушевського. Передмова // Листування Михайла Грушевського.Т.II. /Упор.: Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич; ред. А. Винар.— Київ-Нью-Йорк, 2001.— С.272–275; Гирич І. Ще до проблеми «Аркас і Грушевський»//Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник.— К., Інтел, 1996,— С.221–231; Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Руси» і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник.— К., Інтел, 1996.— С.161–221.

ука, мов, наукою, а Аркасова книжка «пречудеснейшая»⁴⁷. У статті «Ще про культуру і критику»⁴⁸ видатний історик підтверджує власну думку про низький науковий рівень видання та шкідливості книги для формування національної свідомості українського громадянства: «Для людей, яким не байдужа справа народньої свідомості та росповсюдження правдивих поглядів на нашу минувшину і з тим нерозривно — на наші завдання в будучности, се факт прикрий»⁴⁹. Таку ж негативну оцінку видання знаходимо і в листах М.Грушевського. У відповідь на щире заувагу П.Я.Стебницького, що «в останній історії з «Історією» Аркаса правда не на боці «Л.Н.Вістника»,⁵⁰ Михайло Сергійович писав: «І з Вашого докору за Аркаса — позвольте на щирість відповісти щирістю — промовляє до мене не об'єктивний погляд громадянина, як скорше особисті відносини до зачеплених моєю критикою. [...] І не жалую й зараз, по всім, що оцінив книжку Аркаса як мусів цінити з становища історичної науки і національного виховання, як лиху і недорічну. Жити «з усіма в мирі», розуміть ся спокійніше; але в таким разі треба далі від сучасного українства»⁵¹.

«Літературно-науковий вістник» зафіксував і реакцію вченого на критику журналу і його керівництва, що розгорнулася на початку 1911 р. в газеті «Діло». За вдаваною критикою Г.Хоткевич та І.Липа⁵² не приховували своїх власних образ — відмова ЛНВ друкувати їх твори. Особливе невдоволення Г.Хоткевич та І.Липа висловлювали проти роботи редакції журналу: «Редакційна думка мов би завмерла; мов би редагував хто «Вістник» межі иньшою працею, мало завдаючи собі труду, аби лише тримати орган в своїх руках. [...] Хто тепер редагує Вістник» невідомо. Се якась державна таємниця»⁵³, — писав Г.Хоткевич, добре знаючи ім'я кер-

⁴⁷ Чикаленко Є. Щоденник.— С.34. Запис від 4 вересня 1908 р.

⁴⁸ Грушевський М. Ще про культуру і критику //ЛНВ.— 1908.— Т.XLIV.— Кн.Х.— С.121–126.

⁴⁹ Там само.— С.123–124.

⁵⁰ ЦДАК України.— Ф.1235, оп.1, спр.770, арк.93.

⁵¹ ІР НБУВ.— Ф.244, №52031. Лист від 18(5) грудня 1908 р.

⁵² Хоткевич Г. «Літературно-Науковий Вістник»//Діло.— 1911.— 16 (3) січня; Липа І. Ще про «Літературно Науковий Вістник»//Діло.— 1911.— 8 лютого (26 січня).

⁵³ Хоткевич Г. «Літературно-Науковий Вістник»//Діло.— 1911.— 16 (3) січня.

манича ЛНВ. Критики, незадоволені складом авторів, змістом, і навіть окремими творами, назвали вістник «нецікаво-обов'язковим органом». На спробу «Діла» розгорнути дискусію щодо ЛНВ, Михайло Грушевський відповідає статтею «Ще про наше культурне життя»⁵⁴. Особливу увагу до «Літературно-наукового вістника» з боку галицької національно-демократичної преси вчений порівнює з увагою офіційних сфер, царської цензури. «[...] тільки «зміна курсу» могла б заховати нас від періодичних канонад»⁵⁵, — писав М. Грушевський у відповідь тим, хто добре усвідомлював, що змінювати курс, вироблений невтомною працею багатьох поступових людей, ЛНВ не стане. Після публікації «Ще про наше культурне життя», Гнат Хоткевич відповідає вістникові⁵⁶, зосередивши тепер головну увагу на публіцистичній діяльності М. Грушевського. І хоча у свої характеристики автор вкладав негативний, лайливий зміст, йому вдалося помітити дійсно важливу особливість, притаманну публіцистичним писанням видатного вченого: «Всі полемічно-почаючі статі «публіциста» Мих. Грушевського мають одну спільну рису: автор завше кожду справу перекидає нараз на ніби-то принципіальний ґрунт»⁵⁷. Михайло Сергійович дійсно умів помітити і наголосити на найважливіших аспектах справи — і в цьому була сила його публіцистичного таланту.

У відповідь на згадані публікації в «Ділі» О. Лотоцький видрукував на сторінках «Ради» статтю «Теж критика»: «Критика «Вістника» має характер остільки особистого випадку, що і де-які справедливі уваги якось тратять при тім усяку ціну. [...] Інша річ, коли б замість голих тверджень, особистих наскоків то була справжня, хоча б і негативна, оцінка журналу, оперта на певних фактах; але того ми в згаданих статтях не бачимо»⁵⁸.

---

⁵⁴ Грушевський М. Ще про наше культурне життя // ЛНВ.— 1911.— Т. LIII.— Кн. II.— С. 392–403

⁵⁵ Там само.— С. 392.

⁵⁶ Хоткевич Г. Журнал і публіка (У відповідь ЛНВістникові) // Діло.— 1911.— 21 (8) березня; 22 (9) березня.

⁵⁷ Хоткевич Г. Журнал і публіка (У відповідь ЛНВістникові). Ч. I. // Діло.— 1911.— 21 (8) березня.

⁵⁸ Білоусенко О. Теж критика // Рада.— 1911.— 16 (3) березня. У своїх спогадах О. Лотоцький згадував: «Михайла Сергійовича всі ті напади дуже хвилювали, він загрожував зрезігнувати з своєї літературно-публіцистичної праці, і київські земляки були тим дуже занепокоєні. А як у Києві, де частіше пере-

Критика галицької політики, висловлена М.Грушевським у низці статей, вміщених у «Літературно-науковому вістнику» у 1909–1910 рр., а згодом об'єднаних у брошурі «Наша політика» (Львів, 1911), викликала незадоволення зі сторони політичних опонентів у Галичині. Цей важливий епізод публіцистичної діяльності вченого, який призвів до відомого конфлікту в Науковому товаристві імені Шевченка та зречення Михайла Грушевського від головування в товаристві, вже не раз ґрунтовно висвітлювався у низці публікацій А.Винара, Є.Пшеничного, Я.Грицака, В.Гориня та інших⁵⁹. Саме тому ми не розглядаємо цей сюжет, лише зауважуємо, що інформаційний потенціал збережених листів М.Грушевського та його кореспондентів дозволяє більш детально дослідити окремі сторони перебігу та наслідків цього конфлікту.

Іноді Грушевському приходили думки згорнути видавництво журналу чи передати його в інші руки. «Думав про ліквідацію. Прикрости і муки, які переживаємо, не пропорціональні з резуль-

---

бував він, атмосфера теж досить була насичена неприхильними до його настроями, то з Києва звернулися (здається, через Є.Х.Чикаленка) до мене, щоб взяти безпосередню участь в санації тої досить занечищеної атмосфери — способом літературним. Тоді я написав до «Ради» статтю (здається, під титулом «Теж критика») та другу статтю спонукав написати молодого співробітника Ф.П.Слюсаренка. Розуміється, не догодив сим покривдженому, який після того певний час дувся на мене» (Лотоцький О. Сторінки минулого.— Частина II.— Видання Української православної церкви в США, 1966.— С.154).

⁵⁹ Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин з Михайлом Грушевським //Український історик.— 1996.— № 1–4.— С.291–296; Винар А. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка: 1892–1930.— Мюнхен, 1970.— С.56–69; Винар А. Михайло Грушевський і загальні збори НТШ //Український історик.— 1984.— Ч.1–4.— С.64–81; Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ //Український історик.— 1991–1992.— Ч.3–4; 1–4.— С.319–332; Пшеничний Є. «...Щадить цензорського олівця»: до історії появи статті С.Томашівського «Наша політика»//Український історик.— 1991–1992.— Ч.3–4; 1–4.— С.352–361; Чикаленко Є. Щоденник.— Львів, 1931.— С.386–409. Значно доповнюють відомі події епістолярні джерела, зокрема: листи М.Грушевського до Є.Чикаленка (Чикаленко Є. Щоденник.— Львів, 1931.— С.387–391) та відповіді на них відомого українського мецената (ЦДАК України, ф.1235, оп.1, спр. 822, арк.164–168 зв.); листи І. Джиджори до М.Грушевського (ф. 1235, оп.1, спр.447, арк.274–276 зв., 314–321 зв.); лист В.Липинського до М.Грушевського (Листування Михайла Грушевського. Т.ІІ./Упорядн. Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирч. Ред. А.Винар.— Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 2001.— С.325–326.

татами. АНВ перенести назад до Львова і передати — напр[иклад] Панейку, «Село» як не закриється тепер — віддати компанії київській. Говорив з Панейком на тему перенесення АНВ. Протестував він; про його редакторство я не казав»⁶⁰, — записав М.Грушевський у своєму щоденнику 16 травня 1910 р. Щиро відраджував від подібних кроків невтомний співробітник «Літературно-наукового вістника» та інших київських видань вченого Юрій Тищенко (Сірий): «Що можу написати, прочитавши Вашого остайнього листа? При одній думці, що доведеться руйнувати те, що будувалося три роки, мороз пробігає по тілу. Але Вам видніше, що робити. Я хотів бути помішником весь час, хотів робити і для суспільства і для журналу і жив тією роботою, а найголовніше вірив в те, що перемога буде рано чи пізно на тім боці, де правда. [...] Я не знаю, що ж далі, коли дійсно ліквідуєте діло в Києві. Се страшенна буде перемога з боку наших і чужих. Вони (наші розбійники пера) тільки того й ждуть. В їх поведженню ніколи кращого за усмішку не знайдемо, але хіба то для їх робите? Я, дорогий Михайло Сергієвич, мала людина, не можу розбиратися в тому детально, але відчуваю, що в перенесенні АНВ назад до Львова буде велика помилка. Чим тут замінять АНВ — «Хатою»? На що ж тоді три роки будували і зносили весь тягар ведення діла? Більш прикрого, що Ви вже перенесли за ці три роки не буде, бо ростуть нові люде»⁶¹. І М.Грушевський знаходив у собі сили працювати далі, знаходив такі слова, які багато років служили і служать справі національного відродження.

«[...] історія колись згадає в тім переломовім моменті ім'я Михайла Грушевського як того, що вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок»⁶², — так оцінювали суспільно-політичну діяльність видатного вченого його учні ще у 1906 р. І сьогодні, майже через сто років потому, вчитуючись у зміст численних публікацій М.Грушевського на сторінках АНВ, оцінюючи

---

⁶⁰ Гирич І., Тодійчук О. Щоденник М.Грушевського за 1910 р. //Український історик.—2002.— №1–4.— С.116.

⁶¹ ЦДАК України.— Ф. 1235, оп.1, спр.582, с.492, 494–495.

⁶² Цит за: Лотоцький О. Сторінки минулого.— Частина II.— Видання Української православної церкви в США, 1966.— С.154.

часопис в цілому, ми маємо можливість по-справжньому досягнути вагу публіцистичних писань вченого. Як влучно передбачав С.Єфремов, ці праці стали вже історичною пам'яткою та важливим джерелом вивчення суспільно-політичної думки в Україні поч. ХХ ст. Публіцистична спадщина Михайла Грушевського ще не одному поколінню українського громадянства допоможе самоусвідомити себе Українцями, а керманців розбудови незалежної держави застереже від чергового повторення помилок.

*Ірина СТАРОВОЙТЕНКО,
науковий співробітник відділу джерел з
новітньої історії України Інституту
української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України.*

КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА: ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНА, ВИДАВНИЧА ТА ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ

Будинок Є. Х. Чикаленка на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, № 56 був на початку минулого століття відомий чи не всій національно свідомій частині українського населення. Розташований у кварталі, що звався українським, поряд із будинками родин Старицьких, Лисенків, Косачів, О. Кониського, він притягував своєю гостинністю та популярністю господаря «духовних родичів» з усієї України. У ньому відбувалися традиційні Чикаленкові «понеділки», на які збиралася українська культурна еліта і в затишній, доброзичливій атмосфері обговорювала новини літературно-культурного життя, художні твори молодих і зрілих українських письменників, пропускаючи їх через об'єктивну критику, котра мала форму товариських зауважень та порад. Д. Дорошенко називав ці зібрання «справжнім українським політичним та культурним салоном», з якого вели початок не одна літературна справа чи задум політичного характеру. Київську оселю Є. Чикаленка Д. Дорошенко ще назвав всеукраїнським осередком, у якому відбувалися з'їзди Загальної Української Організації, Товариства українських поступовців та партійні прийоми чужоземних гостей. Вона виконувала таку місію майже два десятиліття, бо редактор «Ради» (1907–1912) М. Павловський, який проживав у Є. Чикаленка, у 1917 р. писав відсутньому у Києві господареві про те, що його будинок у ту бурхливу революційну добу нагадував справжній вулик, у якому щоденно проводилися збори, велися партійні дебати, вирішувалися справи історичного значення. «В Вашій господі на Благовіщенській вулиці гуде тепер як у уліку. [...] Коміте-

ти, засідання, збірки майже щодня.» — писав Павловський у травні 1917 р.¹

М. Єремійв, представник молодшого покоління українців, також у спогадах про Центральну Раду писав, що із вибухом революції у Києві родина Є. Чикаленка стала тимчасовим центром українського політичного життя. Із його синами автор спогадів приятелював, а тому згадував про Левка і Петруся, їхню участь у подіях 1917 р., описав свої враження від Є. Чикаленка та дав йому характеристику. Автор згадував, що саме у його оселі він познайомився із старшими українцями — С. Єфремовим, Д. Дорошенком, П. Понятенком, М. Синицьким².

У київському будинку Євгена Харлампійовича знаходили притулок ті українці, котрі за допомоги Є. Чикаленка переїхали до Києва і не мали власного житла. Серед них були А. Ніковський, В. Винниченко, М. Павловський. Є. Чикаленко застерігав своїх приятелів, що в разі потреби у житлі ніякі «стеснення» їм не повинні були приходити в голову, і що кімната у нього завжди для них знайдеться. Є. Чикаленко багатом, згодом відомим українським діячем, допоміг перебратися до Києва, бо сповідував принцип: «Хоч невелике придбання, а все ж ще одна людина в Києві». Талановитих, національно свідомих українців він намагався вирвати до центру громадсько-культурного життя, де було ширше поле для їхньої самореалізації. Ще в 1900 р. він запрошував до Києва талановите і працелюбне подружжя Грінченків, у 1909 р. клопотався про переїзд до Києва талановитого драматурга та поета О. Олесья, який працював ветеринаром у провінційному містечку. Є. Чикаленко підшукував учительську посаду для його дружиши. Він також наполіг на переїздові із Одеси до Києві громадсько-політичного діяча, талановитого публіциста А. Ніковського, який зізнавався, що якби не його старший приятель, який із батьківськими почуттями ставився до молодого подружжя Ніковських, то, можливо, він ніколи б не досяг у житті того, що мав, а став би невідомим одеським вчителем, а не цінним українським громадським діячем та політиком.

---

¹ Лист Павловського М. Чикаленку Є. 16 травня 1917 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. І, № 35653.

² Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів) // Український історик.— Нью-Йорк та ін., 1968.— Ч. 1–4.— С. 94–104.

Оселя Є. Чикаленка була осередком громадсько-політичної діяльності початку минулого століття, бо часто у ній проводилися партійні з'їзди, згодом з'їзди нелегально існуючого ТУПу, на які збиралися представники з усієї України. Такі зібрання традиційно проходили на великодні або різдвяні свята, і члени родини Чикаленка називали їх справжньою «хатньою революцією», яка супроводжувалася «мобілізацією стільців, столів та самоварів, варенням та печенням на кухні»³. Усі ці заходи Є. Чикаленко проводив для того, щоб об'єднати та згуртувати свідомих українців і поширити ідеї національного відродження по всій Україні, тому сучасники називали його центральною фігурою передвоєнної доби, яка об'єднувала навколо себе представників різних політичних поглядів та поколінь⁴. Він був консолідуючим осередком для тих, хто самовіддано працював на ниві українських справ і бажав свого національного самоствердження та відродження історично-культурних прав.

Познайомився Є. Чикаленко із Києвом наприкінці 1870-х рр., коли приїздив поступати вільним слухачем на природописний факультет Київського університету і зійшовся тоді із професором В. Б. Антоновичем та М. В. Лисенком. Першим був запрошений до співпраці у словарній комісії Київської старої Громади, а другим — до Хрестоматійного гуртка, який складав українську читанку-хрестоматію для дітей. Але не вступивши до університету у Києві через формальні причини, Є. Чикаленко короткий час продовжив навчання у Москві, а потім — Харкові і лише з 1900 р. він придбав у Києві власний будинок і пов'язав тісно із цим культурно-політичним центром все своє життя. В одному із листів до І. Липи за 6 листопада 1900 р. він описав свої враження від Києва так: «Життя моє ще не ввійшло в норму, я ще чужий тут чоловік, то може через те Київ на мене робить якесь неприємне вражіння; мало він чим кращий за Одесу; теж убожество, той же брак щирих людей і т. д.»⁵.

---

³ Чикаленко Ганна. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка (3 нагоди річниці смерті) // Літературно-Науковий Вістник.— Львів, 1930.— Кн. 7–8.— С. 632.

⁴ Дорошенко В. Великий громадянин // Літопис Червоної калини.— Львів, 1931.— Ч. 4.— С. 3–4.

⁵ Лист Є. Чикаленка до І. Липи 6 листопада 1900 року // Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф.164, оп. 1, спр. 11, арк. 21.

Але то були лише перші поверхові враження, бо насправді Є. Чикаленко із самого початку активно включився в українське громадське життя міста. Д. Дорошенко писав, що він «з головою впірнув в українську громадську діяльність, з того часу його життя зробилось нероздільною частиною українського національного руху»⁶. Він стає членом Київської Старої Громади, яка у той час працювала над збиранням та упорядкуванням матеріалів для словника української мови. Є. Чикаленко був одним із тих, хто запропонував Б. Грінченкові завершити у короткий строк працю над словником. З його листів до Грінченка стає відомо, що він від імені Громади запрошував адресата до редагування словника. Є. Чикаленко інформував Б. Грінченка про обсяг роботи, розмір оплати та просив негайно прийняти рішення і радив переїхати до Києва, бо у Чернігів Громада матеріалів не віддавала. Є. Чикаленко запевняв, що лише у Києві працелюбний та талановитий письменник і громадський діяч зробив би собі кар'єру⁷.

Із перших місяців перебування у Києві Є. Чикаленко стає прихильником та популяризатором часопису «Кіевская Старина», який видавався Київською Громадою і з 1900 р. почав друкувати белетристичні твори українською мовою. Він дбав про поширення його передплати, зростання якості творів, придбання нових літературних сил, підтримував видання фінансово: 1000 крб. виділив на премію за краще написану історію України, конкурс на яку був оголошений редакцією ще в 1896 р., також преміював власним коштом твори українських авторів у відділі белетристики за розмірами гонорарів російських видань. Є. Чикаленко просив приятелів агітувати українських письменників до співпраці із журналом з 1900 р., коли редакція запровадила гонорар у розмірі 30–50 крб. за белетристичний твір чи п'єсу українською мовою.

Євген Харлампійович щиро бажав, щоб між українськими письменниками — співробітниками журналу і його редакцією склалося взаєморозуміння. Видно, що його засмучував і дратував консерватизм старих українофілів, які очолювали редакцію, і не до-

---

⁶ Дорошенко Д. Євген Чикаленко (1861–1929). Його життя і громадська діяльність. Прага: Видавництво фонду Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934.— С. 36.

⁷ Лист Чикаленка Є. Х. Грінченку Б. Д. 20 жовтня 1901 р. // ІР НБУВ, ф. III, № 39970.

рожили українською літературою, а віддавали перевагу перекладним творам. Він просив своїх приятелів писати від імені передплатників протести проти такої тенденції. Проте надій на успіх Є. Чикаленко не втрачав, бо просив, наприклад, І. Липу у 1900 р.: «Поможіть мені, голубе, з'єднати при «К[іевской Старині]» все, що може держати в руці українське перо, говоріть, пишть до всіх наших письменників, котрих знаєте особисто; нехай вони забудуть особисті рахунки; нехай підуть на компроміси, аби скупитись, показати молоді, що ми не одживаєм віку, а ще вступаєм в життя»⁸. Він також сподівався, що входження до складу редакції у 1902 р. «нового елемента» — С. Єфремова, Б. Грінченка, Ф. Матушевського оживить журнал «більш сучасним духом»⁹.

Вікопомною справою Є. Чикаленка у Києві стало й видання ним протягом 8,5 років щоденної української газети «Громадської думки» (1906) та «Ради» (1906–1914), яку він фінансував власними коштами та коштами мецената В. Ф. Симиренка, наполегливо долаючи проблеми та труднощі, які стали постійними супутниками українського видання. Є. Чикаленко був одним з ініціаторів відродження українського друкованого органу, ініціював його як щоденне видання, усвідомлюючи його існування, як справу історичного значення. Він вважав, що газета повинна була стати прапорцем українського національного руху, пропагувати його ідеї та пробуджувати націю, пригноблену та інертну за своєю вдачею, але таку, що існує і має історично-культурні права. Він писав М. Грушевському у 1906 р.: «А все таки я вважаю, що без щоденної газети нам жити не можна. Коли не буде газети, то не варто нам п'ястись за людьми; приходиться махнути рукою на все, що досі робилось, про що марилось і відмовитись навіть від нації...»¹⁰.

Як відомо, Є. Чикаленко був у числі перших серед тих, хто почав боротьбу із офіційним законодавством про заборону українського друкованого слова. Як делегат всеросійського з'їзду

---

⁸ Лист Чикаленка Є. Липі І. 12 січня 1900 р. // ДАОО, ф. 164, оп. 1, спр. 11, арк. 16

⁹ Лист Чикаленка Є. Липі І. 15 листопада 1902 р. // Там само, арк. 59.

¹⁰ Лист Чикаленка Є. Х. Грушевському М. С. 20 жовтня [1906] року. — Центральный державный исторический архив, м. Київ (далі — ЦДАІА, м. Київ), ф. 1235, оп. 2, спр. 822, арк. 182–183 зв.

журналістів у 1905 р. від Київської Громади він став співавтором резолюції з національного питання, текст якої прикладав до листа М. Грушевському від 13 квітня 1905 р.¹¹, а також автором резолюції із протестом проти Емського указу 1876 р. і писав, що його підтримали на з'їзді представники інших націй.

Роки видання газети, як свідчать мемуари Є. Чикаленка та його листування, були роками подолання постійних труднощів, від адміністративних переслідувань, багаточисельних штрафів на редакцію до пошуку передплатників, джерел фінансування та літературних сил, які б прикрасили газету цікавими белетристичними та публіцистичними дописами і привабили масового читача, якого їй катастрофічно не вистачало. Напередодні майже кожного видавничого року перед газетою поставало питання: «Бути чи не бути», бо Є. Чикаленко був непевний у неврожайні роки у своїх фінансових можливостях, а бажаючих розділити його наполегливу боротьбу за існування українського щоденника серед заможних однодумців не знаходилося. Видавця часто дратувала інертність українців, яку демонстрували низькі показники передплати, байдужість до рідної справи окремих приятелів, які разом із ним ініціювали народження газети. У такі періоди Є. Чикаленко поринав у глибокий песимізм і зізнавався, що смерть газети стане і його духовною смертю: він відмовиться від українства, залишить Київ і переїде у родинний маєток Перешори, де займатиметься вдосконаленням свого господарства та популяризацією агрономічного досвіду поміж селян. Неодноразово видавець поривався «закрити лавочку», припинити видання, але усвідомлення важливості справи брало верх над спонтанними рішеннями і вже в 1907 р. він вирішив вести «Раду» до вичерпання своїх «матеріальних та моральних сил». У к. 1908 р. Є. Чикаленко зізнавався у листі В. Винниченкові: «Забіг би безвісти, покинув би все, але без моєї участі не зберуться тепер на газету. Як-ни як, а [на] наші усяля провадити газету дивляться будучі покоління, якось соромно перед ними. Свої особисті горесті і радощі умруть зо мною і окрім гною нічого не оставлять, а заходи коло преси все ж таки зостав-

---

¹¹ Лист Чикаленка Є. Х. Грушевському М. С. 13 квітня 1905 р. // Там само, арк. 44.

лять якийсь слід»¹². Отже, Є. Чикаленко дивився на видання «Ради», як на історичну місію, і з року в рік, долаючи багаточисельні проблеми, наживаючи на них моральні травми та хвороби, тримався правила: «А ти, Марку, грай!».

Період видання «Ради» називаємо найінтенсивнішим періодом громадської і добродійної діяльності Є. Чикаленка в Києві, тому що вони разом із В. Симиренком щорічно докладали на видавничі витрати близько 20 тис. крб. Видавець особисто шукав для газети редакторів, запрошував до співробітництва кращих письменників та публіцистів. Поряд із громадською та видавничою діяльністю у ті роки, Є. Чикаленко займався своїми господарствами: у родинному маєтку – Перешорах та с. Кононівці на Полтавщині, які були джерелом видатків на громадські потреби. А тому від весни до осені йому доводилося жити переважно там, а зв'язок із Києвом підтримувати листуванням із редакторами, співробітниками та дописувачами. Є. Чикаленко писав у той період щоденно по 5–6 листів, і в такій формі вирішував видавничі проблеми газети. Але зізнавався, що спокою на селі не мав, бо постійно очікував виклику до Києва.

Є. Чикаленко матеріально допомагав багатьом відомим сучасникам, фінансував важливі громадські справи, але свою добродійність ніколи і ні перед ким не афішував, а навпаки прикривав її іменем «невідомого добродія». Видно, що під цим іменем він висилав кошти хворим письменникам — О.Кобилянській¹³ та А.Тесленкові¹⁴, письменникові В. Винниченкові, який перебував у матеріальній та моральній скруті у період своєї вимушеної еміграції з України у 1905–1916 рр. «До глибини кишені» захопила Є. Чикаленка і ідея М. Грушевського побудувати гуртожиток у Львові для студентів Львівського університету та політехніки із Наддніпрянської України, і він передавав йому велику суму на будівництво Академічного Дому: спочатку в 1902 р. 10 тис. крб., через

---

¹²Лист Чикаленка Є. Х. Винниченку В. К. 31 грудня 1908 р. // Пам'ять сто-іть.— К, 2001.— № 6.— С. 31.

¹³ Лист Чикаленка Є. Х. Кобилянській О. Ю. 1 квітня 1904 р. // Відділ рукописних фондів та текстології ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі — ВР ІА), ф. 14, од. зб. 1032.

¹⁴ Лист Тесленка А. Ю. Чикаленкові Є. Х. 26 травня 1911 р. // ВР ІА, ф. 6, од. зб. 96.

рік ще 5 тис¹⁵, і ще через рік знову 10 тис.¹⁶ крб., фінансував організацію просвітницьких курсів у Львові в 1904–1905 рр.¹⁷ При цьому постійно нагадував у листах М. Грушевському, щоб інформацію про його добродійну діяльність він тримав у таємниці. «Мого прізвища по часописах не оголошуйте, а кажіть тільки, що «один українець з Росії»¹⁸,— прохав він у 1902 р. Крім того, він підтримував видавничу діяльність Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг для народу у Петербурзі. Як свідчить його листування із секретарем, а згодом головою, П. Стебницьким, час від часу він допомагав цій просвітньо-видавничій установі матеріально, видавав багаторазово за свої ж кошти популярні «Розмови про сільське хазяйство», рекомендував до друку й твори інших авторів. Є. Чикаленко поширював і книжкову продукцію найвідомішої у той час київської книгарні «Київської Старовини».

Із початком Першої світової війни Є. Чикаленко відійшов від активної громадської діяльності, бо був звинувачений у державній зраді і мав напівлегальний статус, тому переважно проживав у своєму родинному маєтку та час від часу наїздив до Києва в особистих справах. Коли в 1916 р. його становище стало безпечнішим, він приїхав туди в надії реалізувати свої, збережені за 2,5 роки сили в громадській праці, але писав П. Стебницькому про те, що застав там «упадок того [громадського] життя, а почасти й розпад»¹⁹. У той час у Києві замерла видавнича справа, Український клуб знаходився на грані банкрутства, сварки та непорозуміння панували у товаристві «Час», розбрат докотився і до театру, який розпався на дві конкуруючі між собою групи — М. Садовського та «Український театр». Є. Чикаленко писав, що про-

---

¹⁵Лист Чикаленка Є. Х Грушевському М. С. 25 жовтня 1903 р. // ЦДА, м. Київ, ф. 1235, оп. 1, спр. 822, арк. 22–23.

¹⁶ Лист Чикаленка Є. Х Грушевському М. С. 19 вересня 1904 р. // Там само, арк. 36–37 зв.

¹⁷Лист Чикаленка Є. Х. Грушевському М. С. 28 червня 1904 р. // Там само, арк. 33–34 зв.

¹⁸ Лист Чикаленка Є.Х Грушевському М.С. від 30 жовтня 1902 р. // Там само арк. 12–13 зв.

¹⁹ Лист Чикаленка Є. Стебницькому П. 12 грудня 1916 р. // ІР НБУВ, ф. III, № 53051.

бувши у Києві 3 тижні, він рвався швидше виїхати з нього і не повертатися туди до кінця війни.

З тривогою і піднесенням зустрів Є. Чикаленко у Києві події 1917 р. Він писав, що коли побачив на вулицях Києва «запорожців» у червоних жупанах, почув «Ще не вмерла Україна» та став свідком публічного національного піднесення на губернському з'їзді кооператорів Київщини, то плакав, як дитина, бо переконався, що справа національного відродження, яка стала змістом та провідною ідеєю його життя із молодих літ, вела його вірною життєвою стежкою, і що наполеглива праця покоління його однодумців на цій ниві не пропала марно. Він її порівнював із легендою про довготривале і здавалося б безрезультатне будівництво Києво-Печерської Лаври, яка виринула із безодні одночасно і світ дізнався про Україну та її прагнення до самостійницького державного існування. Д. Дорошенко писав про настрої Є. Чикаленка у 1917 р., що національне піднесення, яке охопило Україну, було і його особистим тріумфом і його святом, «він благословляв долю, що дала йому дожити до такого щасливого дня, радів, що з молодих своїх років узяв вірний напрямок і йшов, чи добре, чи погано, а вірною дорогою»²⁰.

---

²⁰ Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 78.

*Ольга ДРУГ,
зав. відділом «Київ у другій половині
XVII ст.— лютий 1917 р.»
Музею історії міста Києва*

КИЇВСЬКИЙ КОЛЕКЦІОНЕР Ф. Ф. КУНДЕРЕВИЧ (1854—1932)

Майже кожен експонат нашого Музею має свою долю, легенду та історію того, яким чином він потрапив до тихої гавані музейної колекції. Вивчення цього шляху, дослідження колишніх колекцій, а також долі самих колекціонерів — це не лише науково-дослідна робота, а й захоплююча, копітка праця, кінцева мета якої — якомога повніше подати вартість та наукове значення музейної збірки, показати науковий і життєвий подвиг тих людей, які збирали і безкорисливо присвятили її Україні, назвати імена цих людей, розповісти про їхній життєвий шлях ввести в науковий обіг призабуті імена людей. Процес вивчення музейних експонатів, які будуть сприйматися не як безіменні, що випадково потрапили до музею, а як експонати, де буде зазначено, від кого, як і з якої колекції вони надійшли. Це цілком законний і виправданий акт визнання вдячності людині, яка збрала і зберегла, а потім передала державі різноманітні матеріали художньо-історичного значення, якої б галузі культури і побуту вони не стосувалися.

У збірці Музею історії м. Києва є два експонати скіфо-сарматського періоду, передані нам у 1982 р. Національним музеєм історії України. Зовсім недавно стало відомо, що вони походять із збірки Ф. Ф. Кундереви́ча.

Джерельна база дослідження життєвого шляху колекціонера, як і долі його колекції, не досить широка, але дає можливість відповісти на головні питання: роки життя Фадея Кундереви́ча, характеристика його збірки, участь у виставках, а також як і коли колекція Кундереви́ча потрапила до Національного музею України.

Перші свідчення про колекціонера ми знаходимо у публікаціях часопису «Киевская старина» за 1899 р. та спогадах Олександра Паталєєва про Київ кінця XIX – початку XX ст., написаних у 1913–1916 рр., що зберігаються у фондах Музею історії м. Києва.

Характеристика окремих експонатів зі збірки Кундеревича подана в часописі «Археологічні відкриття» за 1993 р. Місце поховання Фадея Кундеревича вказується у путівнику Л. Проценко, Ю. Костенко «Лук'янівське цивільне кладовище», виданому в 1998 р. Певні матеріали про родину Кундеревичів, їхнє матеріальне становище, діяльність членів родини дізнаємося з довідкових та адресних книг «Весь Киев» за 1899–1914 рр. та документів Державного архіву міста Києва. Відомості про останні роки життя Кундеревича та долю його збірки знаходимо у матеріалах Наукового архіву Інституту Археології НАН України.

Фадей Фадейович Кундеревич походив із спадкових дворян Київської губернії. Архівні матеріали свідчать, що батько колекціонера, Фадей Олександрович Кундеревич наприкінці 1864 р. подав прохання у дворянське депутатське зібрання Київської губернії, щоб рід Кундеревичів в особі його самого та брата Івана підтвердили у спадковому дворянстві, особливо після указу імператора від 23 вересня 1864 р. про доведення свого дворянського походження від колишньої польської шляхти¹. Малося на увазі, що після польського повстання 1863 р. місцеві дворянські зібрання переглядали лояльність до влади польської шляхти і вирішували, підтверджувати їхній соціальний стан чи ні. Представників польської шляхти, які брали участь у повстанні, позбавляли родових гербів, звань та маєтностей.

Рішенням Київського дворянського зібрання від 18 січня 1864 р. було підтверджено свої попередні рішення від 9 грудня 1843 р. про те, що рід Кундеревичів, в особі Фадея та Івана Олександровичів, визнані у дворянстві із занесенням до I частини родословної книги, з утвердженням Правлячого сенату від 21 квітня 1852 р. Діти братів, які народилися після цього указу, рішенням дворянського зібрання від 1865 р. теж визнані у правах спадкового дворянства². Серед цих документів подаються свідчення з метрик членів родини Фадея Олександровича Кундеревича. Всі діти Фадея Олександровича та Марії Никодимівни Кундеревичів станом на 1865 р. народилися в Києві й були похрещені в

---

¹ Державний архів м. Києва (далі — ДАК).— Ф. 16, оп. 464, спр. 5739, арк. 9.

² Там само.— Арк. 9 зв.

Київському костюлі (так у документах названий Олександрівський костюл). Фадей Фадейович Кундеревич народився 28 жовтня 1854 р., Лука — 1861 р., Віктор-Никодим — 1864 р., Зіновія — 1858 р.³ В документах не зазначена молодша дочка — Цезарина, яка народилася пізніше. Мама Фадея Фадейовича — Марія Никодимівна, уроджена Піотровська, походила із дворянського роду Київської губернії. Свій родинний, Турбовський маєток (Бердичівський повіт), Марія Никодимівна переуступила в 1855 р. братові — Йосафату Никодимовичу Піотровському⁴.

Вся велика сім'я Кундеревичів проживала в Києві, де мала у власності дві садиби: на Подолі (ріг Олександрівської та Борисоглібської) та у Старому місті (вулиця Софійська, 8). За купчою від 1879 р. Кундеревичі придбали від Михайла і Гната Федоровичів Коробкіних велику земельну ділянку на розі Олександрівської і Борисоглібської під номером 44/2. На садибі розміщувалося п'ять будинків, квартири яких здавалися в найм⁵. Там само проживали і власники. У 1884 р. Марія Никодимівна Кундеревич купила в Андрія Карловича Крижанівського будинок на Софійській, 8. Коли помер батько колекціонера — невідомо. За духівницею Марії Никодимівни від 1904 р. можна припустити, що досить рано: «...залишившись після смерті чоловіка мого Фадея Олександровича Кундеревича з п'ятьма дітьми: синами Фадеєм, Лукою і Віктором та дочками Зіновією і Цезариною, присвятила себе вихованню їх і праці, результатом цього на сьогодні стала власницею двох садиб в місті Києві...»⁶. Після смерті матері (1905 р.), спадкоємці полюбовно розділили майно. Фадей Фадейович отримав фінансову компенсацію своєї частки спадку, сюди ж зарахували ту частину, що йому у фінансовому варіанті було надано матір'ю ще у 1880-ті рр. Брати Лука і Віктор-Никодим стали власниками садиби на Подолі, а Зіновія — на Софійській, 8.

У спогадах О. Паталеева Кундеревичі називаються як представники купецтва Подолу. Виявляється, Лука і Віктор Кундеревичі були власниками торгового дому «Брати Кундеревичі Лука і

³ ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 5739, арк. 9.

⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (Далі — ЦДАІАК України).— Ф. 486, оп. 5, спр. 331, арк.184.

⁵ ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 1373, арк. 36.

⁶ Там само.— Арк. 31.

Віктор», мали промислове свідоцтво на торгівлю вином за адресою — Олександрівська, 44⁷. Найактивнішим у громадському житті міста з братів був Лука Фадейович Кундеревич. Він закінчив київську 1-у гімназію⁸, не раз обирався гласним міської думи від Подільської дільниці, брав активну участь у роботі численних комісій міської управи: по оцінці нерухомості, представник міста в церковно-парафіальній школі при церкві Різдва на Подолі, заступник голови Подільської дільниці опікунства про бідних. У 1913 р. Лука Кундеревич є членом наглядового комітету Київського міського кредитного товариства, членом правління Київського обліково-позичкового товариства взаємного кредиту. У 1908–1913 рр. А. Ф. Кундеревич — старшина Київського російського купецького зібрання⁹. Разом з Віктором-Никодимом володів садибою на Олександрівській, 44 до 1920 р. (страхові поліси зафіксували саме таку дату на імена цих власників, хоча Віктор помер у 1916р.)¹⁰.

За адресними книгами Києва Фадей Фадейович Кундеревич проживав на Софійській, 8 до 1911 р., потім деякий час мешкав на Михайлівській, 18, а з 1912 р. став власником наріжної садиби — Львівська, 38 і Діонісіївський провулок, 2. Перш, ніж докладно описати його будинок на провулку, повернемося на вулицю Софійську, 8, де колекціонер тривалий час мешкав, де, можливо, розпочав збір своєї колекції, оскільки за цією адресою містився антикварний магазин Кундеревича. На Софійській знаходилися фасадний і флігельний двоповерхові кам'яні будинки. Фасадний будинок мав ще цегляний напівповерх, де були розміщені два магазини. В описі за 1889 р. вказується: «...перший — магазинчик, а при ньому дві кімнати, другий — магазин і при ньому 5 кімнат, цей магазин займав кравець»¹¹. Який з цих двох магазинів на початку ХХ ст. займав Ф. Кундеревич, наразі невідомо.

За спогадами О. Паталєєва Ф. Ф. Кундеревич брав активну участь в діяльності російського драматичного товариства, що існу-

---

⁷ Адресная и справочная книга. Весь Киев. 1900.— Изд. М. А. Радомирского.— К., 1899.— С.447.; Весь Киев. 1908.; Весь Киев. 1913.— С.1084.

⁸ Столетие киевской первой гимназии.— К., 1911.— т. I.— С. 256.

⁹ Адресная и справочная книга. Весь Киев. 1913.— К, 1913.— С.469, 481, 483, 489, 810, 833, 839.

¹⁰ ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 1373, арк. 5–10, арк. 142; ДАК.— Ф.100, оп.1, спр. 1376.

¹¹ Там само.— Ф.100, оп. 1, спр. 1373, арк. 55.

вало в Києві в 1879–1889 рр. Під час концертів «Ф. Ф. Кундеревич, при помощи волшебного фонаря, под звуки фисгармонии, показывал на экране разнообразные картины своей богатой коллекции»¹². В тих же спогадах, у розділі про київських антикварів і колекціонерів, Олександр Васильович Паталеев подає таку інформацію про Кундеревича: «Большая коллекция курганных раскопок, оцененная около 100000 руб., находится сейчас (1916 р.— О.Д.) в руках антиквара любителя, Фаддея Фаддеевича Кундеревича, живущего в собственном доме по Дионисиевскому переулку. Кроме этих раскопок у него же имеются интересные улики польской старины, картины, пояса, вышивки и т.п.»¹³.

Садиба на Львівській, 38/2 була доволі великою, на ній знаходилося три двоповерхових будинки: один по Львівській вулиці, інший на розі Львівської й провулку, а третій — на Діонісіївському провулку, збудований попередніми власниками в 1903 р., як особняк, де вони й проживали. Там же проживав і Фадей Фадейович з літа 1912 р. На сьогодні жоден із цих будинків не зберігся.

За описом, складеним архітектором Е. Брадтманом у жовтні 1919 р. для застави в кредитному товаристві, це був двоповерховий будинок з цегли, на кожному поверсі по одній квартирі з шести кімнат, прихожої, ванни, кухні та клозету. Стелі в трьох кімнатах кожної з квартир були з ліпними карнизами і колами, розфарбованими і з позолотою, а решта — з тягнутими карнизами. Будинок мав електричне освітлення і пічне опалення. Існувало вісім груб з ліпними прикрасами, розфарбованими і з позолотою, а також один камін з ліпними прикрасами. При будинкові приробили дерев'яні веранди на два поверхи із зашленими рамами, дерев'яними сходами і перилами¹⁴. Фадей Фадейович двічі заставляв садибу в міському кредитному товаристві: перший кредит отримав у 1912 р. на суму 22 тис. 800 руб., другий — на 80 тис. руб.— йому відкрили 25 вересня 1919 р.¹⁵ Поповнення колекції вимагало значних коштів, а постійне джерело фінансових надходжень було не досить великим — від здачі в оренду двох будинків, що знаходилися на садибі.

---

¹² Музей історії м. Києва (Далі — МІК).— НВ-1194.

¹³ Там само.

¹⁴ ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 1374, арк.2–5, 30–37.

¹⁵ Там само.— Арк. 29–30; ДАК.— Ф.143, оп. 2, спр. 1204.

Що ж собою являла колекція в науковому значенні? Таку оцінку зібрання Ф. Кундеревича дав М. Біляшівський в археологічному літописі на сторінках часопису «Киевская старина» за 1899 р. Він пише, що зібрання це не має наукової мети й не носить постійного характеру. Всі предмети в зібранні південного походження, придбані купівлею. М. Біляшівський відзначає, що на даний час колекція має досить багато цікавих предметів; серед них є декілька із кам'яного віку, декілька із бронзового (відмінної збереженості кельти, серп, булава та ін.); найбільш повний характер носить збірка предметів великокнязівської епохи: «тут ми знаходимо доволі велику (близько 100 експонатів) колекцію хрестів та іконок, більша частина їх являє собою типи уже відомі, але є кілька й нових; далі йдуть прикраси — золоті та срібні сережки, браслети, ланцюжки і т. п.». М. Біляшівський підсумовує, що бажано б, щоб це зібрання потрапило на виставку очікуваного археологічного з'їзду — як доповнення до інших колекцій і воно в усякому випадку не буде зайвим¹⁶.

Під час проведення XI Археологічного з'їзду в Києві 1899 р. в новій споруді музею Київське товариство старожитностей і мистецтв влаштовує другу археологічну виставку. На виставці були представлені: «незначна поки що колекція Товариства, колекція Хвойки — із палеолітичної стоянки на Кирилівській вулиці та із розкопок майданчиків у м. Трипілля, а також із випадкових знахідок; колекція Б. І. Ханенка — старожитності Придніпров'я, з багатими відділами скіфських і слов'янських старожитностей; колекція предметів княжої доби М. П. Чернева; невелика різнорідна колекція Ф. Ф. Кундеревича і, нарешті, розкішне зібрання українських старожитностей покійного В. В. Тарновського», — так про виставку повідомляв часопис «Киевская старина»¹⁷.

Про життя колекціонера і долю його збірки після революції ми дізнаємося із документів Всеукраїнського Археологічного Комітету, фонд якого зберігається нині в Інституті археології НАН України. Матеріали відносяться до кінця 1920-х рр. Так, в листі-проханні Ф. Ф. Кундеревича до ВУАКу від 1927 р. дається повна характеристика його колекції та прохання надати допомогу в його

¹⁶ «Киевская старина». — К., 1899. — т. LXV. — Квітень. — С. 61–62.

¹⁷ Там само. — К., 1899. — т. LXVII. — Жовтень. — С. 119–120.

скругному становищі. Садиба Кундеревича після революції була націоналізована. Він з дружиною мешкав у будинку на розі Львівської та Діонісіївського провулку в квартирі № 6. В період непу Кундеревич просив повернути йому у власність тільки той будинок, де він проживає, але там уже був утворений житловий кооператив, який не бажав розглядати це питання.

У своїй заяві Фадей Фадейович пише про те, що він протягом всього життя як археолог займався розкопками курганів, могил і збиранням пам'яток мистецтва й старовини¹⁸. Зібрання це нині відоме вченим Радянського Союзу та за кордоном і служить матеріалом для різноманітних досліджень. Тут же наводить приклад про видання в 1926 р. книги в Гельсінгфорсі (шведська назва Хельсинки — О. Д.) професором Тальгреном¹⁹ на базі матеріалів з його колекції. Кундеревич характеризує свою колекцію як таку, що в деяких її частинах є видатною і не має собі рівних. На думку наукових авторитетів, вона слугує окрасою не лише міста, а й цілої країни та є доступною для дослідження вченими. Колекціонер підкреслює, що з початком революції, долаючи масу труднощів самого різного характеру, він докладав усіх зусиль для того, щоб зберегти колекцію повністю на користь науки. Не можна без хвилювання читати ті рядки, де Фадей Фадейович описує своє нинішнє життя: «...в данное время являюсь совершенно неспособным к труду, вследствие преклонного возраста (72 г.) и общеболезненного состояния, я с женой, извлекаем средства для существования от продажи вещей домашнего обихода, претерпевая лишения из-за отсутствия самого необходимого»²⁰.

Про тяжкі побутові умови свідчить також інший документ — акт обстеження умов життя Кундеревича, складений комісією Міськради в березні 1927 р.: «...Кундеревич живе виключно з того, що його дружина по неділях продає на Євбазі речі, як з меблів, так і з колекції, власником якої є Кундеревич»²¹.

Колекції Кундеревича (археологічна, мистецька та інші) було розміщено в трьох кімнатах, дві з яких є прохідними, причому, в

---

¹⁸ Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (Далі — НА ІА НАНУ).— Ф. ВУАК, № 368, арк. 1.

¹⁹ А. Тальгрен — почесний член ВУАК у 1924–1933 рр. з Стокгольма.

²⁰ НА ІА НАНУ.— Ф. ВУАК, № 368, арк.1.

²¹ НА ІА НАНУ.— Ф. ВУАК, № 368, арк. 15.

одній із прохідних кімнат живе (нібито тимчасово), голова житлового кооперативу. Фактично, Ф. Ф. Кундеревич жив у одній кімнаті, а сплачував ще за одну — прохідну. Плату йому встановили дуже високу, яку колекціонер не міг сплатити. Тому він просив допомоги у ВУАКу, щоб якось полегшити скрутне становище. В листі-проханні Кундеревич зазначає, що йому у вирішенні питання денационалізації допомагали такі вчені як: М. Грушевський, М. Біляшівський, Данилевич та інші, але домоуправління не хоче розглядати це питання. Кундеревич констатує, що він, таким чином, поставлений в «...совершенно безвыходное положение в отношении места для хранения и жилья в то время, когда у меня имеется необходимость в продолжении и окончании работ научно-литературного и художественного характера, каковыми и должна быть закончена мною работа главного отдела этого собрания, т. е. крестов, требующая обстановки, гарантирующей возможность хотя бы относительного покоя»²². З документа можна зробити висновок, що Ф. Кундеревич з усієї колекції відзначає найціннішими її розділ — це збірка хрестів, вивченням і описанням якої він займався в останні роки свого життя.

ВУАК, як засвідчують документи, активно став на захист цінної колекції Ф. Кундеревича й самого збирача. В листі до Президії окружного виконавчого комітету, підписаному головою ВУАКу академіком Олексою Новицьким, дається оцінка дій житлового кооперативу як неприпустима своїм ставленням до Кундеревича не лише як до відомого колекціонера, а й до людини похилого віку й непрацездатної. «Але Житлокооп на це не зважає, тиснить його, накладаючи велику платню за помешкання, що змушує т. Кундеревича продавати деякі окремі цінні речі. Це, безумовно, шкодить нашій науці, цю колекцію мають якраз наукові сили опрацьовувати. Отже, охоронити колекцію треба за всяку ціну»²³.

Колекціонер Фадей Фадейович Кундеревич помер 1932 р. і був похований на Лук'янівському кладовищі Києва²⁴. Колекція була придбана в 1933 р., як засвідчують матеріали засідання секції

---

²² Там само.— Арк.1 зв.

²³ НА ІА НАНУ.— Ф. ВУАК, № 368, арк. 2.

²⁴ Л. Проценко, Ю. Костенко. Лук'янівське цивільне кладовище.— К., 1998.— С. 20.

Історії матеріальної культури при Українській Академії Наук (СІМК) від 13/IV та 14/V – 1933 р. Секція проіснувала недовго (13.4.1933–15.11.1934), а потім була перетворена на Інститут історії матеріальної культури (ІІМК)²⁵.

Археологічна колекція Ф. Ф. Кундеревича нині зберігається в Національному музеї історії України. Там же зберігається й опис колекції, написаний рукою Фадея Фадейовича Кундеревича. Вдалося познайомитися з копією цього опису, зробленою завідуючою археологічним відділом Музею Людмилою Миколаївною Романюк у 1992 р.

Опис має назву: «Описание собрания памятников материальной культуры, найденных на Украине, принадлежащего Ф. Ф. Кундеревичу». Вся колекція поділена на 8 розділів, до яких належать: кам'яні знаряддя, кераміка, бронзове століття, греко-скіфський період, переселення народів, княжий період, литовський період та збірні (різних речей) картони. Перший розділ — кам'яне століття — передує невеличким вступом автора збірки: «Настоящий отдел моего собрания содержит в себе около.... предметов (числа немає — О. Д.) неолитической эпохи, собранной мною в течение 30 лет, главным образом в Киевской губернии».

Кожний із розділів опису заповнений по п'яти графах, де виділено: номер по-порядку, опис предмету, розмір, ступінь вибитковості чи рідкісність експонату, місце знаходження. Із заповненого матеріалу можна зробити висновок, що описання матеріалів робив не професійний археолог, але людина освічена, яка прагнула дати найбільш повну інформацію про той чи інший експонат своєї колекції. У більшості випадків є конкретно вказані місця знахідок, є й дати, найбільш рання — 1887 р. Можливо, саме у 1880-х роках і розпочав збирати свою колекцію Ф. Кундеревич. Найбільша збірка в колекції — це хрести, як княжої доби, так і пізнішого часу з вказівкою місця знахідки та розміру предмета. Їх кількість перевищує 300 одиниць. Вивчення наукової вартості колекції, її класифікація, загальна чисельність одиниць зберігання — саме цим займаються науковці Національного музею історії України.

---

²⁵ Див. П. Курінний. Історія археологічного знання про Україну.— Полтава, 1994.— С. 118. (Репринтне перевидання роботи, виданої Українським Вільним Університетом у Мюнхені 1970 р.).

Музей історії міста Києва може пишатися тим, що деякі експонати з колекції киянина Фадея Кундеревича будуть і надалі займати гідне місце в нашій експозиції. Пошук матеріалів про життєвий шлях колекціонера та про долю його етнографічної колекції триває.

Про мистецьку колекцію Ф. Кундеревича відомо небагато. У 1911 р. з його колекції виставлявся портрет молодої жінки роботи Т. Шевченка на виставці, яку проводив міський музей до 50-річчя пам'яті т. Шевченка²⁶.

---

²⁶ Див.: «Искусство». — К., 1911. — № 1–3. — С. 76, 93, 135, 137.

*Ірина ПРЕЛОВСЬКА,
кандидат історичних наук, ст. науковий
співробітник Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
науково-історичних досліджень
Національного заповідника «Софія Київська».*

**ДИРЕКТОР СОФІЙСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА
ГЕОРГІЙ ГНАТОВИЧ ГОВДЕНКО (1909–1983).
ПОРТРЕТ НА ТЛІ ДОБИ.**

Історія Софійського заповідника розпочалася у 1934 р. після того, як великий і малий собори на території Софійського подвір'я перестали бути церковними осередками, перетворившись на музей. Переломним моментом у житті заповідника стала II Світова війна, оскільки саме з 1944 р., коли заповідник було відроджено знову після закінчення окупації Києва, змінилися загальнополітичні умови його існування. Змінився також і погляд на те, які функції повинен виконувати цей музейний осередок. Софійський заповідник у 1934–1941 рр. формально деякий час був філією Всеукраїнського історико-культурного заповідника «Всеукраїнський Музейний Городок» (ВМГ).

Упродовж існування науково-дослідних організацій на території подвір'я колишнього Софійського монастиря, на території якого у 1919–1934 рр. існували церковні та світські установи, відбувалися процеси націоналізації церков разом з територією і майном і одночасне перетворення Софійського собору з церковного осередка на державний заповідник на поч. 1930-х рр. Це диктувалося тогочасними обставинами, коли увага науковців спрямовувалася не на «копирсання у старожитностях», а на посилення антирелігійного виховання мас з використанням наочності у вигляді перетворених на музеї церков.

Директором новоствореного заповідника став І.М. Скуленко (1901–1990)¹. Іван Михайлович до того працював науковим співро-

---

¹ Про першого директора Софійського заповідника див. *Преловська І.* «Зважаючи на важливість роботи, яку мені пощастило починати, я намагався

бітником у Музеї історії Києво-Печерської Лаври. На роботу в новостворену філію його призначив Н.О. Багрій, видавши наказ про призначення І.М. Скуленка завідувачим Софійською філією ВМГ². Офіційний наказ про створення Софійської філії був виданий А. Хвилею³ по лінії НКО УРСР у 1935 р. І. М. Скуленко згодом писав: «5 травня 1934 р. підписали акт, що релігійна громада здала, а музейний городок прийняв у своє відання Софійський собор з усім майном. Акт підписання: від музейного городка ст. н. сп. Скуленко І.М., релігійної громади — голова Каленіченко Я.С. і ключар Бованенко. Так я став завідувачим філіала, а з липня 1934 р. — директором Софійського заповідника»⁴.

Після утворення заповідника у 1934–1937 рр. для роботи з реставрації фресок і мозаїк, археологічних розкопок та роботи з вивчення пам'яток було створено комісію під головуванням Грабаря І.Е. В штаті заповідника був фотограф Горохов С.І. У листопаді 1934 р. були складені попередні плани першочергових робіт у заповіднику – закріплення і очистка мозаїк, відкриття фресок, архітектурні дослідження і археологічні розкопки.

Про період з 1937 до 1941 р. відомо мало. В цей час були усунуті з роботи музейні працівники «першої хвилі», які прийшли на роботу у 1920-х рр. Нові працівники декларували більшу налаштованість на виконання урядових директив, зокрема поси-

---

бути абсолютно об'єктивним...» До століття з дня народження першого директора Софійського державного заповідника Івана Михайловича Скуленка (1901–1990) // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. М-ли наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська» 22–23 листопада 2001 р.— К.: Вид. Центр Національного заповідника «Софія Київська», 2003.— С. 19–39; *Уї ж.* Іван Михайлович Скуленко (1901–1990) — перший директор Софійського державного заповідника // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— К.: Вид. «Кий», 2003.— Вип. 3.— С. 272–278.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГОУ).— Спр. 613. Дело по обвинению Скуленко Івана Михайловича по ст. 54.— Т. 1.— Арк. 11. У протоколі допиту І.М. Скуленка від 16 вересня 1937 р. він вказує саме на цей факт, що він завідував Софійським філіалом з 1934 р., а наказ Хвилі А.А. по НКО був у 1935 р.

³ *Юренко О.П., Войналович В.А.* Щоб трагічне не повторилося... (А.А. Хвиля) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки).— К.: Рідний край, 1991.— С. 324–334.

⁴ Архів Національного заповідника «Софія Київська».— Фонд НА-ДР.— Спр. № 147/3.— Арк. 1–10. Машинопис. Наприкінці друкованого тексту є власноручний підпис І.М. Скуленка: «Квітень 1975 р. Київ, Стрілецька 4–8 Скуленко Іван Михайлович».

лення антирелігійної пропаганди, замість поглибленого вивчення старожитностей, виступали з критикою усунутих з роботи своїх попередників. У 1936 р. відбулася подія в житті Софійського заповідника. З метою обстеження експонатів музею з великого Софійського собору було влаштовано відкриття і обстеження саркофагу князя Ярослава Мудрого. Акт про це було складено 25 січня 1936 р. за підписами директора ВМГ Н. Багрія, завідуючого Софійського заповідника І. Скуленка та інших⁵.

У 1937 р. відбулася нова чистка музейницьких кадрів. Директор ВМГ Багрій Н.О. був засуджений трійкою КОУ НКВС 20 листопада 1937 р. по 1 категорії, протокол № 117 слідчої справи № 613 до розстрілу як керівник «викритого українського націоналістичного центру» та «терористичного угруповання» в музейному середовищі. За тією ж самою справою було заарештовано директора Софійського філіалу — І.М. Скуленка. Його було звинувачено у зв'язках з Багрієм Н.О., у «проведенні націоналістичної пропаганди», «шкідництві у музгородку», в тім, що він «виживав радянські кадри з роботи» у Софійському музеї і «насаджував ворожі елементи».

Після розгрому музейницьких кадрів 1937–1938 рр., влада зайнялася впорядкуванням музейної справи. У «Збірнику законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР» за № 147 від 27 червня 1938 р. було видано постанову «Про музеї України». Там зазначалося, що «внаслідок шкідницької роботи банди викритих ворогів народу в органах НКО УРСР... майже всі музеї і пам'ятники культури і природи знаходяться в незадовільному стані. Музеї... не мають чітко визначених профілів, експозиційні матеріали між музеями персплутані, не існує правильної відомчої підлеглості музеїв»⁶. У цій же постанові шкідництвом було визнано і ліквідацію Управління музеїв НКО УРСР.

---

⁵ Акт опубліковано в статті: Іванисько С. Джерела для вивчення антропологічних матеріалів з гробниці Ярослава Мудрого в Софійському соборі // Український музей. Збірка наукових праць.— К.: друкується за ухвалою Вченої ради історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка, 2003.— С. 154–155.

⁶ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР. Видання офіційне НКЮ УРСР.— К.: Вид. «Радянське будівництво і право», 1938.— № 36.— С. 9

Було ухвалено утворити міжвідомчу комісію для встановлення конкретних профілів наявних музеїв, з'ясування питання їх відомчої приналежності і опрацювати пропозиції про перерозподіл цінностей музеїв до 1 вересня 1938 р. Планувалося провести по всіх музеях інвентаризацію фондів, перевірити персональний склад музеїв і «зміцнити його політично перевіреними працівниками», провести двомісячні курси підвищення кваліфікації наукових працівників музеїв і екскурсоводів, утворити відділ музеїв в Управлінні у справах мистецтв при РНК УРСР і «запропонувати обласним виконавчим і організаційним комітетам і міським радам терміново намітити практичні заходи до забезпечення повного переселення всіх сторонніх поживців з приміщень музеїв». Цей документ підписали Голова РНК УРСР Д. Коротченко та керуючий справами РНК УРСР О. Шинкарьов.

Не оминули ці нововведення і Софійський музей. О. Повстенко писав, що «В 1938–1939 рр. в Богословському приділі була влаштована виставка архітектурних проєктів архітектурних майстерень УРСР. Для цієї виставки були перероблені вікна XVII ст., замальовано увесь церковний живопис, настелено нову підлогу і... встановлено величезну, незграбну гіпсову статую Сталіна. Коли виносили тісними сходами до Богословського приділу великі підрамники з архітектурними проєктами та частини статуї Сталіна, фрески XI ст. північно-західної вежі були дуже подряпані»⁷. В цей час було перероблено Успенський приділ Софійського собору під канцелярію музею, де також зафарбували весь старовинний живопис, в т. ч. Образ Божої Матері XVIII ст. Преображенський і Вознесенський приділи також були пристосовані під... музейні кімнати (кабінет та фотолaboratorію). Задля цього там перебудували стелю, зафарбували стіни, зруйнували барокові іконостаси, змірували опалювальні труби з виводом бляшаних труб через вікна. Приміщення архиєрейської бібліотеки і ризниці були використані для експонатів архітектурного музею — фотографій та рисунків храмів України, виставки деталей з розібраних київських храмів XI–XII ст.

---

⁷ Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві. Спеціальне видання. Серія «Анали Української Вільної Академії наук у США». – Видання Української Вільної академії наук у США, Літо–Осінь 1954.– Т. III–IV.— № 4 (10) – 1,2 (11–12).– С. 180.

Наступним документом, важливим у справі розуміння статусу Софійського заповідника є Постанова РНК УРСР за № 37 від 7 березня 1939 р. за підписами тих самих посадових осіб. Там зазначалося, що в системі НКО УРСР потрібно залишити музеї історичні, краєзнавчі, антирелігійні, музеї революції та меморіальні музеї видатних представників літератури та історії. В системі Управління в справах мистецтв при РНК УРСР залишити мистецькі музеї, картинні галереї та пам'ятники архітектури.

Під п. 4 йшлося про статус Софійського філіалу ВМГ: «Перетворити Софіївську філію музейного містечка (м. Київ) в самостійний музей, організувати в ньому відділ архітектури та передати до нього як філії: Андріївський собор, Видубецький монастир, Кирилівську церкву та церкву Спаса на Берестові»⁸. До цієї Постанови № 37 було надруковано 2 додатки. До першого додатку було внесено список музеїв системи НКО УРСР, у тому числі й антирелігійні, але там вказані музеї такого профілю в Дніпропетровську, Святогорську і Харкові і немає ніяких згадок про ВМГ у Києві. У додатку № 2 вміщено перелік музеїв системи Управління в справах мистецтв при РНК УРСР з 16 пунктів. Там вказані Київські Державні музеї українського мистецтва, російського мистецтва, східного та західного мистецтва, обласні художні музеї і серед них п. 16 «Софійський заповідник».

Із нововіднайдених документів, зокрема нового відкриття саркофагу Ярослава Мудрого від 23 січня 1930 р.⁹, можна тепер з'ясувати, що впродовж 1939–1940 рр. до складу керівництва Софійським заповідником тоді входили «тов. Е.В. Маковская» (директор заповідника), старші наукові співробітники — архітектор Говденко Г.І., історик Аснін А.І., фотограф Горохов С.І. Отже перед початком II Світової війни в заповіднику працювала невелика кількість співробітників, серед яких згадується Г.І. Говденко.

Георгій Гнатович Говденко народився 18 (31) січня 1909 р. в с. Голики, Ільїнецького району, Вінницької області. (На той час — Липовецького повіту Київської губернії). Його батько — Гнат Григорович Говденко працював учителем, мати — Надія Петрівна

---

⁸ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР. Видання офіційне НКЮ УРСР.— К.: Вид. «Радянське будівництво і право», 1939.— № 37.— С. 4.

⁹ Іванисько С.І. Джерела для вивчення...— С. 155–156.

була домогосподаркою¹⁰. У 1923 р. він закінчив Ільїнецьку середню трудову школу. В свідостві про закінчення школи сказано: «підчас перебування в школі ніс обов'язки керівника учнівської газети та журналу, приймав участь в музгуртку, член природничого, літературного та музичного гуртків. Виявив особливий нахил до технічних наук та фізики».

Далі, у 1923–1925 рр. він навчався в Ільїнецькій Механічній професійній Технічній школі, яку закінчив 3 липня 1925 р. за спеціальністю — «механическое оборудование сахароварень», і був рекомендований для вступу до вищого навчального закладу. Одночасно з навчанням, з червня 1923 р. до жовтня 1926 р., працював на Ільїнецькому цукровому заводі помічником слюсаря. З жовтня 1926 р. до червня 1927 р. працював там паротехніком.

У вересні 1927 р. за направленням заводського комітету цукрового заводу, він вступив до Київського Лісо-Технічного інституту (тоді факультет КПІ), где вчився до червня 1932 р. Тоді ж вступив до Київського інженерно-будівельного інституту, на архітектурний факультет, який закінчив у 1937 р., і отримав кваліфікацію архітектора. Іще під час навчання з квітня 1934 р. до грудня 1937 р. працював у Всеукраїнському музейному містечку (ВМГ) на посаді асистента по реставрації та дослідженню пам'яток архітектури.

Одночасно (червень 1936 р.— червень 1937 р.) за направленням інституту, працював у складі проектної бригади інституту на проектуванні та будівництві споруд Парку Піонерів і Жовтенят в м. Києві, як автор архітектурного проекту. У травні 1937 р. керував літньою практикою студентів Київського інженерно-будівельного інституту, де їм було доручено зробити роботу по обміру пам'яток архітектури. У січні 1937 р. Г.Г. Говденка було зараховано в штат Державного архітектурно-історичного заповідника «Со-

---

¹⁰ Свідчення за біографічними даними Г.Г. Говденка надала його вдова — Маріонелла Мойсеївна Говденко, за що автор цієї публікації складає їй щирю подяку. Дружина Г.Г. Говденка — Маріонелла Мойсеївна Говденко народилася в м. Києві 23 серпня 1918 р. Закінчила Одеський Інститут інженерів громадянського та комунального будівництва, архітектурний факультет у 1940 р. Працювала в Київському відділенні «Промстройпроекту», а з 1947 р. працювала головним архітектором проектів у проектній організації, яка займалась реставрацією пам'яток архітектури «Строймонумент», згодом перетворений в Українське Спеціальне Науково-Реставраційне Виробниче Управління.

фійський музей», який з 1934 р. був філією Всеукраїнського музейного городка, а потім став окремим музеєм та відразу на посаду старшого наукового співробітника, а пізніше — завідуючого архітектурним відділом. У травні 1939 р. Георгій Гнатович був призначений заступником директора Софійського музею по науковій частині.

Коли почалася війна, в червні 1941 р. його було мобілізовано в армію (274 стрілкова дивізія), але потім разом з іншими спеціалістами та науковими працівниками його було направлено до Середньої Азії, в м. Ташкент, на роботу інженером, а потім архітектором в «Росстанкопроект» наркомату танкової промисловості (пізніше цю установу було переіменовано в «Гипростанок»). Зважаючи на воєнний час Г.Г. Говденко одночасно був командиром роти 4-го батальйону Всевобучу Куйбишевського райвійськкомату м.Ташкента.

За весь передвоєнний період і під час війни за проектами Г.Г.Говденка з 1936 по 1944 рр. були побудовані Агро-біологічний павільйон в піонерському парку м.Києва (1936), гуртожиток на вул. Сирецькій, 12 в м. Києві (1939), районний банк в м. Ільїнци (1940), Ташкентський інструментальний завод (1943–1944), кузнечний цех заводу (1942), механо-складальний цех заводу № 234 (1943), ливарний цех заводу № 234 (1942–1943), ливарний цех заводу «Подъемник» (1943–1944), електро-механічний цех заводу «Электростанок» в м.Ташкенті (1943–1944), житлові будинки заводу «Электростанок» (1943–1944), термічний цех інструментального заводу в м.Ташкенті (1943–1944), приміщення для їдальні інструментального заводу (1943–1944), заготівельний цех заводу (1943–1944), карборундовий цех заводу № 307 (1942) тощо.

Під час окупації Києва німецькими військами Софійським заповідником у 1941–1943 рр. керував Олекса Іванович Повстенко (1902–1973) — історик, вчений, архітектор, громадський діяч, літературознавець, член НТШ та дійсний член ВУАН, який виїхав за кордон і останні роки життя провів в еміграції.

Після окупації Софійський заповідник відновив свою діяльність згідно Постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 27 березня 1944 р. «Про організацію Софійського заповідника». Тоді ж було затверджено структуру заповідника, яка суттєво відрізнялася від довоєнної. Було встановлено відділи вивчення архітектури доби Київської Русі, досліджень ХVII–ХVIII ст., обліку та зберігання музей-

них фондів, експозицій, культурно-просвітницької та масової роботи, будівельного нагляду та реставрації, до того ж були створені фотолaborаторія, бібліотека та управління справами заповідника. Було прийнято рішення про те, що заповідник знаходиться у складі Української філії Академії архітектури СРСР на території Софії Київської.

Коли Київ було звільнено від окупантів, почало відновлюватися наукове і культурне життя. Директором Софійського заповідника в цей час був Георгій Гнатович Говденко (1909–1983), який керував заповідником упродовж 1944–1949 рр. В лютому 1944 р., через ЦК КП (б) Узбекистану його було направлено в розпорядження ЦК КП(б)У, зокрема в Управління у справах архітектури при РНК УРСР і зараховано на роботу до української філії Академії Архітектури СРСР на посаді в. о. директора Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей». Одночасно з роботою в музеї він викладав історію архітектури в Київському державному художньому Інституті.

Незважаючи на післявоєнну скруту, у другій половині 1940-х рр. було здійснено великий обсяг робіт по ремонту та реставрації споруд заповідника: відновлено хрест на дзвіниці, який впав від грозового удару в 1943 р., проведено водяне опалення у приміщенні колишньої бурси, митрополичого будинку, було реставровано браму Заборовського, почався капітальний ремонт митрополичого будинку та дахів Малої Софії. На великому Софійському соборі було закріплено хрести та зчищено маскувальну фарбу з центральних бань. Тоді ж розпочали реставрацію дзвіниці.

У післявоєнний час розгорнулися роботи з наукового вивчення Софії Київської. Продовжив археологічні дослідження проф. М.К. Каргер. Вивчення архітектури здійснювали в цей період відомі вчені Ю.С. Асеев, М.Й. Кресальний, В.П. Волков та інші фахівці. Завдяки наполегливій роботі співробітників Софійського заповідника було реконструйовано первісний вигляд Софії Київської доби розквіту давньоруського мистецтва.

На той час власне заповідник займав дуже невелику частину споруд на території колишнього монастиря. Через обставини післявоєнної розрухи на території заповідника розміщувалися різноманітні установи. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 26 квітня 1944 р. було вирішено перемістити Центральний архів з

будинку Софійського заповідника по вулиці Короленка, № 22 (флігель) у будинок колишньої бурси до відбудови нових приміщень для республіканського архіву. Так само з 1944 р. в Теплій Софії розміщувалась бібліотека Академії наук УРСР (газетний архів), у Митрополичому домі приміщення горища використовувались Академією архітектури УРСР.

Задля упорядкування використання колишніх монастирських споруд рішенням Київського міськвиконкому від 4 грудня 1945 р. за Софійським заповідником було закріплено Софійський собор, дзвіницю Софійського собору, церкву Теплої Софії, кам'яну огорожу та браму Заборовського, будинок по вулиці Короленка, 24 при огорожі та гараж на території заповідника.

З березня 1944 р. на території Софійського заповідника розміщувалися Управління в справах архітектури та підвідомчі йому Гіпроград та Гіпросільбуд, де працювало близько 700 співробітників, більшість яких мешкали у будинках, що знаходилися також на території заповідника. Постановою РНК та ЦК КП(б)У від 10 вересня 1945 р. один з будинків, розташованих на території заповідника (Рильський провулок, № 1), було передано Гіпрограду для виробничих потреб.

У 1945 р. Українську філію Академії Архітектури СРСР було реорганізовано в Академію Архітектури УРСР і Софійський заповідник залишився в її складі, а після реорганізації 1956 р.— Академії будівництва і архітектури УРСР. До 1947 р. до складу заповідника входили житлові будинки та господарські будівлі, які були збудовані у XIX столітті замість кам'яної огорожі XVIII ст.— буд. № 7/6 по вул. Стрілецькій, № 5 та 3 по Рильському пров., № 1/20 та 22 по Володимирській вул., але постановою Ради Міністрів УРСР від 4 лютого 1947 р. всі ці споруди було передано до житлового фонду міста Києва.

У 1950 р. було вперше складено генеральний план реставраційних робіт заповідника на 1951–1955 рр. Почався процес відродження науково-дослідних та реставраційних робіт, які були започатковані фахівцями з «Софійської комісії» та заповідника у 1920–1930-х роках. Видатний радянський вчений В.М. Лазарєв тривалий період вивчав мозаїки і фрески Софії Київської. Його праці стали вагомим внеском у розвиток історії та теорії архітектури, мистецтвознавства. В цей період дослідження Софійського собору про-

водили інші науковці. Співробітники музею вивчали техніку софійських мозаїк (В.І. Левицька), відкрили і дослідили древні написи на стінах Софії — графіті (С.О. Висоцький) описували фрески Софійських башт тощо (О.Д. Радченко). Одним з відомих дослідників Софії Київської, який розпочав свою наукову роботу в цей період, був Сергій Олександрович Висоцький — доктор історичних наук, дослідник давньоруських написів-графіті пам'яток м. Києва, один з авторів проекту реконструкції Золотих воріт, автор кількох монографій і десятків статей.

У 1950-х рр. в цілому було завершено реставрацію архітектурних пам'яток Софії Київської та споруд заповідника, процесом розгортання якої після війни керував Г.І. Говденко. Було відновлено позолоту на банях великого собору. У 1951–1952 рр. було завершено роботи по реставрації фасадів дзвіниці, відновлено ліпнину. Після реставрації дзвіниця набула нового функціонального призначення. У верхніх приміщеннях першого ярусу було обладнано виставкові зали для експозиції матеріалів по архітектурних пам'ятках XVIII ст., у верхніх ярусах — видові площадки для туристів. Великий обсяг ремонтно-реставраційних робіт було проведено й по інших пам'ятках заповідника у 1949–1950 рр. Здійснено капітальний ремонт колишнього митрополичого будинку, Братського корпусу і кам'яної огорожі заповідника.

Після Г.Г. Говденка впродовж 1949–1966 рр. Софійський заповідник очолював Микола Йосифович Кресальний — архітектор, кандидат архітектури, автор капітальної праці «Софійський заповідник у Києві. Архітектурно-історичний нарис» (К., 1960) та інших публікацій, які стали вагомим внеском у розвиток вітчизняної історії архітектури та музеєзнавства.

Після звільнення з посади директора Софійського заповідника в жовтні 1949 р. Г.Г. Говденко поступив на роботу до архітектурно-проектної майстерні тресту «Строймонумент» Управління у справах архітектури при РМ УРСР. У цій установі Георгій Гнатович працював понад 22 роки — архітектором-керівником Бригади по складанню історичних довідок і паспортів на пам'ятки архітектури та одночасно їх редактором, заступником Головного архітектора, головним архітектором, начальником Науково-дослідного проектного сектора.

1 грудня 1971 р. через тяжку хворобу матері він змушений був залишити роботу і вийшов на пенсію. Георгій Гнатович був

членом Союзу радянських архітекторів з 1939 р. Нагороджений медалями — «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–45гг.» та «Тридцать лет Победы в Великой Отечественной войне». Він продовжував займатись викладацькою діяльністю — читав курс Всесвітньої історії архітектури та історії Російської архітектури, а також архітектури народів СРСР у Київському Інженерно-будівельному інституті. Г.Г. Говденко помер 22 березня 1983 р. об 11 годині ранку. Похований на міському кладовищі (Берківці), ділянка № 125, ряд 21, місце 2.

*Ольга БОНДАРЕНКО,
ст.науковий співробітник
відділу «Стародавній Київ»
Музею історії міста Києва*

ВІДРОДЖЕНЕ ІМ'Я (за матеріалами сімейного архіву Іванцових)

11 вересня (29 серпня — за ст.ст.) виповнилось 100 років від дня народження талановитого історика і археолога Івана Овсійович Іванцова, ім'я якого відродилось завдяки ентузіазму і наполегливості дочки вченого Галини Іванівні Іванцової-Костенко. З цього приводу в Інституті історії АН України відбулась конференція, в якій брали участь відомі історики та археологи, а також співробітники Музею історії міста Києва.

Трагічну долю вченого, його життєвий і творчий шлях розкривають документи із сімейного архіву, які зберегла дружина Івана Овсійовича Ольга Антонівна в тяжкі роки окупації Києва. Після арешту чоловіка і розстрілу його у Бабиному Яру їй разом з дітьми довелось переховуватись, але сімейний архів було врятований. За словами дочки вченого, вони закопували батькові папки у дворі школи по вул. Річній, де вчителювала Ольга Антонівна.

І ось через багато років Галина Іванівна познайомила нас із цим дорогоцінним для неї скарбом, і ми, затамувавши подих, торкались пожовклих аркушів і відкривали для себе ім'я Івана Овсійовича Іванцова.

Для нас, музейників, ці матеріали представляють велику цінність, бо вони є носіями матеріальної і духовної культури 20-х — поч.40-х років ХХ ст. Вони також відкривають нам дуже важливе ім'я в когорті дослідників Києва. Це вже не просто прізвище в переліку учасників розкопок у звіті М.Каргера про дослідження садиби Михайлівського Золотоверхого собору в липні 1938 р., а талановитий дослідник, який міг би стати видатною постаттю української історії і археології.

Роздивляючись фотографії із сімейного архіву, ми побачили Івана Овсійовича у різні періоди його життя.

На фото 1914 р.— 10-річний хлопчик Іван з батьками — Овсієм Омеляновичем та Оксаною Василівною, незаможними селянами с. Великий Браталів, що на Житомирщині.

На іншому фото — молодий стрункий юнак з вдумливими очима, який позує у фотоательє з велосипедом. Це студент Шепетівського педагогічного технікуму Іван Іванцов, який поєднував своє навчання з виконанням актуальних на той час громадських доручень: був провідником ліквідації неписьменності, працював на ниві українізації в державних установах, про що свідчать довідки 1925–1927 рр.

На знімку 1932 р.— Іван Овсійович, викладач української мови та суспільствознавства, з дружиною серед викладачів школи робітничої молоді на Хмельниччині.

Надзвичайно цікаве фото від 4 липня 1938 р.— перший день розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря, де ми бачимо археолога І.Іванцова серед учасників експедиції.

А на фото початку 40-х років (його повернули родині з військкомату уже після війни за непотрібністю) — перед нами обличчя людини, яка вже багато чого пережила на своєму віку.

Документи із сімейного архіву ілюструють нам шлях вченого до науки. У 1925 р. Іван Іванцов — слухач Житомирських педагогічних курсів ім. Драгоманова, направляється в м. Київ «на науково-педагогічну екскурсію». Безперечно, ця поїздка справила на юнака велике враження і була відкриттям для нього столиці Давньої Русі. Вже навчаючись у Шепетівському педагогічному технікумі І. Іванцов неодноразово направляється у відрядження до Києва, як відзначається в посвідченні за 1926 р. «...на екскурсію в межах території України з науковою метою».

У 1933 році І.О.Іванцов переводиться з заочного відділення Інституту професійної освіти на IV курс історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Після закінчення університету Іван Овсійович вступає до аспірантури. Він займається науковою роботою, а також, як і раніше, виконує громадську роботу: його обирають заступником голови профкому КДУ, членом Будинку вчених, у відкритті якого аспірант бере участь. У 1935 р. керівництво КДУ нагороджує молодого вченого Грамотою і премією. У виписці з наказу ректора КДУ від 01.05.1934 р. читаємо: «Сьогодні, 1 травня 1935 року в день міжнародного пролетарського свята, підсумовуючи результати соціалістичного змагання та ударництва колектив КДУ аспіранта І.О.Іванцова за сумлінну та високоякісну академічну роботу нагороджує

грамотою». Зберігся святковий номер газети КДУ «За комуністичні кадри» від 1 травня 1935р. В цьому номері надруковані фотографії керівних кадрів університету, в тому числі і заступника голови профкому Івана Іванцова. Хочеться процитувати уривок з однієї статті номера, яка дуже добре передає ідеологічну ситуацію тих часів. Йдеться про одне з засідань комісії ЦК АКСМУ по відбору комсоргів середніх шкіл:

«...Комсомолец Хрестовий А. вважав, що на хороших оцінках академічної успішності можна заспокоїтись і знехати справу свого ідейно-політичного зростання. Але виявилось, що Хрестовий помиляється. Коли комісія ЦК АКСМУ по відбору комсоргів середніх шкіл запитала тов. Хрестового, хто такий Щорс, де побудовано пам'ятник Т.Г.Шевченку, хто входить до складу ЦК ВКП(б), як розв'язано справу КСЗ,— для Хрестового ці та інші питання були цілковитою таємницею.

Комсомолец Хрестовий не усвідомлює міжнародних та внутрішніх подій нашої країни.» Тому комісія прийшла до висновку перевести його з членів в кандидати АКСМУ.

Невдовзі нависла загроза над І. Іванцовим. Через донос про «розкуркулених» у 1935 р. батьків та сумнівні настрої у жовтні 1935 р. партком університету виключив Івана Овсійовича з партії, а ректорат відрахував його з II курсу аспірантури. Але його не заарештували. І.О. Іванцов їде в своє рідне село Великий Браталів, де знаходить документи, які свідчили, що «...у його батька майна немає ніякого, за соцстаном рахується робітником». На щастя, незабаром молодого вченого поновили в аспірантурі. Він міг знову займатись своєю улюбленою справою — вивчати і досліджувати.

Після закінчення аспірантури Іван Овсійович працює старшим викладачем кафедри історії СРСР Київського державного педагогічного інституту ім. М.Горького. Під впливом свого керівника історика К.Г.Гуслистого він пише кандидатську дисертацію «Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635—1638рр.», яка так і не була захищена і побачила світ лише у 2002р. завдяки старанням його дочки. Але вченого все більше і більше цікавить Древній Київ і Київська Русь.

У січні 1938 р Іван Овсійович переходить працювати в Інститут археології.

Слід відзначити, що кінець 20-х -- поч. 30-х років був найбільш плідним для розвитку польових досліджень, які особливо успішно проводились в Україні.

У цей час в Українській Академії наук сформувався досить потужний колектив дослідників давнього Києва, до якого входили В.Ляскоронський, О. Оглоблін, В. Козловська, П. Курінний, І. Моргилевський, Л. Добровольський, С. Гамченко, М. Макаренко, С. Магура, Т. Мовчанівський та інші.

У 1934 р. було створено Київську археологічну експедицію ПМК УАН, якою керував Т.М.Мовчанівський. В результаті розкопок на Старокиївській і Михайлівській горах було відкрито безліч археологічних об'єктів, що стали основними в побудові багатьох наукових концепцій, зокрема в питанні ранньої історії Києва і розвитку давньоруського ремесла.

Однак у зв'язку з розгортанням політики централізації в усіх напрямках народного господарства, виникла ідея планування археологічних досліджень у загальнодержавних масштабах. Як зазначалось на Всесоюзних Археологічних зборах у Москві в березні 1945 року, в світлі великих нових завдань, які стояли перед радянською археологією, постало питання про «створення загального плану археологічних робіт в СРСР». Це повною мірою можна віднести і до кінця 30-х років.

Тому у 1938 р. почалось згортання власне київських досліджень, і в центральному ядрі Києва розгорнулись регулярні розкопки Київської археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, що працювала разом з Інститутом матеріальної культури АН УРСР. Беззмінним керівником цієї експедиції до 1952 р. був ленінградський археолог М.К.Каргер.

Учасником цієї експедиції в липні 1938 р. був і І.О.Іванцов під час розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря, де він працює як керівник ділянки. В архіві Інституту зберігся щоденник дослідника з цих розкопок. Саме йому пощастило відкрити житло-майстерню на Михайлівській горі, відоме нам з підручників історії.

Іван Овсійович також брав участь у дослідженні фундаментів Десятинної церкви. Вчений підготував статтю «Археологічне вивчення Давнього Києва в 1940 р. (за результатами розкопок)». Машинописний варіант цієї статті зберігається у сімейному архіві.

Копітка і наполеглива праця вченого з дослідження стародавнього Києва знайшла своє відображення у монографії «Стародавній Київ», яка на початку 40-х років була підготовлена до друку (ця праця знайшла свого читача лише в 2003 р. знову ж таки завдяки старанням Г.І.Іванцової-Костенко).

Автором була проведена велика робота з аналізу писемних та археологічних джерел, на основі чого була детально обґрунтована концепція виникнення та розвитку столиці Київської держави, якої і сьогодні дотримуються більшість істориків.

У співавторстві зі своїм товаришем і колегою В.Й.Довженком вчений працює над атласом «Топографія древнього Києва», який він, відправляючись на фронт, залишив йому на зберігання. Як свідчила дружина вченого Ольга Антонівна: «Каждий день, начиная с 1939 г., он рассказывал мне, как идет работа над атласом. Он гордился этой работой и был убежден в том, что атлас прославит Украинскую АН, а семье даст материальное благополучие».

Вчений бере участь у київських і всесоюзних наукових конференціях. У березні 1941 р. він був запрошений на Пленум Інституту історії матеріальної культури на тему «Археологічне вивчення давньоруських міст», в якому, зокрема, брали участь П.Курінний, Я.Пастернак, В.Равдонікс, М. Каргер, Б.Рибаков. Зберігся щоденник з пленуму, де Іван Овсійович робив нотатки з приводу кожного виступу, аналізуючи і відбираючи для себе необхідне для роботи по дослідженню Києва.

У програмі Пленуму виступ І.Іванцова не значився. Але на обкладинці щоденника є запис — «Нотатки (до виступу)» і план виступу. Йому дуже хотілось висловити свої думки з приводу досліджень у Києві. Зокрема, він пише:

«...Київ — копать не легко, нужно много средств, и надо спешить. Копать не только угрожаемые участки, как это делается теперь, но и участки, помогающие разрешить ряд серьезных проблем в истории древнего города (возникновение, план, окружение, окрестности и т.д.)».

Невідомо, чи відбувся цей виступ, але саме бажання Івана Овсійовича розповісти про наболілі питання археологічних досліджень Києва, свідчать про небайдужість його до справи, якою він займався.

Іван Овсійович умів ретельно добирати, використовувати і інтерпретувати різноманітні матеріали і факти. Це допомагало йому не тільки в написанні монографії «Стародавній Київ», а й в усіх його наукових дослідженнях.

Іван Овсійович пішов добровольцем на фронт у перші ж дні війни. Зі своїм стрілецьким полком І.О.Іванцов потрапив в оточення в районі Лубен, але йому вдалось пробратись до Києва за кілька днів до вступу німецьких військ. Він брав активну участь у рятуванні документів і матеріалів Інституту археології АН України в перші дні окупації Києва.

Історик О.П. Оглоблін, який очолив Київську міську управу, залучив Івана Овсійовича до роботи зі зберігання культурних цінностей.

І. Іванцов виступав проти вивезення окупантами музейних цінностей з міста, він не приховував своїх антифашистських поглядів. 31 жовтня 1941 р. у приміщення міської управи гестапівці заарештували Івана Овсійовича. Більше його ніхто не бачив. Ймовірно, він був страчений у Бабиному Яру.

Сім'я неодноразово зверталась до різних інстанцій, щоб дізнатись про долю І.О. Іванцова. Згідно довідки Служби безпеки України, І.О.Іванцов «...був заарештований владою в жовтні 1941 року». Довідка Центрального архіву Міністерства оборони СРСР від 31.07.1995 р. свідчить, що «Іванцов І.Е.— зав.делопроизводством стрелкового полка Южного фронта пропал без вести в 1941 году».

На жаль, війна перервала життя І.Іванцова, не давши розгорнутись його таланту і позбавила його можливості здійснити багато нових досліджень на ниві вивчення історії Стародавнього Києва і історії взагалі. Але з нами залишаються його книжки, які є цінним знадбанням для української історіографії 30–40-х років ХХ ст.

Це, безперечно, пам'ять про археолога. Але археолог це — передусім людина зі своїм характером, зі своїми вчинками, зі своїми здобутками. І саме про це допомагають нам дізнатись документи з сімейного архіву Іванцових.

Відділ археології Музею історії Києва комплектує матеріали археологів-дослідників Києва. У нас уже зберігаються матеріали таких відомих археологів, як М.Брайчевський, В.Висоцький,

Д.Бліфельд, С.Кілієвич, Ф.Штітельман та інші. Відділ планує в оновленому Музеї історії Києва зробити галерею дослідників Києва, з якої б починалась експозиція, адже відвідувачі, повинні знати тих, хто вивчає і досліджує нашу історію. Настав час створювати історію археології Києва.

Тому ми вважаємо, що архів І.О.Іванцова повинен бути музеєфікованим. Це буде доброю пам'яттю про вченого, людину, патріота — Івана Овсійовича Іванцова.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Посвідка Інспекції народної освіти І.О.Іванцову. Шепетівка, 1925р. (архів Іванцових).
2. Виписка з наказу № 138 Ректора КДУ, м. Київ, 1.05.1935р. (архів Іванцових).
3. Газета «За комуністичні кадри». 1.05.1935, с.2. (архів Іванцових).
4. Тезисы и проект резолюций по докладам на Всесоюзном Археологическом Совещании в Москве 24 февраля—2 марта 1945г.— М., 1945.— С.3.
5. Свідчення Іванцової Ольги Антонівни. Київ, 15.03.1992р. (архів Іванцових).
6. Програма Пленума Института истории материальной культуры «Археологическое изучение древнерусских городов». Ленінград, март 1941г. (архів Іванцових).
7. Щоденник І.О.Іванцова. Ленінград, березень 1941р. (архів Іванцових).
8. Довідка Служби безпеки України. Київ, 1994р. (Архів Іванцових).
9. Справка Центрального архива Министерства обороны СССР. Москва.31.07.1995г. (Архів Іванцових).

*Дмитро МАЛАКОВ,
заст. директора з наукової роботи
Музею історії міста Києва*

КИЇВСЬКИЙ ХУДОЖНИК СЕРГІЙ ВЕРДІ

Десь до середини ХХ ст. ще трималися київські міські традиції, звичаї та уявлення, сформовані кількома поколіннями постійних мешканців міста. Трамвайні маршрути називали «номера-ми», а не «марками», як в інших містах; ніхто в Києві не казав «ринок», а тільки «базар». Існувало поняття «оригінал» стосовно дивака, відомої багатьом особистості, яка помітно вирізнялася серед натовпу своєю зовнішністю, манерами, хистом чи вдачею. Це могли бути не тільки відомі актори, а й жебраки.

Так, у просторі між Сінним базаром на Львівській площі та Євбазом на Галицькій площі [нині — площа Перемоги] мешкало чи перебувало чимало оригінальних особистостей, добре відомих оточуючим. До таких оригіналів можна зарахувати дивака, що мав зовнішню схожість з ... Леніним. Він і вдягався відповідно: костюм-трійка, краватка «в горошок», черевики на високих підборах, кашкет.

На базарах і між базарами жебрав чоловік непевного віку, але — цілий рік з непокритою лисою головою та босоніж. Жаж переймав кожного, хто бачив, як той жебрак простував жовторожевими розпухлими п'ятами по снігу й льоду, не міняючи байдужого виразу обличчя.

Яскравою особистістю вважалася дебела, міцної статури блондинка Марія Іванівна Терпиловська, дружина відомого міського художника Юрія Терпиловського, який мешкав на Львівській, 42. Мати п'ятох дітей, вона могла переплисти Дніпро і вміла навести порядок в усіх чергах та вуличних сварках.

Не менш колоритною особою був художник Сергій Сергійович Верді, який мешкав з сестрою, Тетяною Сергіївною, на Гоголівській, 46. Довгоносий, часто із зав'язаними вухами, в чорному капелюсі, з-під якого спадало довге волосся (чоловіки тоді такого собі не дозволяли!), він завжди кудись поспішав, тримаючи під пахвою якусь картину. Хлопчиська поміж собою називали його «Гоголь» — за ніс і довге волосся.

С.Верді працював у Київському товаристві художників, писав олією картини на задану тему, копії відомих полотен, оформлював музеї, установи, стадіони тощо. Продавав і на базарі власні, цілком непогані роботи.

Так уже склалося, що ім'я С.Верді час від часу спливало за різних обставин перед автором цих рядків, аж поки не зацікавило більш глибоко. Врешті, саме тому і виникла ця публікація – як данина пам'яті зовні скромній, непомітній постаті людини, відданої мистецтву, людини, належної до долі міста й міського життя Києва середини ХХ ст. Як представник суто міської професії С.Верді був одним з тих інтелігентних трударів, хто формував урбаністичне середовище, не тільки своєю працею створюючи таку милу киянам старшого віку ауру вуличного життя, але й неповторною зовнішністю також. Він дійсно був справжнім городянином з міським корінням, а не приїжджим у першому коліні – таким звичним явищем згодом.

Поки що перша відома нам друкована згадка про С.Верді датована листопадом 1941 року. В окупованому німецьким Вермахтом Києві газета «Українське слово» писала про реставрацію і розпис церков київськими художниками: «До складу бригади входять художники Г.Терпиловський, С.Верді, В.Матвіїв, Б.Костецький. Олена Кричевська та архітектор-художник Вишняк. Бригада художників уже розпочала роботу в церквах сіл Старопетрівці, Лютіж та Сварум Димерського району. Художники мають активну підтримку з боку парафіян та старост сіл»¹.

Цікавість до цієї особи (на жаль, запізнила) збудилася й через родинні спогади автора цих рядків, власне — з листування батьків та старшого брата Георгія, листування, датоване 1944 роком. Тої весни в Києві готувалося відкриття літнього футбольного сезону на стадіоні «Динамо». Оформлення – гасла, транспаранти, написи й цифри на табло (тоді воно ще не було електронним) виконували, серед інших «заробітчани», студент-архітектор Вадим Склярів² та учень Київської художньої середньої школи ім.Т.Шевченка Георгій Малаков³. А керував оформленням стадіону художник С.Верді. Він же розраховувався з юними підмайстрами за виконані роботи.

---

¹ Українське слово.— 1941.— 21 листопада.

² Склярів Вадим Георгійович (1924–2004), київський архітектор.

³ Малаков Георгій Васильович (1928–1979), український художник-графік.

Переказували, мовляв десь у середині 1930-х років на ім'я С.Верді надійшла велика спадщина з Італії, що, нібито, Сергій Сергійович відмовився від неї на користь держави СРСР і в такий риб уникнув репресій.

Великий італійський композитор Джузеппе Фортуніно Франческо Верді [Giuseppe Fortunino Francesco Verdi] народився 10 жовтня 1813 р. в Італії, у м. Ронколе, Буссето, провінція Парма. 1836 р. він одружився з Маргеритою Барецці. Але шлюб виявився нещасливим. Через чотири роки Дж.Верді поховав молоду дружину, а перед тим — обох крихіток дітей — Вірджинію та Ічиліо. Не переповідаючи історії життя автора славетних опер «Аїда», «Ріголетто», «Травіата» та інших творів видатного італійця, зазначимо лише, що Дж.Верді помер 27 січня 1901 р. в Мілані, де й похований. За його заповітом, половина майна перейшла до прийомної дочки Марії Карраре, а друга половина була поділена між родичами, друзями, слугами та різними благодійними закладами⁴.

Колишній командир 207-го ОБИЗ⁵ Олександр Борисович Немчинський, киянин, пише про розмінування щойно визволеного з-під німецької окупації Києва восени 1943 р, про допомогу цивільного населення, про «десятки й сотні людей, які пропонували... свою поміч. Вони оформлювали покажчики, були провідниками, розчищали завали... Старий художник Сергій Сергійович Верді з Гоголівської, 46, хворий інженер-геодезист Павло Петрович Гудзь з вулиці Артема, 56 та багато інших киян вважали своїм громадянським обов'язком допомогти мінерам»⁶.

Певно, таблички «Мин нет!» виходили теж з-під пензля С.Верді.

Але потрібен коментар: художник, що перебував у окупованому Києві, мав стати «старим», а інженер-геодезист «хворим» — цього вимагали настанови комуністичної цензури тих часів.

У фондах Національного музею історії України зберігаються 14 робіт С.Верді, виконаних у техніці олійного живопису. На трьох великих полотнах зображено руїни Успенського собору

---

⁴ Соловцова А. Джузеппе Верди. Издание четвертое. — М.: Музыка, 1986. — С.375.

⁵ Отдельный батальон инженерных заграждений.

⁶ Немчинский А.Б. Осторожно, мины! Военные мемуары. — М.: Воениздат, 1973. — С.111.

Києво-Печерської лаври та будинку вчених на розі Пушкінської та Прорізної, а також пожежу Університету, підпаленого німцями восени 1943 року. До тої ж, пензля С.Верді, живописної серії на тему «зłodіянь, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками», належить етюд спаленого німцями будинку нинішньої Парламентської бібліотеки. Ще дев'ять невеликого формату картин присвячено пам'яткам більшовицького минулого, виконаних для музеїв Києва: будинок на вулиці Лабораторній, де кілька місяців мекшкали члени родини Ульянових; будинок по вул. Васильківській, 1, де зберігалася газета «Искра»; будинки по вул. М.Коцюбинського, пов'язані з діяльністю київського відділення Союзу боротьби за визволення робітничого класу; будинок Народної аудиторії по вул. Бульварно-Кудрявській, 26; будинки по вул. Володимирській, 30 та Спаській, 12. Останню роботу придбано в автора 1949 року. Ще одна робота цього циклу – будинок на вул. Боричів Тік – зберігається у фондах Музею історії Києва.

Простежити київське коріння С.Верді тривалий час не вдавалося. За адресною книгою Києва на 1915 рік прізвище Верді серед мешканців міста зустрічається лише раз: на вулиці Дмитрівській, 19 зазначений «Верди Мат[вей] Ив[анович]»⁷. Нерухомоті за ним не значилося.

Цікаві спогади про С.Верді залишив відомий київський бібліофіл, колекціонер та щедрий дарувальник власної, десятиріччями зібраної «Пушкініани», що стала основою відкритого 1999 року Київського музею О.Пушкіна на вул. Кудрявській, 9,— Яків Бердичевський:

«Прецікавим – всією манерою поведінки – був художник Сергій Сергійович із аж надто дзвінким прізвищем Верді. Йому було за п'ятдесят, жив він на Гоголівській, біля Павлівського садочка. Щотижня Верді викидав на ринок 2–3 своїх натюрморти, непогано написані і дуже професійно поставлені. До честі покупців, живопис його користувався попитом, коштував недорого і швидко розкуповувався. Писав він ще й «фізіономії коней», які йому чудово вдавалися. Він страждав на хронічний отіт і ходив з постійно перев'язаними вухами. На своїй дивовижно точній та майстерній гравюрі на лінолеумі «Розквіт торгівлі» з монументальної

---

⁷ Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1915 г.— К.: Изд. С. М. Богуславского, 1915.— С. 95.

серії «Київ у грізний час» мій добрий приятель і чудовий художник-графік Георгій Малаков надав місце Верді під вивіскою торгівця «Церковними речами»⁸. У Верді була невеличка, але досить вражаюча бібліотека російською, французькою та італійською мовами. Мені запам'ятався чудовий Боккаччо середини XVII сторіччя з гравюрами (чи не вони надихнули Малакова на створення ілюстративної сюїти до «Декамерона»?)⁹ Над столом у великій ампірній рамі Верді вмістив фото М.М.Соловцова з дарчим підписом. Шкодує, що навіть і не поцікавився її походженням»¹⁰.

Один з найбільших київських магазинів «Гастроном» — на Львівській площі (вул. В.Житомирська, 40) — запрошував С.Верді для написання цінників у вітринах. Справді, за всієї нескладності цієї роботи, впадало в око гарне розташування слів назви та чітко виписана ціна. Порівнювати було з чим: написів типу «цепля жариное» в якомусь базарному «буфеті» вистачало.

Світ тісний, а Київ — велике село — люблять казати наші кияни. Так склалося, що два дитячі роки автора цих рядків пройшли в окупованому німцями Києві — у стінах дитячого будинку на Солом'янці. Серед виховательок була Марія Лаврівна Квітницька¹¹. Тоді й потім доводилося бувати в її затишному помешканні на Гоголівській, 46 — моя мама Євгенія Костянтинівна та тітка (мамина сестра) — Віра Костянтинівна Волохіна в ті тяжкі роки так само працювали виховательками в дитячих будинках, приятелювали з Марією Лаврівною. Колись будинок належав Євдокії Іванівні Квітницькій¹². Там само мешкав і С.С.Верді. Будинок зберігся, хоч давно відселений.

---

⁸ Йдеться про лінорит Г.Малакова, виконаний 1967 р.

⁹ Уточнення: новели Дж.Боккаччо «Декамерон» у перекладі М.Лукаша з ілюстраціями Г.Малакова було видано в Україні двічі: 1985 року у київському видавництві художньої літератури «Дніпро» — у серії «Вершини світового письменства» накладом 150000 прим. та 2000 року — у Дніпропетровському видавництві «Січ».накладом 3000 прим.

¹⁰ Бердичевский Я. Бердичевские сказы о книжниках и коллекционерах града стоального Киева в середине XX века.— Амстердам: «Астериск», 2003.— Издание 2-е. Исправленное и дополненное.— С.43-44. Ілюстрація — репродукція

Г. Малакова «Розквіт торгівлі» — на стор. 45.

¹¹ Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях.— К.: Амадей, 2002.— С.157

¹² Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1915 г.— К., 1915.— С. 40

Прояснити київське коріння С.Верді дещо несподівано допомогла публікація науковця Музею історії Києва Віталія Ковалинського про дивовижну долю київської гімназистки Катерини Десницької (1886–1960), якій судилося стати сіамською принцесою. Отже, не переповідаючи подробиць її життя, зазначимо лише, що дід Сергія Сергійовича — Петро Володимирович Верді, дворянин, мав нерухомість — садибу з двоповерховим будинком на Ярославовому валу¹³. 1872 року одружився з молодшою за нього на вісім років 21-річною Марією Михайлівною Хижняковою. У них народилося четверо дітей. Один з них — батько героя нашої розвідки — Сергій Петрович Верді. Рано втративши чоловіка, молода вдова Марія Михайлівна вийшла заміж за вдівця, суддю Івана Степановича Десницького — батька ще шістьох дітей. Саме його дочка, Катерина Іванівна Десницька, познайомилася у Петербурзі з лейб-гусаром на ім'я Чакрабон — сіамським принцом і згодом стала сіамською принцесою¹⁴. А Сергій Петрович Верді помер молодим, 27-річним, залишивши сиротами малих дітей: Тетяну та Сергія.

На наш запит Відділ РАГС Київського міського управління юстиції повідомив, що Сергій Сергійович Верді помер 21 січня 1965 року¹⁵.

Його могилу пощастило виявити випадково 10 червня 2004 року: варто було лише, проминувши цегляну псевдоготичну браму лютеранської дільниці Старого Байкового кладовища, подивитись ліворуч. Там, у другій від входу огорожі, у першому ряду край схилу до кладовищенського муру, поруч з височенною сталевією опорою лінії високовольтної електропередачі «ТЕЦ-3 — Солом'янка» (енергетики не переймались чийось могилами), стоїть масивний куб з чорного граніту. На ньому напис німецькою мовою:

Hier ruhet in Gott
JOHANN GERSTOF
geb. 19 Jan. 1843 – ges. 22 Jan. 1901

---

¹³ ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 338

¹⁴ Ковалинський В. Київські мініатюри. Книга друга.— К.: Київська книжкова фабрика, 2003.— С. 294.

¹⁵ Лист Відділу РАГС Київського міського управління юстиції № 2639/05–40 від 16.08.2003 р.

BEATRICE GERSTOF
geb. 1 Aug. 1883 – ges. 24 Marz 1884
OLGA GERSTOF
geb. 2 Marz 1882 – ges. 4 Juni 1899
Schlafet sanft

З цієї епітафії, що починається традиційним: «Тут спочивають в Бозі» та завершується: «Спіть ніжно», видно, що першою поховали 1884 року восьмимісячну Беатріс, другою — сімнадцятирічну Ольгу, а в січні 1901 року поруч з доньками упокоївся 58-річний Йоган Герстоф. Певно, тоді й встановили оцей важкий чорний надгробок. Судячи з розміру видовбаної в ньому лунки, зверху мало бути якесь скульптурне зображення, а не просто хрест.

Відомий київський некрополіст Людмила Андріївна Проценко називає серед київських власників фірм по виготовленню надгробків Йоанна Давидовича Герстофа¹⁶. Отже, надгробок — фірмовий.

5 червня 1899 року в газеті «Киевлянин» з'явилося жалобне повідомлення про те, що (мовою оригіналу): «4 июня скоропостижно скончалась Ольга Ивановна Герстоф, о чем глубоко огорченныс родители извещают родных и знакомых. Вынос тела на Лютеранское кладбище в воскресенье 6 июня в 5 ч. дня из квар. М.Владимирская, №74»¹⁷.

З архівної справи довідуємося, що ця садиба на розі вулиць М.Володимирської та Гоголівської за купчою від 1876 року належала ліфляндському громадянину Йоганну Давидову Герстофу, де він спорудив механічну майстерню¹⁸, а 1887 року (вже названий громадянином міста Рига, а ще — міста Вольмар) — триповерховий житловий будинок¹⁹.

Минуло лише півтора року після смерті юної Ольги Герстоф, і та сама газета повідомила, що «22 января, после тяжелой и

---

¹⁶ Проценко Л.А. История киевского некрополя.— К., 1995.— С. 115, 345.

¹⁷ Киевлянин.— 1899.— 5 та 6 червня.— С. 1. Вул.Мало-Володимирська — нині вул. Олеса Гончара.

¹⁸ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1102.

¹⁹ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 3330.

продолжительной болезни скончался Иоанн Давыдович Герстоф, о чем жена и дети покойного с глубоким прискорбием сообщают родным и знакомым. Вынос тела из дому (М.Владимирская, №74) в 11¹/₂ час. утра 24 [-го], а затем погребение на Лютеранском кладбище»²⁰. Що й видно з епітафій.

Але нашу увагу привертає невеличка біла мармурова дощечка, прикручена до сталевोї огорожі, що лише з трьох боків відокремлює від довкілля чорну брилу та, судячи з її конструкції, виготовлена й встановлена значно пізніше перших поховань. А на таблиці викарбувано:

ВЕРДИ

Матильда Ивановна

ВЕРДИ

Сергей Сергеевич

Умер 21.01.1965 г.

У конторі Байкового кладовища нам повідомили, що Сергій Сергійович Верді помер у віці 61 рік. Тобто, мав народитися не раніше 21 січня 1904 р., радше — 1903 р.

Отже, судячи з такого, вочевидь, не випадкового сусідства цих поховань та споріднення імен Йоган та Іван, Матильда Іванівна Верді, походила з дому Герстоф і була матір'ю Сергія Сергійовича Верді. Підтвердження — в архівній справі про продаж нерухомості спадкоємцями Й.Д.Герстофа. Як видно, 5 травня 1905 р. (мовою оригіналу) «губернский секретарь Александр Иванович Герстоф и студент университета св.Владимира Владимир-Эдуард Иванович Герстоф продали киевскому купцу Федоту Александровичу Алешину доставшееся им в общую собственность по разделу, учиненному с цеховою города Вольмара Анною Ивановною Герстоф, вдовою окончившего университет Матильдою Ивановною Верди и опекою над малолетним сыном купца — Николаем-Георгом Иоганновичем Герстоф»²¹.

---

²⁰ Киевлянин.— 1901.— 23 січня.— С.1

²¹ ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 204, арк. 229 та звор.

Щодо «окончившего университет», тобто С.П.Верді — батька Сергія Сергійовича Верді, то та ж газета «Киевлянин» 1904 р. повідомила, що «В 11¹/₂ ч. ночи 26 мая после продолжительной и тяжелой болезни скончался Сергей Петрович Верди, о чем жена, братья и сестры покойного извещают родных и знакомых. Панихида 28 мая на квартире (М.Владимирская, 74), в 12 час. дня, и вынос тела в Сретенскую церковь²² в 6 час. вечера. 29 мая после заупокойной обедни, отпевание в 1 час дня, а затем погребение на Ново-Байковом кладбище»²³. Могилу його поки що не виявлено, оскільки реєстраційні книги кладовища було знищено 1941 р.

А на садибі по М.Володимирській, 74 київський будівельний підрядник Федот Альошин у 1909–1910 рр. спорудив шестиповерховий прибутковий будинок за проектом сина — архітектора Павла Альошина²⁴.

Таким чином, у першому наближенні, можна відповісти на головне питання нашої розвідки: датами життя Сергія Сергійовича Верді (досі не відомими дослідникам) є 1903–1965 роки. А ця публікація нехай прислужиться увічненню пам'яті одного з київських мистців середини ХХ ст..

---

²² Парафіяльна Стрітенська церква стояла на розі вулиць В.Житомирської та Стрітенської. Зруйнована 1934 року.

²³ Киевлянин.— 1904.— 28 травня.— С.1.

²⁴ Звід пам'яток історії та культури України.— Київ.— Кн.І, ч. 1.— К., 1999.— С. 310.

ЗМІСТ

Тамара Хоменко.....3

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Тимур Бобровський. Печери видубицького монастиря у Києві (за матеріалами досліджень відділу «Київ підземний»).....	6
Евгеній Гроховський. Евдоксія, Евдокия или Феодора? (К проблеме атрибуции первой находки византийской монеты в Киеве)	10
Владислав Дятлов. Новая редакция Киево-Печерского патерика.....	16
Анатолій Ізотов. Літопис Китаївського історико-архітектурного комплексу в постатях.....	27
Микола Кучеренко. Боярські дачі — перша зона відпочинку дореволюційного Києва.....	36
Олена Мокроусова. «Почтительнейше просим» або Ми, що нижче підписалися.....	55
Михайло Кальницький. Невідома біографія молодого митця.....	67
Зінаїда Оксер. Перші кандидати наук Києва.....	73
Анатолій Кончаховський. Страницы истории киевской оперы.....	82
Анатолій Збанацький. Діяльність у Києві в 1941–1943 рр. підпільної організації «Смерть німецьким окупантам».....	89
Олександр Кучерук. До історії мистецького життя у Києві у час німецької окупації.....	94
Тетяна Євстаф'єва. Відображення трагедії Бабиного Яру в матеріалах Київської обласної і міської комісії сприяння в роботі Надзвичайної Державної комісії.....	103
Анатолій Шевченко. Організаційно-правова діяльність ДАІ після звільнення Києва від німецько-фашистських загарбників.....	113
Викторія Величко. Развитие самоуправления в Киеве в новое время: традиции и местные особенности.....	120
Марія Кадомська. Незакінчена історико-архітектурна інвентаризація забудови Києва 1983–1984 рр.....	134

ВИДАТНИ КИЯНИ

Світлана Панькова. «Літературно-науковий вістник» — рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907—1914 рр.).....	139
---	-----

Інна Старовойтенко. Київський період життя Євгена Чикаленка: Громадсько-культурна, видавнича та добродійна діяльність.....	158
Ольга Друг. Київський колекціонер Ф. Ф. Кундеревич (1854–1932).....	167
Ірина Преловська. Директор Софійського заповідника Георгій Гнатович Говденко (1909–1983). Портрет на тлі доби.....	177
Ольга Бондаренко. Відроджене ім'я (за матеріалами сімейного архіву Іванцових).....	188
Дмитро Малаков. Київський художник Сергій Верді.....	195

Наукове видання

КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної науково-практичної конференції

випуск 4

Відповідальна за випуск З. П. Каменецька
Комп'ютерна верстка І. А. Перехрест

Здано на складання 22.11.2004. Підписано до друку 19.01.2005.

Формат 84x108 $\frac{1}{12}$. Папір офсетний. Гарнітура Mysl.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 6,1. Обл.-вид. арк. 8.

Тираж 100 пр.

Видавництво «Кий»

